

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

Василь Парасюк

**«Філософські аспекти
процесуальної діяльності слідчого»**

МОНОГРАФІЯ

Львів 2009

УДК 340.12:343131

ББК 6700+67.410.201

П 18

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 4 від 25 грудня 2008 року)

Рецензенти:

Титов В.Д., доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри логіки Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;

Макарчук В.С., доктор юридичних наук, доцент, начальник факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ.

Парасюк В.М.

П18 Філософські аспекти процесуальної діяльності слідчого: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 225 с.

ISBN

Монографія присвячена з'ясуванню значенню імперативного морального регулювання професійної діяльності слідчого.

У роботі досліджено сутність методології діяльності слідчого, роль імперативності моралі у праві та професійній етиці слідчого. Подано філософсько-правове обґрунтування процесу імперативізації моралі у професійній діяльності слідчого. Сформульовані дефініції та здійснено всебічний аналіз морального імперативу у позитивному праві.

Для науковців, студентів, аспірантів та викладачів навчальних закладів різних рівнів акредитації.

ISBN

УДК 340.12:343131

ББК 6700+67.410.201

©Парасюк В.М., 2009

©Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ I. Методологія дослідження професійної діяльності	
слідчого.....	13
1.1. Методологічні засади професійної діяльності слідчого: огляд літератури.....	13
1.2. Сутність методології дослідження слідчої діяльності.....	39
РОЗДІЛ II. Імперативність моралі у праві та професійній етиці	
слідчого.....	49
2.1. Філософські засади формування особи слідчого.....	49
2.2. Імперативність моралі у професійній етиці слідчого.....	69
2.3. Імперативність моралі у позитивному праві.....	78
2.4. Моральний імператив у нормах кримінально-процесуального права..	93
РОЗДІЛ III. Філософсько-правове обґрунтування процесу імперативізації	
моралі у професійній діяльності слідчого.....	104
3.1. Філософсько-правові проблеми етизації професійної діяльності слідчого.....	104
3.2. Філософсько-правовий вимір імперативного морального регулювання професійних дій слідчого.....	111
3.3. Вплив імперативу моралі на професійно-психологічну діяльність слідчого.....	125

РОЗДІЛ VI. Філософсько-моральна імперативізація основних кримінально-процесуальних дій слідчого.....	138
4.1. Філософська характеристика основних етичних положень досудового слідства.....	138
4.2. Філософсько-моральні засади проведення допиту.....	149
4.3. Філософсько-моральні засади провадження огляду та освідування...	160
4.4. Філософсько-моральні засади проведення обшуку та виїмки.....	199
4.5. Філософсько-моральні засади пред'явлення для впізнання.....	180
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200

ПЕРЕДМОВА

Україна як незалежна, суверенна держава докладаеть значних зусиль для розбудови правового, демократичного суспільства, входження до світової цивілізації. При цьому глобальні політичні, соціальні та економічні перетворення, які відбуваються в Україні, супроводжуються низкою негативних явищ у житті суспільства: криміналізацією, зростанням рівня корумпованості, загальним занепадом духовних і моральних цінностей. У зв'язку з цим зростає роль органів, що здійснюють кримінальне судочинство; суттєво посилюються вимоги не тільки до професійної підготовки, але й до морально-вольових якостей посадових осіб. Прогресивні зрушення в нашій країні потребують утвердження правового суспільства як єдності правової держави і громадянського суспільства, де мораль посідає визначальне місце.

Образ слідчого як особи, яка здійснює правоохоронні чи кримінально-процесуальні функції, повинен уособлювати високі морально-етичні якості, ідейну переконаність, освіченість, здібність логічно мислити, емоційну досконалість. Зовнішнім проявом духовного багатства такої людини, її внутрішнього світу є культура поведінки, вміння поводитися з людьми. Справжньому професіоналу мають бути притаманні, насамперед, такі якості, як ввічливість, витримка, тактовність, скромність, дисциплінованість, взаємоповага і взаємодопомога. Таким чином, співвідношення моральних та правових засад у професійній діяльності слідчого є необхідним для ефективного здійснення кримінального судочинства. У зв'язку з цим монографія В.М. Парасюка є актуальною та такою, що має наукове і прикладне значення для імперативного морального регулювання професійних дій слідчого.

Метою монографії є дослідження ролі морального імперативу у професійній діяльності слідчого; обґрунтування верховенства імперативу моралі над деякими нормами професійної діяльності; доведенні того, що, крім утверджених психологічних характеристик процесуальної діяльності

слідчого, існує ще й культурологічна регламентація і філософсько-правове обґрунтування. У роботі простежується розвиток наукових положень, що стосуються моральних аспектів кримінального процесу, вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, формулювання рекомендацій ефективного провадження окремих слідчих дій.

Дана наукова розвідка є оригінальним та виконаним із урахуванням новітніх досягнень в українській правовій науці комплексним монографічним дослідженням, в якому на основі використання доробку вітчизняних та зарубіжних учених, філософсько-правового узагальнення досліджено роль морального імперативу у професійній діяльності слідчого. При дослідженні поставлених завдань автором цілком слушно було застосовано систему існуючих загальнонаукових та спеціальних методів, спрямованих на отримання об'єктивних і вірогідних результатів з позицій комплексного та структурно-функціонального підходів.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку нових та цікавих за своїм науковим і практичним змістом висновків та пропозицій, а саме: вперше в українській правовій науці досліджено роль морального імперативу у професійній діяльності слідчого; охарактеризовано компоненти методології слідчої діяльності; обґрунтовано вищу силу імперативу моралі над деякими нормами професійної діяльності; розвинуто вчення про внутрішню моральну силу тих моральних норм, які утвердилися еволюційно; утверджено положення про те, що філософсько-правовий вимір імперативного морального регулювання професійних дій слідчого стосується спонукальних дій, які впливають із норм кримінально-процесуального закону; уперше доведено, що, крім утверджених психологічних характеристик процесуальної діяльності слідчого, існують ще й такі, як культурологічна регламентація і філософсько-правове обґрунтування; доведено, що імперативність моралі у кримінально-процесуальному законі відображена у совісті, сумлінні слідчого, його професіоналізмі; обґрунтовано положення, згідно з яким внутрішній аспект

моралі не підвладний розумові і є методологією у професійній діяльності слідчого.

Практичне значення результатів монографії пов'язане із можливістю використання висловлених у роботі пропозицій у законодавчому процесі та у правозастосовчій діяльності. Результати дослідження можуть бути використані у подальших наукових розробках з питань удосконалення діяльності слідчого.

Загалом робота містить у собі актуальні для філософії права та кримінально-процесуального права теоретичні і практичні рекомендації.

С.С. Сливка

доктор юридичних наук, професор

ВСТУП

У сучасній соціокультурній ситуації в Україні все більшого значення набуває не тільки мораль, а й методологічний характер імперативу моралі, який спрямований на пошуки вищих цінностей для гармонізації суспільних відносин, оскільки сьогодні все більш відчутним є розпад ціннісних орієнтацій, загострюється криза внутрішньої і зовнішньої політики держави. Етична стурбованість охоплює суспільство, яке все частіше вдається до ренесансної думки щодо національної і світової безпеки, подальшої долі руху за права і свободи.

Протягом усієї історії розвитку людства дослідники зверталися до професійної моралі як винятково важливого критерію, відповідно до якого повинні визначатися напрями діяльності держави. Ці критерії завжди були еталоном оцінки діяльності держави, її політики, а професійна мораль відігравала значну роль у суспільному житті будь-якої держави і народу.

Моральна революція свідомості людства вимагає передусім підвищення ступеня надійності впливу правоохоронних органів на цивілізаційний процес, оскільки безрезультативність політичних дій або незаконні політичні рішення призводять до судових розглядів. Така ситуація в Україні створює підґрунтя для росту злочинності, руйнації закономірного розвитку суспільства.

Дослідження професійної діяльності слідчого полягає не стільки у її характеристиці як категорії суспільного життя, скільки у створенні на цій основі норм права. Позитивне право недостатньо відображає норми природного права, зокрема моральні імперативи, що не забезпечує дієвості правової справедливості, доцільності та стабільності. Взірцем імперативності моралі у праві слугують міжнародні стандарти захисту прав людини та міжнародне право, де наявна певна збалансованість норм позитивного права з природним.

Досудове слідство має творчий процес, який тією чи іншою мірою наповнений змістом, і моральні норми усвідомлюються слідчим. Проте

політична й економічна нестабільність, зловживання владними повноваженнями доволі багатьох посадових осіб мають негативний вплив на професійну діяльність слідчого. Нинішня ситуація диктує потребу у формуванні морального імунітету слідчого, необхідного для реалізації правових норм згідно з Конституцією України.

Таким чином, монографія розкриває питання, пов'язані з відсутністю у науці комплексного дослідження філософсько-правових проблем у професійній діяльності слідчого.

Потреба у даному дослідженні посилюється тим, що сучасна професійна діяльність слідчого часто зазнає впливу тих ідеологій, які панують у сучасному українському суспільстві, коли розуміння права подекуди зводиться до політичних та бізнесових домовленостей. Авторитет права втрачається через різні види «недоторканності», що сприяє свавіллю у діях окремих політиків чи державних чиновників, внесенню спеціальних змін у законодавство. Слідчий при цьому потрапляє у безвихідне становище без чітких орієнтирів у праві і власній професійній діяльності.

Відтак вимогою часу є потреба нового, філософсько-правового осмислення професійної діяльності слідчого та надання йому права користуватися принципом верховенства права, використовуючи при цьому моральні імперативи.

Проблеми моралі у професійній діяльності слідчих органів досліджувалися науковцями-юристами, серед яких: В. Андросюк, О. Бандурка, В. Бахін, Р. Белкін, В. Васильєв, В. Галаган, Г. Горський, Ю. Грошевой, В. Даневський, Г. Дубов, А. Жалінський, О. Закомлистов, Н. Клименко, А. Кобликов, Я. Комісарова, А. Коні, В. Коновалова, Д. Котов, В. Кузьмичов, В. Леоненко, С. Любичев, М. Михеєнко, В. Нор, А. Ратінов, С. Стахівський, М. Строгович, І. Строков, В. Тertiшник, П. Фріс, В. Шепітько та ін.

Проте поза сферою дослідження залишалися філософські аспекти слідчої діяльності, зокрема теорія імперативу моралі, етика імперативу у кримінально-процесуальному праві, вплив морального імперативу на вибір рішення слідчого.

Метою монографії є визначення і аналіз філософсько-правових основ професійної діяльності слідчого, зокрема, впливу імперативності моралі на професійну етику слідчого, його кримінально-процесуальну діяльність.

Відповідно ми визначили такі основні завдання:

- висвітлити філософські засади діяльності слідчого;
- розкрити роль імперативності моралі у професійній етиці слідчого;
- дослідити вплив імперативності моралі на чинне законодавство;
- здійснити філософсько-правове обґрунтування імперативності моралі у професійній діяльності слідчого;
- поєднати імператив моралі з професійно-психологічною діяльністю слідчого.

Об'єкт дослідження ми вбачаємо у морально-правовій діяльності органів досудового слідства, а предмет у філософсько-правових проблемах імперативності моралі у професійній діяльності слідчого.

У процесі теоретичного та практичного дослідження нами застосовувалися філософські, загальнонаукові та спеціальні методи:

- філософсько-правовий – при дослідженні методології слідчої діяльності;
- порівняльно-правовий – при зіставленні кримінального і кримінально-процесуального права;
- логічний – при формуванні дефініцій «професійна етика слідчого», «етизація професійної діяльності слідчого», визначенні методології слідчої діяльності;

– системно-структурний та функціональний методи – при дослідженні процесу імперативізації моралі в основних кримінально-процесуальних діях слідчого.

Спеціальні методи дали змогу проаналізувати нормативно-правові акти та практичну діяльність, визначити правовий статус слідчого.

У дослідженні застосовувались також закони і методи аналізу та синтезу, дедукції, індукції та аналогії, порівняння та протиставлення у систематизації емпіричного матеріалу й отриманні власних теоретичних результатів.

Теоретичною основою дослідження стали творчо опрацьовані положення, аргументи та висновки, що містяться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених різних історичних епох:

– із філософії – І. Борзенка, Д. Г'юма, В. Канке, В. Кувакіна, А. Кудишинової, Г. Левіна, Т. Ліпса, А. Макінтайра, В. Малахова, Н. Мерфі, Я. Мільнер-Іриніна, Е. Радлова, А. Разіна, В. Титова, Дж. Вітроу, Ю. Хабермаса, В. Хвостова, В. Шемшука;

– із філософії права – М. Алексеєва, С. Алексеєва, В. Бачиніна, В. Букреєва, А. Вигорбиної, О. Гришук, О. Закомлистова, І. Кального, Д. Керімова, А. Козловського, С. Котляревського, К. Неволіна, В. Нерсисянца, П. Новгородцева, І. Петрухіна, Е. Позднякова, П. Рабіновича, Г. Радбурга, І. Римської, С. Синхи, С. Сливки, Р. Циппеліуса;

– з етики – Р. Апресяна, У. Барбура, М. Барщевського, І. Веленто, О. Вишнякової, Д. Гільдебранта, Г. Гребенькова, А. Гусейнова, О. Дубко, І. Зеленкової, А. Коблікова, В. Кондрашова, Н. Малишевої, Т. Москалькової, Е. Радлова, А. Разіна, А. Ріха, Д. Фіолевського, О. Чичіної, Ю. Шрейдера.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в монографії на основі використання доробку вітчизняних та зарубіжних учених, вивчення моральної та слідчої практики, філософсько-правового

узагальнення уперше досліджено роль морального імперативу у професійній діяльності слідчого.

Найвагоміші результати дослідження, які відображають наш внесок у розробку означеної проблеми, полягають у тому, що вперше обґрунтовано, чому імператив моралі (як внутрішній примус) має більшу силу, ніж деякі норми професійної етики; доведено, що, крім утверджених психологічних характеристик процесуальної діяльності слідчого, існує ще й культурологічна регламентація і філософсько-правове обґрунтування; обґрунтовано, що імперативність моралі у кримінально-процесуальному законі відображається у совісті, сумлінні слідчого, його професіоналізмі; встановлено, що внутрішній аспект моралі підвладний правовому почуттю і є методологією професійної діяльності слідчого.

Сформульовані у монографії положення та висновки можуть стати основою для подальшої розробки цілісної концепції філософсько-правового виміру професійної діяльності слідчого.

Матеріали монографії можуть застосовуватися у навчальному процесі, використовуватися при підготовці підручників, навчальних посібників з юридичної деонтології, професійної етики, філософії права, а також кримінального процесу та криміналістики.

РОЗДІЛ І

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

1.1. Методологічні засади професійної діяльності слідчого: огляд літератури

Методологічне обґрунтування будь-якої практичної діяльності людини міститься у науковій літературі, яку необхідно проаналізувати. Тому історіографія присутня при розгляді будь-якої теми, а в даному випадку це дає змогу відповісти на питання, як слідчий може застосувати філософію права, а також доповнити, розширити свій професійний світогляд, щоб його дії були законними, а рішення – справедливими.

Вважаємо, що літературу доцільно класифікувати за тематикою на філософсько-правову та морально-етичну. При огляді літератури виникатимуть власні міркування, які й становлять методологічні засади монографії.

У філософсько-правовій літературі доцільно зупинитися на праці Г. Радбруха «Філософія права» (Москва, 2004), в якій автор у філософському вимірі здійснює співставлення процесуального і матеріального права. На його думку, мета процесуального права полягає в тому, щоб допомогти реалізації матеріального права. Але воно діє безумовно, і навіть замість того, щоб слугувати реалізації матеріального права, може перешкоджати цьому. У всіх інших нормативних галузях ми на місце категоричних імперативів ставимо як гіпотетичні імперативи такі приписи, які повинні сприяти виконанню перших. Але вони діють лише доти, доки реально задовольняють цю мету. Лише праву відомі винятково категоричні імперативи. І навіть «поставлені на службу» матеріального права процесуальні норми є категоричними, а не гіпотетичними за своїм характером. Імперативному тону права не властиві модуляції.

Законодавець не підвищує і не знижує свій командний голос. Він вимагає те, що він вимагає. І його воля має у всіх, без винятків, випадках однаково зобов'язальний характер [164, с. 195].

Стосовно теми дослідження, твердження Г. Радбруха підсилюють розуміння того, що імперативності позитивного права надає силу імператив моралі. Саме імперативність моралі забезпечує основні елементи права – справедливість, доцільність і правову стабільність. Навпаки, використовуючи позитивне право без моральної імперативності, держава може досягати своєї мети в обмеженні свободної волі людини, порушуючи тим самим справедливість і доцільність. А ознаки правової нестабільності є свідченням того, що держава нехтує свободою науки (яку сама може й схвалювати).

Крім того, яке б не було матеріальне право, воно буде бездіяльним без процесуального права. Процесуальне право викриває всі позитивні і негативні якості матеріального права, його прогалини й колізії. Воно скеровує до врахування імперативу моралі у правових нормах, наближаючи їх тим самим до правової стабільності.

Р. Циппеліус у книзі «Філософія права» (Київ, 2000), досліджуючи співвідношення мотивів покарання, приходить до висновку, що згідно з кримінальними теоріями, покарання передбачає провину. Провина знову ж таки передбачає, що людина взагалі могла діяти по-іншому, ніж вона діяла. Тому кримінальне право, що ґрунтується на спокутуванні провини, можливе лише за умови, що існує свобода волі при прийнятті рішень. Без свободи у прийнятті рішень та провини кримінальне право було б щоразу «правом заходів». Лише покарання, яке не є суто превентивним заходом (але є відплатою), розглядає злочинця як особу, здатну до самоусвідомлення. Покарання як виключно превентивний захід у випадку загальної превентивності робить із злочинця лише засіб для досягнення мети, а у випадку спеціальної превентивності – лише об'єкт для маніпулювання. Судове покарання ніхто не може використовувати лише як

засіб для досягнення інших благ; злочинця тільки тому необхідно будь-що ув'язнити, що він учинив злочин, оскільки людину не можна використовувати як засіб для інших намірів і відводити їй місце серед предметів майнового права, від чого її захищає власна особистість. Людина має бути спочатку покарана, і лише після цього можна подумати про те, яку користь з цього покарання може мати вона сама або її співгромадяни. З іншого боку, існують думки також і проти того, щоб в одній відплаті вбачати вже достатню підставу для покарання. Покарання видається лише тоді справедливим, коли воно водночас націлене на те, щоб перешкодити майбутнім правопорушенням [206, с. 246-247].

Короткий філософський зміст монографії зводиться в цілому як до превентивних (випереджувальних, запобіжних) функцій слідчого, так і до відновлення рівноваги у суспільстві, тобто встановлення справедливості. Однак в окремих випадках дискусійним видається розгляд покарання як відплати, що межує з помстою. Помста – поняття аморальне, тоді обґрунтування імперативу моралі у професійній діяльності слідчого є безпідставним. Може покарання і є відплатою, але швидше стосовно долі людини, яка вчинила злочин, а не процесуального законодавства.

Праця М. Алексєєва «Основы философии права» (Санкт-Петербург, 1998) висвітлює моральні засади права, його філософські, історичні, психологічні аспекти. Зокрема, автор досліджує поняття «фізична особистість». Він зауважує, що «фізичну особистість» не можна ототожнювати з матеріальним субстратом, пов'язаним із особистістю; не можна ототожнювати також і з простою органічною єдністю клітин. Не всяка фізична єдність, яка володіє почуттями, переживання, може бути «фізичною особою» як «діячем». Все залежить від характеру й особливостей відповідних норм позитивного права, яке може в одному випадку приписати властивості дієздатності одним особам, а в іншому – іншим. У такому випадку немає сенсу шукати якогось загального вирішення питання, хто може бути юридичним діячем. Юридична норма

не може породжувати на світ живих істот, але тільки за наявності такої здатності вона могла б створювати справжніх «діючих» осіб у праві. Єдине, на що справді здатна юридична установа – це на заборону діям проявляти свою діяльність. Від такої заборони здатність діяльності, звичайно, не втрачається: недієздатний, раб, не втрачає природжених властивостей дієздатності, однак всі прояви його діяльності юридично вважаються марними [1, с. 78-79].

Категоричне тлумачення М.Алексєєва щодо верховенства позитивного права у визначенні поняття фізичної особи, на нашу думку, є спірним. Можна погодитись із тим твердженням, що позитивне право не є стабільним у вирішенні єдності цього поняття. А щодо понять «фізична особа» і «дієздатність фізичної особи», то міркування можуть бути різними. Наприклад, безперечно, що слідчий може бути як фізичною особою, так і юридичною. Це залежить від конкретних обставин і мети доказу. Але про дієздатність слідчого можна говорити лише у випадку відповідного захворювання після призначення його на цю посаду.

Видатний юрист і філософ П.Новгородцев у своїй праці «Введение в философию права» (Санкт-Петербург, 2000) досліджує правові аспекти суспільної думки, народного духу, народної волі, загальної волі, приватної волі, індивідуальної волі, народної ініціативи щодо гармонії суспільних відносин. Так, загальна воля народу лежить в основі державного устрою, постійно перебуває у безпеці. Річ у тім, що виконувати загальну волю доручається уряду, який діє згідно з повноваженнями верховної влади народу. Але, згідно із природним співвідношенням речей, уряд сам намагається зосередити владу у своїх руках. При досконалому законодавстві приватна або індивідуальна воля має бути відсутня, воля уряду – підлеглою, воля загальна чи верховна – пануючою, яка слугує правилом для всіх інших. Згідно з природним порядком, навпаки, ці різні волі стають тим більш діяльними, чим більше вони зосереджені. Таким чином, загальна воля завжди є найслабшою, воля уряду посідає друге

місце, а воля індивідуальна має перевагу над ними усіма. Звідси впливає неминучий антагонізм: як приватна воля постійно діє проти загальної, так і уряд докладає постійних зусиль у боротьбі проти суверенітету. І чим більше зростає захоплення верховної влади, тим більше держава приречена на загибель [139, с. 39].

Професійна діяльність слідчого полягає в основному у захисті народної волі, підкоряючись таким чином державній волі. Це складне завдання, оскільки державна воля не є сталою, за неї йде боротьба між політичними партіями. Ті аспекти державної волі, які раніше співпадали в основному із народною волею, через невеликий проміжок часу можуть мати протилежний характер. Завдання слідчого (в окремих кримінальних справах) полягає у власному створенні загальної волі, яка б менш-більш задовольняла вимоги всіх воľ, але в межах чинного законодавства. Віддаючи перевагу одній із воľ, слідчий приречений на порушення закону, на докори щодо несправедливості з одного чи іншого боку.

Відома праця К. Неволіна «Энциклопедия законовeдeния. История философии законодательства» (Санкт-Петербург, 1997) присвячена закону, правді, обов'язках і правам. Вчений вважав, що умовою наявності правди є воля. Підтвердженням наявності волі є: 1) здатність у будь-яку мить відірватися від певного стану, позитивного чи негативного, в якому перебуває людина, і увійти просто у себе саму. Це є аспект всезагальності у волі; 2) перебування у певному стані, де воля не визначається, що становить аспект особливості; 3) у волі поєднуються обидва попередні аспекти: вона визначає сама себе. Воля є нахилом до добра, що впливає із чіткого уявлення розуму. Це є виявом одиничності волі [133, с. 33-35].

Таким чином, йдеться про всезагальність, особливість та одиничність волі, що знаходить вияв у професійній діяльності слідчого чи іншого учасника кримінального процесу. Керуючись чинним законодавством, слідчий повинен підкорятися всезагальності, особливості та одиничності

волі з метою винесення справедливого рішення та встановлення рівноваги у правовому явищі, яким він займається.

Досліджуючи філософську проблематику у праві, С. Алексєєв у праці «Линия права» (Москва, 2006) намагається обґрунтувати призначення людей як носіїв Розуму – вищого явища (творіння), Світобудови, Всесвіту. Він розглядає два моменти, які з точки зору розуму в його глибокому розумінні допомагають з філософського боку підійти до таємниці права. По-перше, розум у всіх своїх проявах – це не що інше, як свобода людини. Розум має властивість робити власний вибір, вирішувати життєві проблеми своїми силами. Відтак це здатність вийти за межі жорстких імперативних природних порядків і залежностей, приймати рішення на власний розсуд, керуючись ідеальними уявленнями, принципами, засадами. Ось чому саме право з його специфікою, вираженою в дозволах, суб'єктивних правах, може бути охарактеризовано як реальне існування Розуму. По-друге, саме розум орієнтує право, не тільки на свободу і активність людини, а й на високі духовні цінності та ідеали [2, с. 241-242].

Розглядаючи позитивне право, ми припускаємо існування Всесвітнього Розуму. Людина, володіючи свободною волею, може примножувати, розвивати земну культуру, а позитивне право (як Розум) повинно її охороняти, їй сприяти, скеровувати до правомірної поведінки. Тому роль розуму відіграє імператив моралі у праві. Наявність моралі у нормах позитивного права забезпечує його імперативність, що в свою чергу підносить значення розуму при всіх соціальних системах, політичних режимах і правителях. Звичайно, досягти такого універсального розуму у праві ще не вдавалось нікому (впродовж тисячоліть), але, принаймі, це створює орієнтир для законодавчої влади.

В. Нерсисянц у праці «Философия права» (Москва, 2004) досліджує право як справедливість. Він наголошує, що розуміння права як рівності одночасно означає і справедливість. З іншого боку, справедливість є внутрішньою властивістю і якістю права. Справедливість властива праву

тому, що втілює в собі і виголошує загальнозначущу правильність, а це в своєму раціоналізованому виді означає всезагальну правомірність. Це означає, що головними засадами права є принципи всезагальної рівності і свободи. І за змістом, і за етимологією справедливність підіймається до права, означає наявність в соціальному світі правової засади і виражає його правильність, імперативність і необхідність [134, с. 28-29].

Дійсно, справедливність надає праву імперативності. Фактично справедливність у праві є внутрішнім імперативом моралі, а справедливність у професійній діяльності слідчого – зовнішнім. Про внутрішній імператив моралі турбується держава, законодавча влада. Сила внутрішнього імперативу залежить від збалансованості правових і моральних норм, узгодженості з нормами природного права. А сила зовнішнього імперативу моралі залежить від особи слідчого, його особистих якостей, до формування яких причетна і держава. Суспільство вимагає співпадання внутрішнього імперативу із зовнішнім. Допустимою є наявність випередження зовнішнього імперативу. Тоді слідчий використовує принцип верховенства права, правомірно вирішує проблеми пов'язані з прогалинами в законодавстві, або проблеми із неправом.

Про імперативність права пише і сучасний вчений І. Кальной у праці «Філософія права» (Харків, 2006). Він вважає, що важливою рисою права є його універсальна нормативність, яка проявляється в імперативній формі. Причому ця імперативність носить безособово-авторитарний характер. Своєю категоричністю право гарантує індивіду правомірність поведінки за умови, що він буде діяти належним чином. Імперативність права має надособовий характер і визначається не владою авторитету і не авторитетом влади, а світовим порядком, демонструючи свою метафізичність. Право сучасного суспільства зберігає свою жорстку імперативність, яка задає особливе ставлення до життя, свободи і власності громадян [72, с. 194, 203].

На нашу думку, світовий порядок утворення і метафізична дія імперативності права потребує певного уточнення. Світовий порядок утворення імперативності права зводиться до міжнародного права, в якому містяться норми загальнолюдської моралі. Враховуючи специфіку міжнародного права, і те, що воно є взірцем будь-якого національного права, національна мораль знайшла в основному своє відображення і в міжнародному праві, що підсилює імперативність міжнародного і національного права.

Чи демонструє свою метафізичність імперативність права, створена світовим порядком, – питання складне. Але ми більше схилиємось до думки, що людина не може надати праву метафізичної властивості. Звичайно, суспільству імпонувала б метафізичність права, можливо з нею було б менше проблем у сенсі справедливості і законності. Але людині не притаманні метафізичні властивості.

Ю. Голик у праці «Философия уголовного права» (Санкт-Петербург, 2004) робить висновок, що негативну чи позитивну поведінку особи можна стимулювати, звертаючи особливу увагу на позитивну, якої вимагає суспільство. Досягнути цього можна за допомогою покарань і заохочень, а також їх гармонійного поєднання. У суспільстві існує певний баланс між заохоченнями і покараннями, який в різних сферах життя і в різних галузях права проявляється по-різному, але сумарно такий баланс повинен бути. У кримінальному праві заохочення – такий же повноцінний інструмент впливу на поведінку, як і покарання. Без покарання кримінальне право перестає бути кримінальним, а без заохочення вся кримінальна юстиція втратить сенс, перетвориться у бездумний каральний механізм, де будь-які спроби винного відшкодувати заподіяну шкоду і спокутувати свою вину перед суспільством і потерпілим втратить всякий сенс, оскільки не буде передбачено жодної реакції на це. Ось чому кримінальна юстиція поступово замінюється реституційною (повної заміни не може бути), причому робиться це в інтересах і обвинуваченого, і потерпілого. Каральне

правосуддя передбачає «вигнання» злочинця із суспільства, причому позбуваються його за допомогою держави. Що ж стосується злочинців, то вони не завжди отримують відшкодування збитків і, як не парадоксально, страждають вже більше від самої держави [198, с. 28-29].

На нашу думку, вже саме функціонування кодексів (кримінального і кримінально-процесуального) є поведінковим стимулятором людини. Людина ніби почуває себе безпечніше, може діяти впевнено, знаючи, що не порушує встановлених державою норм. Те саме стосується поведінки самого слідчого, де стимул становлять принципи кримінально-процесуального закону, права і обов'язки, процесуальні дії, що чітко виписані. Крім того, наявність імперативу моралі у нормах кримінального, кримінально-процесуального права, професійній етиці постійно стимулює правомірну поведінку слідчого. Дотримання принципу балансу покарання і заохочення повинно бути правилом професійної діяльності слідчого. Вдаючись до крайнощів (цілковита винність або цілковита невинуватість), слідчий порушує цей баланс і сам стає об'єктом покарання. Особливо чітко це простежується у розслідуванні багатоепізодних явищ, де бере участь велика кількість людей, які безпосередньо чи частково причетні до розслідуваного правового явища. Лише висуваючи на перший план імператив моральної свідомості, слідчий може наблизитися до балансу покарання й заохочення. Тут слід зауважити, що слово, бесіда, манера поведінки, жести, міміка та інші особливості слідчого також є внеском до цього балансу.

Продовжуючи розглядати питання покарання, проаналізуємо працю Є. Позднякова «Философия преступления» (Москва, 2001). Він зауважує, що на практиці людина не зазнає жодних покарань взагалі – ні за вчинки, вчинені нею самою, ні тим більше за вчинені іншими. Останній випадок розглядається як вища несправедливість. Покарань не любить і тварина. Але, на відміну від тварини, людина завжди знаходить серйозні підстави для своєї нелюбові. Людина у повній відповідності до своєї високої

природи справедливо вважає, що у її вчинках винні всі – суспільство, друзі, школа, сім'я, сусіди, обставини і т.д., але тільки не вона сама. І ніхто і ніщо не переконає її у протилежному. Також людині дуже добре вдається осуджувати і давати справедливу оцінку іншим людям, і дуже погано вдається робити те ж саме стосовно самої себе. Цю властивість можна назвати загальнолюдською. Люди відрізняються насправді дрібницями, неістотним, а в істотному, тобто у своїй природі, людина одна і та ж [150, с. 448-449].

Завдання слідчого (з позиції імперативу моралі) полягає в тому, щоб винна особа сприйняла покарання як належне за її провину. Звичайно, мотиви провини впливають з оточуючого середовища, яке вплинуло на правопорушника. Однак професійна діяльність слідчого повинна бути спрямована на моральне обґрунтування вчиненого, моральні передумови, на онтологію людини. Деонтологічний процес людини допускає певні відхилення від норм поведінки, але кожне таке відхилення повинно бути усвідомлене і визнане як неналежний вчинок. Що стосується осуду інших, то, з позиції моралі, це не допустимо. Але неприємний факт все-таки перебуває в полі зору інших і так чи інакше оцінюється людьми. У даному випадку слідчий повинен скеровувати очевидців чи носіїв інформації на логічний аналіз факту правопорушення без коментарів. Саме коментарі правопорушення найбільш межують з осудом і вигадками, джерело зла і неприємностей, що в результаті є аморальним.

І. Петрухін у праці «Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью)» (Москва, 1999) досліджує стосунки людини із владою у сфері боротьби із злочинністю. Він наголошує, що особа, яка є учасником кримінального процесу, зберігає свій загальний (конституційний) правовий статус, котрий визначає міру її свободи у суспільстві, та набуває спеціального процесуального статусу обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка, експерта, перекладача, понятого і т.д. Громадяни дуже часто розглядають свою участь у кримінальному процесі як щось не

головне і не основне у їхньому житті, як тимчасовий епізод, викликаний випадком, як вимушене відвернення від виробничої діяльності, а інколи і як перешкоду в особистому житті. Особа у сфері судочинства поставлена в такі умови, що їй постійно потрібно визначати свою моральну позицію і робити моральний вибір у складних проблемних ситуаціях, наприклад, говорити по справі правду чи обманювати, якщо до кримінальної відповідальності притягується приятель чи близький родич. Ці та інші аналогічні питання виникають перед учасниками процесу доволі часто. Для їх правильного вирішення нерідко треба володіти громадянською мужністю, принциповістю, чесністю, готовністю служити громадському обов'язкові і жертвувати своїми особистими інтересами [148, с. 86-89].

Професійна діяльність слідчого вимагає індивідуальних підходів до всіх учасників кримінального процесу. При цьому не залучати до процесу навіть близьких чи одного із подружжя він не має права. Але по-різному можна ставити запитання, по-різному можна вимагати правдивих показань. Тут повинна спрацьовувати імперативність професійної моралі в такій мірі, щоб не зашкодити загальній справі, не порушити закон.

О. Закомлистов у праці «Юридическая философия» (Санкт-Петербург, 2003) продовжує розвивати дискусію про негативну і позитивну відповідальність. Він наголошує, що поняття відповідальності повинно мати більш широке значення, яке включає не тільки ретроспективну (негативну, пасивну відповідальність як наслідок правопорушення), а й відповідальність у позитивному сенсі. До позитивної (перспективної, активної) відповідальності він відносить певний внутрішній стан індивіда, його ставлення до дорученої справи, суспільства, держави і своєї поведінки (в теперішньому і майбутньому), почуття самодисципліни, свідомості [67, с. 309-310].

Дослідник вважає, що позитивна відповідальність одночасно є обов'язком винної особи. Тобто у правопорушенні винна особа повинна

відчувати потребу у покаранні. Це дія імперативності, яка полегшує слідчому виконувати процесуальні дії.

Д. Г'юм у праці «Трактат про людську природу. Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі» (Київ, 2003) досліджує природу людини, демонструє збалансований і примирливий погляд на інтелектуальні можливості та шляхетність людини. Він доводить, що якби моральність не мала природного впливу на дії та почуття людей, то даремними були б намагання насаджувати її і навряд чи було б щось більш марне, ніж та безліч правил і принципів, яку пропонують усі моралісти. Якщо моральність впливає на дії та прихильності, то її джерелом не може бути розум, оскільки він не може мати такого впливу. Мораль збуджує пристрасті і породжує дії або запобігає їм. Розум сам по собі у цьому ракурсі повністю безсилий. Отож правила моралі не є висновками розуму [39, с. 410-411].

Другорядність розуму у моралі не означає, що на нього не треба зважати. Тільки розумна людина вбирає у себе ті моральні норми, які до вподоби суспільству. Засвоївши їх, людину охоплює почуття власної гідності та гідності інших членів суспільства. Але розум у цьому процесі може і заважати, він може сприяти зовнішнім ознакам прояву моралі, а внутрішні ознаки не виявлятимуться. Таким чином, мораль має два аспекти – зовнішній і внутрішній. Саме внутрішній аспект моралі, що не підвладний розумові, є цінним у людському спілкуванні та являє собою методологію всіх діянь людини, в тому числі й професійної діяльності слідчого.

А. Ріх, досліджуючи головні предмети нормативної етики та їх внутрішню проблематику у книзі «Хозяйственная этика» (Москва, 1996), підкреслює, що якщо нормативна етика визначає поняття добра і зла відповідно до загальнообов'язкової норми, а ситуативна проголошує їх справою особистого відповідального вибору в конкретній ситуації, то етика переконання розглядає це питання з точки зору внутрішніх

мотивацій особистості. Не конкретний зміст вчинку чи дії, а їх суб'єктивний спонукальний мотив визначає, добрими чи лихими були наміри суб'єкта, моральними чи аморальними були його дії. Тут основа нормативності – у переконаннях, в мотивації. Добра налаштованість робить людину доброю. Причина полягає в тому, що якщо вважати, що добро і зло можна визначити за нормами, то етика переконання стає варіантом етики норм. Вона може слугувати і варіантом ситуативної етики, наприклад, коли мотивація ототожнюється з високою мужністю, рішучістю і відповідальністю у складній ситуації [169, с. 46-47].

На практиці слідчий часто використовує етичні засади переконання. Передусім етика переконання найбільше проявляє себе у пізнанні правового явища, у вивченні причини правопорушення і ступеня вини. Переконати людину, щоб вона говорила правду про побачене, почуте – це завдання слідчого. Але нормативність етики переконання складно виробити, створити. Здебільшого слідчий використовує загальнолюдські цінності, власну внутрішню налаштованість на виконання професійного обов'язку. Провідним у цьому є імператив моралі, імператив правди.

Розкриваючи природу сучасних моральних розбіжностей, А.Макінтайр у книзі «После добродетели: исследование теории морали» (Москва, 2000) зауважує, що у поглядах на мораль існують розбіжності, які в даний час не вичерпалися, оскільки в культурі не існує раціональних гарантій моральної згоди. Він наводить кілька прикладів моральних дебатів. Один з них полягає в тому, що кожна людина має право брати на себе ті і тільки ті зобов'язання, які вона хоче, і робити вибір в умовах свободи. Наприклад, лікарі можуть практикувати на таких умовах, які вигідні їм, а пацієнти мають право вибирати собі лікарів; вчителі можуть вчити на таких умовах, які влаштовують їх, а батьки та їхні діти можуть йти здобувати освіту куди завгодно. Свобода, таким чином, вимагає не тільки існування приватної практики в медицині і приватних шкіл у сфері освіти, але також і ліквідації будь-яких обмежень на приватну практику,

які накладаються ліцензуванням і регулюванням з боку університетів, медичних факультетів та держав [112, с. 13].

У юридичній діяльності слідчого практично ніхто не вибирає. Рідко людина може домогтися того, щоб слідство проводив той чи інший фахівець. У більшості випадків цю діяльність виконує черговий слідчий, який першим побував на місці події. Також рідко буває, щоб слідчий міг самостійно обирати ту чи іншу кримінальну справу. Все здійснюється згідно з внутрішнім розпорядком юридичної установи. Тому у професійній діяльності слідчого здебільшого відсутня моральна згода на розслідування тієї чи іншої кримінальної справи, за винятком випадків, передбачених законом; відсутня також можливість вибору умов праці. Моральна ситуація складається без альтернативних пропозицій, і з нею необхідно погоджуватися. Тоді слідчий ніби укладає моральну угоду працювати в тих умовах, які склалися. І в цих умовах він повинен проявити свої моральні, юридичні й фахові якості, які б забезпечували справедливість у розслідуванні кримінальної справи.

Цікаве дослідження проводить Ю. Хабермас у своїй книзі «Моральное сознание и коммуникативное действие» (Санкт-Петербург, 2000). Він зауважує, що за дії, що порушують недоторканність особи, винна людина, в крайньому випадку, третя особа може просити вибачення. Як тільки потерпілий прийме прохання про вибачення, він більше не буде почувати себе ображеним чи приниженим, як раніше; його первинне незадоволення не переросте у ресантимент. Тут існує два різновиди вибачень. В одному випадку ми посилаємося на якісь обставини, які повинні переконати протилежну сторону в тому, що було не цілком доречно сприймати ображення як намір несправедливо образити: «Він не це мав на увазі», «Він не міг вчинити по-іншому», «У нього не було вибору», «Він не знав, що ...» – ось деякі приклади вибачень, в яких дія, що сприймається як ображення, подається в іншому світлі, дії винуватця не ставляться під сумнів. Але саме останнє відбувається в тому випадку, коли ми натякаємо,

що мова йде про вчинок дитини, психічно хворого і т.д., – ми говоримо, що вчинок був вчинений людиною, яка була поза собою, перебувала в стані сильного стресу» [201, с. 71-72].

У слідчій діяльності моральна установка третьої особи є другорядною. Повноцінна людина сама повинна виконати моральні вибачення, інакше розслідування справи може бути скеровано в інший бік. Причому таке вибачення у чинному законодавстві має назву «дієве каяття». Йдеться не тільки про словесне вибачення, а й реальні дії щодо усунення наслідків ображення. Третя особа також може брати участь у ліквідації моральних конфліктів, але за цими діями може приховуватись якась вигода, замовчування, штучність поведінки та ін. Однак зауважимо, що моральні вибачення пом'якшують напругу у слідчій діяльності, але не замінюють покарання, передбачене законом.

Звернімо увагу на висвітлення морального поняття правдивості Я. Мільнером-Іриніним у праці «Этика, или принципы истинной человечности (Москва, 1999). На його думку, правдивість є високою якістю душі, але тільки у поєднанні з совістю (сумлінням), оскільки совість як духовна (моральна) засада повідомляє правдивості її високу якість. Правдивість без совісті також мало може претендувати на перевагу у порівнянні з неправдивістю, як, наприклад, пряма лінія у порівнянні з кривою. Потрібно чинити більше по совісті, ніж по правдивості. Правдивість є моральним правилом тоді, коли вона відповідає принципу совісті. Оскільки совість є початок моральності, тільки вона повідомляє характер моральності. У тій же мірі, в якій правдивість суперечить принципу совісті, принципам справжньої людяності в цілому, самому духові, вона є цілком аморальною. Мало того, сама правдивість у цьому випадку перетворюється у брехливість [125, с. 288-289].

Правдивість у професійній діяльності слідчого відіграє важливу роль, адже всі показання потерпілих, очевидців, свідків та інших учасників кримінального процесу повинні ґрунтуватися на правді. Тут правдивість

повинна співпадати із совістю, у протилежному випадку слідчий не зуміє встановити справедливість. Крім того, за неправдиві показання передбачена кримінальна відповідальність. Хоча в окремих випадках правдивість може не співпадати із совістю. Наприклад, свідок дає правдиві показання, але на окремі моменти він не наголошує чи замовчує їх, вважаючи, що ця інформація прямо не стосується справи. Звичайно, за таких обставин слідчий зобов'язаний проявити своє професійне вміння і виявити такі факти.

Інша справа із правдивістю самого слідчого. Адже існує чимало проблем, де він не говорить правди: таємниця слідства, факти, які можуть зашкодити слідству на даному етапі розслідування, прикрі сімейні новини, інформація оперативно-розшукових служб і т.п. У даному випадку неправда однаково співпадає і з совістю слідчого, оскільки це є передбачений законом слідчий прийом, мета якого є благородною, а не злочинною. В кінцевому результаті слідчий повідомить правду, яка вже не буде мати такої руйнівної сили в особистому житті зацікавленої особи.

Важливо визначити методологічні засади імперативу моралі у професійній етиці слідчого. Для цього розглянемо декілька оригінальних праць.

Так, Н. Мерфі і Дж. Елліс у книзі «О нравственной природе Вселенной» (Москва, 2004) звертає увагу, що особистісна етика повинна концентрувати свою увагу не на якихось окремих проявах поведінки, а на характерних рисах – доброчесностях. Що буде вважатися доброчесністю, а що вадою – це характеристики морального плану, які визначаються соціальними практиками, а також місцем цих характеристик в історії життєвого шляху. Життєвий шлях в свою чергу етично оцінює у співвідношенні до головної мети людського життя. Соціальну практику слід розглядати як суспільну діяльність, яка має на меті досягнення певного блага. Це узгоджена і комплексна форма сумісної людської діяльності, яка вкорінилася в суспільстві. Шляхом цього процесу

«внутрішні» для цієї форми діяльності блага реалізуються в ході спроб досягти таких стандартів якості, які відповідали б цій діяльності і визначали її. Результатом такого процесу є систематичний ріст людських сил і можливостей для досягнення цієї якості, враховуючи розвиток концепції мети і благ [122, с. 138].

Слідча діяльність має приклади таких практик. «Внутрішнім» благом для практики буде принципова мета, до якої ця практика прямує, – тобто, цивілізований правопорядок. Це «внутрішнє» благо протипоставлене «зовнішньому» – такому, як гроші, які можна заробити, займаючись слідчою практикою.

Досягти цивілізованого правопорядку – основна мета етичної професійної діяльності слідчого. Цій меті підпорядковані бажання суспільства, і держави. Слідчий виконує лише незначний обсяг етичних професійних дій, а суспільство, держава повинні сприяти йому у тому, щоб причини правопорушень аналізувалися та в подальшому не допускалися. Йдеться, передусім, про комплекс профілактичних заходів, які здійснювати самому слідчому не під силу. Тоді професійна етика слідчого буде визначатися соціальною практикою держави, її законодавчою, виконавчою та судовою владою.

А. Судаков розглядає три проблеми чистої етики як рефлексії доброї волі у монографії «Абсолютная нравственность: этика автономии и безусловный закон» (Москва, 1998). Він пише, що отримана в результаті етичної рефлексії доброї волі наука моралі, якщо вона хоче побудувати взаємопов'язану систему норм, вона повинна враховувати такі три істотні сутності моральної ідеї:

- як абстрактна ідея (абстрактна можливість добра) деякої волі, до всякого змістовного визначення природи цієї волі, відтак – як цілком формальна ідея добра, або точніше – формальне в ідеї добра;

- як недосконала, поверхнева ідея в деякому суб'єкті; ідея добра у певному суб'єкті, як певна моральна суб'єктивність;

– як повнота виявлення цієї ідеї в суб'єкті, який живе лише завдяки закону моральної волі, в якому саме тому безумовно виконується саме та добра воля, і вона одна; причому іншого він собі і не бажає [190, с. 16-17].

Таким чином, чиста етика (не пов'язана із конкретним видом діяльності) є рефлексом доброї волі. Це означає що, добра воля людини з'являється в результаті природжених та умовних (набутих у процесі життя) реакцій чистої етики. Ці реакції чистої етики є результатом морального виховання особи, його генетичних, природних задатків. Моральний імператив як рушійна сила чистої етики продукує добру волю. Але чиста етика продукує три різні варіанти доброї волі – абстрактний, недосконалий і повний. Слід зауважити, що всі три рефлексії доброї волі притаманні слідчому у його професійній діяльності. Вибір однієї з рефлексій залежить від конкретної справи, конкретних ситуацій та завдань, які слідчий собі поставив. Повна добра воля слідчого має відносний характер і визначається не стільки моральним законом, скільки чинним законодавством, інакше всі правопорушники не отримували б покарання.

Колектив авторів І. Борзенко, В. Кувакін, Г. Кудишина у праці «Человечность человека: Основы современного гуманизма» (Москва, 2005) приділяють увагу етиці гуманізму. Даючи визначення гуманізму як етики людяності, вони виділяють такі основні види етики:

– етика абсолютів, оскільки людина – це абсолютна цінність;

– етика принципів, передусім золоте правило моралі;

– ситуативна етика, оскільки життя не є спеціальним полігоном для застосування моральних правил, в ній співставляються не добро і зло у чистому виді, а комбінації різних видів можливого і дійсного добра та зла, належності і можливості, які примушують вдаватися до розуму, осмислювати неминучі в реальності моральні колізії і робити раціональний моральний вибір;

– етика доброчесностей, яка складається на основі позитивних людських якостей як в результаті історичного культивування та відбору

моральних норм, які стають спільними, так і в процесі індивідуального самовдосконалення. В етиці доброчесностей необхідність орієнтації особистих мотивів діяльності на моральні цінності може бути обґрунтована без апеляції до абстрактних метафізичних сутностей, без ілюзійного подвоєння світу, необхідного для надання моральним мотивам статусу абсолютної значимості [24, с. 134-135].

Звичайно, ми зосереджуємо свою увагу на професійній етиці і наголошуємо, що вона містить у собі відносні морально-етичні норми. Про це свідчить ситуативна етика, де свобода вибору морального рішення слідчого узгоджується із законом. Йому часто доводиться здійснювати моральний вибір між великим і малим злом, вибирати найменшу із бід, а подекуди й утримуватися від будь-якого добра. При цьому у його пам'яті постійно спливає етика абсолютів, етика принципів та етика доброчесностей, які інколи знаходять свій вияв у професійній діяльності, котра в цілому характеризується гуманізацією.

Продовжуючи тему гуманістичних моделей етики, звернемо увагу на дослідження етики громадянськості, яку спостерігаємо у праці О. Беляєвої та Т. Мишаткіної «Этика гражданственности» (Минск, 2006). Вони вважають, що етика громадянськості ґрунтується на принципі соціальної справедливості як можливості і гарантії досягнення кожною людиною своєї мети. Перед громадянином, що надійно охороняється законом від свавілля влади і співгромадян відкривається шлях до свободи на рівні моральності, морального закону, самовдосконалення. В основі етики громадянськості лежать права людини [20, с. 10].

Слідчий знаходиться на службі суспільства, оскільки його професійна діяльність спрямована на зміну умов життєдіяльності людей в цілому. Розслідуючи кримінальну справу щодо одних людей, для інших його результати орієнтовані на захист життя, свобод та інтересів, що є онтологічною громадянською позицією, де пріоритет особистого інтересу не зводиться до особистої користі, а до підкорення загальному. Тобто

слідчий повинен володіти кармами громадянської етики, де моральним ідеалом слугує його активна громадянська позиція.

О. Кобликов у праці «Юридическая этика» (Москва, 1999), досліджуючи співвідношення мети і засобу у кримінальному процесі, підкреслює, що учасники моральних відносин, вступаючи в них і діючи відповідним чином, так чи інакше мотивують свої вчинки і поведінку. Мотив є основою вчинку. Він становить внутрішню спонуку до дії, зацікавленість в його здійсненні. Мотив реалізується через вибір і постановку мети, яка є бажаним результатом дії чи вчинку. Учасники кримінально-процесуальних відносин, діючи у встановлених законом межах, переслідують різну мету і, намагаючись її досягти, використовують різні засоби. Проблема співвідношення мети і засобу – одна з важливих в етиці. Вона набирає правового аспекту, якщо ми вдаємося до права і правозастосування. У вузькій сфері кримінального процесу можна констатувати еволюцію у підході до її вирішення як у праві, так і в моральній свідомості. Якщо інквізиційний процес був підкорений меті викрити, виявити злочинця будь-якою ціною, потім жорстоко його покарати, то засоби, призначені для її досягнення, узгоджувалися з цією метою. У сучасному кримінальному процесі цивілізованого суспільства проблема співвідношення мети і засобу вирішується на інших моральних і правових засадах [78, с. 58].

Слід сказати, що мета і засоби є різними для кожного учасника кримінального процесу. Часто вони мають протилежний за змістом характер. Якщо злочинець має на меті довести свою непричетність до злочину, то слідчий намагається довести його вину. Щодо засобів, то правопорушник інколи може перебувати у більш вигідному становищі. На його боці можуть бути адвокат, свідки, зацікавлені особи, а інколи й потерпілий та експерт. Слідчий залишається наодинці. А терміни розслідування кримінальної справи, контроль прокурора, всебічні зовнішні впливи не завжди допомагають у розслідуванні.

Продовжуючи цю тему, Г. Гребеньков і Д. Фіолевський у праці «Юридична етика» (Київ, 2004) пишуть, що якщо слідчий не може покласти на свій інтелект або є не надто розбірливим у засобах, саме тоді і виникають проблеми морального порядку – це і психологічні «пастки», і силові прийоми, і провокації на межі злочину. Хоч раз скориставшись методикою «вибивання» показань, слідчий свідомо перекреслює себе як особистість. Це як наркотик: він уже ніколи не відмовиться від використаного методу, особливо, якщо таким чином досяг жаданого успіху. Цей шлях неминуче призведе до краху. Справи, побудовані на показаннях, здобутих незаконним шляхом, найчастіше розсипаються в суді, що призводить до покарання слідчого. Однак набагато гірше, якщо у таких випадках засуджують невинну людину. Рано чи пізно совість нагадає про себе, і тоді настане розплата [44, с. 95].

Саме в інтелекті слідчого моральний імператив випереджує можливі негативні тенденції допиту в отриманні показань правопорушника. Але сам моральний імператив потребує різноманітних культурологічних підходів, прийомів і, звичайно, знань (причому не тільки правових). Показання правопорушника тоді будуть повними і достовірними, коли він також користуватиметься імперативом моралі. Тому завдання слідчого полягає в тому, щоб власним імперативом моралі він зумів привести в дію імператив моралі свого співбесідника. В цьому один з основних мотивів дієвості професійної етики слідчого.

З цього приводу у навчальному посібнику «Профессиональная этика / Отв. ред. Росенко Н.М.» (Санкт-Петербург, 2006) зазначено, що професійна етика – гуманітарна дисципліна, яка має на меті формування соціальної і моральної орієнтації спеціалістів в різних видах матеріального і духовного виробництва. Вона перебуває у тісному органічному зв'язку із загальною етикою та разом з нею утворює єдину теоретичну науку, головним змістом якої є вчення про людину як вищу цінність, регулювання взаємовідносин між людьми у різних професійних сферах.

Загальна етична теорія трансформує загальні етичні норми і вимоги для впровадження у трудові відносини [160, с. 8-9].

Тобто слідчий використовує відомі моральні норми, які є предметом дослідження загальної професійної етики. Але вміст загальних моральних норм у професійній етиці слідчого має специфічний відтінок. З одного боку ці норми зазнають (хоча й незначних) впливів моральної деформації. З іншого – отримують нове призначення. Тому професійна етика слідчого здійснює певне балансування загальної і професійної моралі, яке не виходить за межі природного і позитивного права.

Значення етики у слідчій діяльності підкреслюють І. Веленто та Г. Шиханцов у книзі «Юридическая этика» (Гродно, 2002). Обґрунтування цього значення вони обумовлюють такими трьома чинниками: а) моральними нормами і приписами пронизане все кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство; б) як слідчі, так і злочинці керуються у своїх вчинках морально-етичними нормами; в) у загальному плані боротьба із злочинністю є боротьбою із злом в ім'я добра, і тому даний процес завжди має морально-етичне забарвлення. Крім того, закон залишає за слідчим вибір між тією чи іншою нормою, між тим чи іншим процесуальним засобом [33, с. 6].

У цих міркуваннях цікавим є той факт, що злочинці також використовують морально-етичні норми для свого захисту. Розглянемо декілька випадків. По-перше, якщо морально-етичні норми злочинця співпадають із морально-процесуальними нормами, то проблем у слідчій діяльності не виникає. По-друге, якщо морально-етичні норми злочинця є зовнішнім прикриттям його злочинних діянь, то завдання слідчого ускладнюється. По-третє, можливий випадок, коли морально-етичні норми злочинця впливають із його релігійних переконань (здебільшого це сектантські переконання), тоді завдання слідчого ще більше ускладнюються. Це означає, що у двох останніх випадках визначальну роль відіграє доказова база, факти, експертні висновки тощо, і особливо

інтелект та професійна майстерність слідчого, панування моралі в суспільстві.

Щодо панування моралі в суспільстві, то В. Шемшук у книзі «Этическое государство: Прошрое, настоящее, будущее» (Москва, 2001) звертає увагу на етику і закони природи, таємницю етики. Він доводить, що закони природи на всіх рівнях мають однаковий вияв. Вони діють незалежно від нас, а в суспільстві люди їх встановлюють самі. Якщо придумані закони суспільства не мають аналогів у природі, то таке суспільство буде зруйнованим природними законами і відкинуто природою як чужорідне тіло. Гармонія в природі запанує, коли суспільство досягне гармонії у відносинах. А до неї можна прийти тільки через етичні принципи, що відповідають законам природи, позитивні емоції. Зокрема, мораль – це відбиток емоцій, і тому вона є рушійною силою еволюції. Якщо говорити про негативні емоції, то вони можуть бути лише в межах допустимої величини, перевищення якої призводить до руйнування психіки [209, с. 18-24].

Звичайно, слідчий самостійно не може вирішити проблеми суспільства, зробити його етичним. Але, пам'ятаючи закони природи, які він вивчав бодай протягом навчання у середній школі, він повинен (як і будь-яка людина) використовувати і застосовувати їх у своїй практичній діяльності. Аморальні, бездушні дії слідчого так чи інакше знайдуть своє відображення у негативних професійних наслідках. Запровадження нових методів у своїй практиці повинно узгоджуватись із нормами природного права, законами природи. Така дія може виникати в тому випадку, коли слідчий перебуває у безпорадному стані і самотужки намагається вийти з нього.

Відомий філософ і юрист В. Хвостов у книзі «Очерк истории этических учений» (Москва, 2006) писав, що в моралі ми є очевидцями суперечливих вчень, які співставляють зовнішній авторитет моралі із свободою автономної моралі. У сфері останньої представники позитивізму

далеко ще не завершили своєї боротьби з метафізикою. Метафізики поділяються на оптимістів і песимістів, не кажучи вже про менш принципові відмінності; позитивісти самі неоднаково дивляться на способи наукового обґрунтування етичних принципів і розбіжностей в їх формуваннях. За таких умов не дивно, що для кожного з нас проблеми поведінки часто виявляються надзвичайно складними. Вирішувати їх так чи інакше необхідно. Але водночас готових рішень, які необхідно наслідувати не роздумуючи, у повній до них довірі, немає. Тому кожному з нас доводиться вирішувати ці питання на власний розсуд. Не дивно також, що ці умови створили у сучасному суспільстві і власний інтерес до питань моральної філософії [204, с. 3].

Суть онтології людини, онтології слідчого полягає в тому, щоб самотійно приймати рішення у процесі життєдіяльності. Озброївшись науковими, професійними знаннями, слідчий самотійно обирає моральний імператив, який керує ним постійно. Можлива й зміна орієнтації морального імперативу, але це відбувається без використання готових моральних рецептів, порад. Навіть які б не були правильні моральні рецепти, слідчий однаково виробить для себе власний, індивідуальний стиль, якого також ніхто запозичити не зможе.

Процеси, які відбуваються у природі і мають безпосередній вплив на життєдіяльність (в тому числі й професійну діяльність), досліджувало чимало авторів. Так, О. Закомлистов у книзі «Судебная этика» (Санкт-Петербург, 2002) зауважує, що якщо в природі хаос і змішування є взаємодією сил і потужності природних стихій, які призводять до спокою і стабільності, то в суспільстві спонтанність в утвердженні свободи і права неможлива [66, с. 47]. Так, про це стверджує наука синергетика як про самоорганізуючі процеси. Проте у суспільстві можна підлаштувати право під синергетичні дії, але тоді суспільство повинно бути правовим і постійно розвиватися

У. Барбур у книзі «Этика в век технологии» (Москва, 2001) пише, що людські цінності можна поділяти за характером і спрямованістю основних тенденцій еволюції. Напрями майбутнього розвитку людства можна визначити методом екстраполяції з історії природи. Еволюція показує тенденцію до розуму, самосвідомості, співпраці і колективізму. Ці характеристики були виведені в ході еволюційного процесу, тому що вони сприяли виживанню, а отже ми можемо бути впевнені, що, прямуючи до них, ми діємо у згоді з природнім порядком [13, с. 37-38]. До речі, моральний імператив є завжди еволюційним. Револьюційні, штучні зміни в суспільстві (і в законодавстві) рано чи пізно призводять до руйнації створеного. Адже не можна швидко, рішуче врахувати еволюційні тенденції, не порушуючи закони природи, природного розвитку у суспільстві.

О. Назарчук у книзі «Этика глобализирующегося общества» (Москва, 2002) стверджує, що сукупність змін соціуму, які об'єднуються поняттям «глобалізація», – одне із проявів історичної мутації. Саме поняття глобалізації найбільш адекватно передає суть змін, які відбуваються на даному етапі. Глобалізація залишається скоріше предметом мовних вправ політиків і журналістів. А без філософського осмислення феномена глобалізації неможливо зробити обґрунтованого висновку про перспективи та погрози розвитку соціуму [131, с. 6]. Ми є свідками глобалізації суспільства і права зокрема. Більше того, все частіше ситуація загострюється так, що право втрачає можливість регулювати суспільні відносини. Більшого значення починають набирати політичні домовленості, нехтуючи правовими нормами, що загрожує небезпекою ліквідації морального імперативу.

О. Дубко у книзі «Политическая этика» (Москва, 2005) наголошує, що держава ґрунтується на насильстві, а мораль і політика є як антагоністами. У політиці неможливо поводитись відповідно до моральних переконань і за совістю. У ліпшому випадку мораль у сфері політики повертається

святенництвом, лицемірством чи безсоромною демагогією, до послуг якої вдаються, коли потрібно мобілізувати людські ресурси і отримати підтримку у суспільстві [56, с. 114-116]. Враховуючи це, слідчий перебуває поза політикою, поза політичними партіями. Але це не означає, що він не зазнає політичного впливу, певного тиску, навіть підкупу. Доки такий вплив буде мати силу, доти справедливість не матиме верховенства.

Виходячи із цих прикладів, робимо висновок, що виходом із складної ситуації є етика. Тому В. Канке у своїй книзі «Этика ответственности. Теория морали будущего» (Москва, 2003) зазначає, що в сучасній соціокультурній ситуації виняткового значення набуває не просто мораль як механізм регуляції суспільної свідомості і поведінки людей, що виникла спонтанно, а етика відповідальності як підсумок науково-філософського пізнання й екзистенційної практики. Немає нічого практичнішого від етики [74, с. 5]. Ми підтримуємо думку, що майбутнє – за етикою. З етики починалося суспільство, з етики починалося і правосуддя, етика повинна знову повернутися у регулятивний процес суспільного розвитку, у регуляцію поведінки людей.

Однак, Е. Радлов у книзі «Этика. Очерк истории греческой этики до Аристотеля» (Санкт-Петербург, 2002) наполягає на еволюційній етиці. Хоча, на його думку, еволюція може зробити будь-які норми діючими, а виправдати їх функціонування не може [165, с. 119, 124]. Однак навіть певні прискорення в імплементації моралі у правові норми, у процесуальні дії слідчого повинні бути вирішені за еволюційними законами.

Методологічні засади діяльності слідчого містяться й в іншій літературі, яка в тій чи іншій мірі використовувалася в монографії. Це стосується таких видань: О.В. Вишнякова «Этика Бердяева» (Москва, 2000), П.С. Гуревич «Духовная антропология» (Санкт-Петербург, 2005), Б.А. Диденко «Этическая антропология (ведизм)» (Москва, 2003), Г. Дитріх «Этика» (Львів, 2002), С.А. Котляревский «Власть и право. Проблема правового государства» (Санкт-Петербург, 2001), Г.Д. Левин

«Философские категории в современном дискурсе» (Москва, 2007), Т. Липс «Философия природы» (Москва, 2007), Б.В. Марков «Философская антропология» (Санкт-Петербург, 2008), А.М. Новиков, Д.А. Новиков «Методология» (Москва, 2007), А.А. Тер-Аконов «Юридическая логика» (Москва, 1999), Дж. Уитроу «Естественная философия времени» (Москва, 2003), Р. Циппелиус «Юридична методологія» (Київ, 2004) та ін.

1.2. Сутність методології слідчої діяльності

У дослідженні професійної діяльності слідчого необхідно вивчати три рівноцінні об'єкти – людину (особу слідчого), норми (кримінальні, кримінально-процесуальні) і діяльність (слідчі дії). Тобто неможливо вивчати особу слідчого окремо від його діяльності і діяльність без суб'єкта праці. Реалізація цього положення здійснюється через розкриття такої важливої категорії, як методологія.

Методологія – явище інтегральне, яке об'єднує в собі низку компонентів: світоглядні і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, всезагальні філософські закони, категорії, окремі і загальнонаукові методи. Тому методологію не можна зводити до одного із зазначених компонентів, зокрема до методу чи вчення про методи, оскільки за її межами залишаються інші компоненти. Однак методологія зовсім не є простою сумою теоретико-світоглядних концепцій, принципів, методів і засобів пізнання, вироблених окремими галузями науки. Подібно до того, як неможливо лише із сукупності емпіричних даних вивести теорію предмета науки, так і сума компонентів методології не утворює її системи. Методологія як система не зводиться до складових її компонентів, вона має і свої власні (відносно самостійні) інтегративні закономірності розвитку. Ці закономірності обумовлюють те, що компоненти методології, об'єднані в органічно цілісну систему, вступають у зв'язки, відносини і взаємодію між собою і тим самим набувають властивостей, відмінних від їх окремого

існування і дії: фундаментальні загальнотеоретичні концепції пронизують світогляд; методи пізнання, зберігаючи відносну самостійність, виступають як вчення про методи у відповідних теоретико-гносеологічних узагальненнях; всезагальні філософські закони і категорії висвітлюють застосовуваність (або межі застосовуваності) окремих і загальнонаукових методів у конкретних дослідженнях, оскільки останні збагачують арсенал філософії і т.д. Отже, методологія є «сплавом» її складових і виступає у вигляді своєрідного «зводу законів» наукового пізнання. Цей сплав утворюється в основному із двох «дифузуючих» блоків методологічного знання: теоретико-світоглядних концепцій і системи методів пізнання різного рівня [76, с. 46-47].

Дослідники вважають, що методологію слід розглядати у двох вимірах: методологія науки і методологія діяльності. Зокрема, методологія науки – один з основних розділів методології; це складна і структурована самостійна теоретична дисципліна, яка вивчає весь комплекс явищ, що належать до інструментальної сфери науки та наукової діяльності, їх осмислення та функціонування [200, с. 374]. Тобто під науковою методологією, як правило, розуміється систематичний аналіз тих раціональних принципів і процесів, які повинні спрямовувати наукове дослідження.

Під впливом різноманітних соціокультурних умов (зокрема, створення самостійних дисциплін, видів інтелектуальної діяльності) і формується професійна методологія як одна із галузей сучасної технології – технології мисленнєвої роботи (діяльності) [138, с. 554].

Йдеться про зв'язок наукової методології з метою практичної діяльності, про умови перетворення наукових знань у практичну діяльність, виявлення межі продуктивного застосування методу, осмислення теоретичного та соціокультурного досвіду. Мета професійної методології полягає у створенні умов для розвитку конкретної діяльності людини. Професійна методологія завжди зорієнтована на розвиток

діяльності, зокрема на технологію мислення, культуру праці, етичні дії тощо.

Слідча діяльність характеризується специфічною технологією, яка обґрунтована логікою життя, потребами суспільства і держави, що виражені у позитивному праві (чинному законодавстві). До слідчого ставляться підвищені вимоги, оскільки він вирішує долю людини, встановлює справедливість, тому методологія слідчої діяльності повинна бути насиченою інтегральними діями, які навіть у прямому розумінні не стосуються права. Але осмислюючи (не правовим шляхом) практичну ситуацію, слідчий формує для себе певну світоглядну платформу, компоненти якої він поміщає у правове поле для вироблення цілеспрямованої юридичної технології, методологічних принципів, які забезпечують правомірність професійних слідчих дій. На нашу думку, основними компонентами методології слідчої діяльності є культура мислення слідчого, культура його уяви, культура застосування правових норм, культура використання моральних норм.

Культура мислення слідчого як основний компонент його професійної методології містить у собі достовірні знання, необхідні для досягнення справедливості. Залежно від мети розслідування, слідчий абстрагується від багатьох несуттєвих в даній ситуації сторін і взаємозв'язків, що дозволяє глибше, правильніше і повніше встановити те, що стосується справи. Досягнення такого рівня абстракції дозволяє слідчому виробити певну методологічну стратегію у висуненні версій.

Версія – це тільки логічна форма думки, сама ж думка значно багатша і змістовніша. Між логічними операціями і дійсністю у свідомості слідчого перебувають важливі ланки, відбуваються складні пізнавальні процеси, які необхідно ще й перевіряти. Тут логічно розгорнуті міркування повинні впливати із реальності, без надуманих мотивів, оскільки від слідчого вимагається вирішити остаточне завдання, дати відповідь на кожне питання, яке виникає в ході розслідування кримінальної справи. Причому

процес висунення і перевірка версій вимагають активного мислення. Чим гостріша проблемність ситуації, тим активніше здійснюється процес мислення.

Методологія слідчої діяльності неможлива без аналізу й синтезу як складових частин культури мислення. Аналіз і синтез – це два аспекти єдиного мисленнєвого процесу. Вони взаємопов’язані і взаємообумовлені. Аналіз здебільшого здійснюється через синтез. Правильний аналіз будь-якої справи завжди є аналізом не тільки частин, елементів, властивостей, а й їх зв’язків чи відношень. Тому він призводить не до розпаду цілого, а до його перетворення. Це перетворення цілого, нове співвідношення виділених аналізом компонентів цілого є синтезом. Конкретною формою взаємозв’язку аналізу і синтезу є порівняння. Порівняння – це аналіз, який здійснюється шляхом синтезу і, в свою чергу, спричиняє узагальнення, новий синтез.

Методологічне мислення характеризується творчістю. Це передусім стосується проблемного характеру підходу до розслідуваних правових явищ, оперативності мислення, динамічності мислення, широти мислення, глибини мислення, логічності мислення і т.д. Складовою частиною творчого мислення є інтуїція як стрімкий перехід від одних тверджень до інших. Основне призначення інтуїції в методологія слідчої діяльності полягає в тому, що вона створює гіпотези. Вона відіграє важливу, але допоміжну роль у процесі доказування, оскільки питання про слідчу інтуїцію тісно пов’язане із проблемою внутрішнього переконання слідчого при оцінці доказів.

Вважаємо, що методологічною процедурою слідчої діяльності є мисленнєве моделювання. Адже інформацію, якою керується слідчий в процесі доказування, можна розглядати як модель досліджуваної події. Особливе значення у моделюванні розслідування має прийняття тактичних рішень як складних вольових актів, в яких синтезуються знання і досвід, уміння чітко визначити мету діяльності й оцінити ситуацію.

Специфікою культури мислення як складової частини методології слідчої діяльності є вміння бачити і розуміти дрібниці. Повна очевидність події – справа доволі рідкісна, здебільшого слідчому попадаються приховані і непомітні сліди, за допомогою яких досягається опосередковане пізнання розслідуваної події. Однак сама фіксація цих окремих деталей нічого не дає без узагальнення і стрибкоподібного переходу до події в цілому, а це вимагає конкретної рівноваги і абстрактного мислення, яке повинно одночасно охопити картину в цілому, і бачити штрихи, які її утворюють.

Культура уяви слідчого посідає особливе місце у методології його професійної діяльності. Різноманітність життєвих явищ, з якими має справу слідчий, надає його фантазії універсального характеру, формує у нього створення певних образів, які відображають повсякденні життєві ситуації, різні форми людської поведінки. Розслідування як методологічний процес опирається на створену уяву, яка пов'язана із перекодуванням інформації зі слів, умовних знаків чи графічних зображень у наочні подання, життєві образи дійсності.

Більшу частину інформації слідчий черпає з усних і письмових заяв, повідомлень і описів, із фактів, протоколів та інших документів. Цей матеріал відображається у свідомості слідчого не тільки у формі понять і суджень, а й у формі образів, більш-менш адекватних опису. Відсутність наочно-образних уявлень негативно позначається на розслідуванні.

Методологія слідчої діяльності ґрунтується також на використанні інформації з минулого. Повертаючись до минулого, уява слідчого на основі фрагментарних відомостей створює цілісне уявлення про розслідувану подію у всіх її істотних рисах. Відображаючи сьогоденне явище, уява слідчого породжує варіанти про наявність слідів, залишків, відбитків та інших особливостей розслідуваної події, за допомогою яких воно може бути встановлено і доказано. Крім того, регулюючи і

спрямовуючи свої дії, плануючи розслідування, слідчий передбачає майбутнє, очікує результати своєї діяльності.

Культура застосування правових норм відображає методологічну позицію слідчого у розслідуванні кримінальної справи. Особливу методологічну роль у застосуванні правових норм відіграє стадія пошуку правової норми стосовно конкретної людини. Цей процес залежить не тільки від теоретичних знань слідчого, а й від практики їх застосування (практичного досвіду), методологічної правомірності самостійного обґрунтування юридично значущих фактів, умілого тлумачення правової норми і т.д.

Методологія застосування правових норм дає відповідь на запитання: якої методології дотримується слідчий. Мотивація вибору методологічної позиції повинна ґрунтуватися на чинному законодавстві без підтасування під конкретну міру покарання. В даному випадку йдеться про методологічний «нормативізм», який повинен встановити справедливість. Зрозуміло, що методологічна аргументація є власним витвором слідчого, його внутрішнім переконанням у цінності обраної ним правової норми.

Значно підвищує рівень методології слідчої діяльності культура використання моральних норм. Адже рівень володіння слідчим моральними нормами – це, як правило, результат його загальної і професійної соціалізації, його професійний і життєвий світогляд, який на свідомому чи підсвідомому рівні так чи інакше впливає на якість розслідування. Методологічне обґрунтування використання моральних норм полягає в імперативності моралі, її провідній ролі у виборі правової норми, у технології розслідування в цілому. Імперативність моралі у професійній діяльності визначає методологічну стратегію, професійний сценарій, який не повинен виходити за межі дій правових норм.

Досліджувані методологічні концепції реалізуються за допомогою певних методів. Існують методи науки кримінального процесу і методи вивчення потреб слідчої практики.

Методи науки кримінального процесу – це система логічних і спеціальних пізнавальних засобів, які застосовуються в необхідному доцільному порядку для проведення дослідження. Вони включають загальнонаукові методи дослідження, які застосовуються в суспільних науках: конкретно-соціологічний, спеціально-юридичний, статистичний, формально-логічний [193, с. 20-21].

Особливе місце у процесі дослідження проблем слідчої практики посідають методи пізнання закономірностей розкриття і розслідування злочинів, які є складовою частиною методології криміналістики. Методи, що використовуються для вивчення потреб слідчої практики, повинні забезпечувати вирішення двох основних завдань: виявлення потреб і характеристику потреб. Розв'язання першого завдання реалізується насамперед такими методами, як аналіз матеріалів, що містять інформацію про потреби, різноманітними видами допиту, спостереження, і вже потім – математичними, наукознавчими, методами опису, порівняння [16, с. 20-21]. Зокрема, найбільш значущими є методи опитування (анкетування, інтерв'ювання, експертне опитування та ін.). З їх допомогою здійснюється реалізація творчих задумів слідчого, його методологічні установки. Часто слідчий вдається до використання методу судової фотографії, технічних, оперативно-розшукових методів тощо. Кількість їх постійно зростає, а можливості удосконалюються.

Досить виважено слід підходити до методу проб і помилок. Хоча слідчий не має права на помилку, проте у практичній діяльності вони іноді трапляються. Йдеться не про помилку у винесенні досудового рішення, а про помилку в тактиці розслідування, де можливе виправлення не на шкоду учасникам кримінального процесу.

В цілому методи слідчої практики втілюють шлях до істини, напрями ефективної діяльності. Правильне використання методів забезпечується добре продуманим алгоритмом дослідження, методологічною свідомістю у розв'язанні проблем слідчої діяльності.

Отже, сутність методології слідчої діяльності полягає у формуванні та використанні соціокультурних умов для розслідування кримінальних справ найбільш ефективними методами. У результаті практичної діяльності здійснюється комплексне використання результатів практично усіх видів культури, що становить основу будь-якої методології.

Висновки до розділу I

1. Законодавча влада, яка недостатньо імплементує моральні імперативи у чинне законодавство, не забезпечує дієвості основних елементів права – справедливості, доцільності і правової стабільності. Адже позитивне право (чинне законодавство) виступає в ролі розуму держави, де рушійною силою є зафіксований моральний імператив, який відображає еволюційні процеси суспільства. При цьому зміна самих моральних норм державою повинна здійснюватися узгоджено з нормами природного права. Револьюційні зміни у моралі всупереч природному праву призводять до руйнації закономірного розвитку суспільства.
2. Світовий порядок утворення моральних імперативів у праві відображений у міжнародному праві. Міжнародне право формується з національних моральних імперативів, які створюють цілісну систему загальнолюдських цінностей. Узаконені світові загальнолюдські цінності не суперечать природному праву, оскільки вони враховують інтереси будь-якої людини, будь-якої нації і найбільше характеризуються властивістю онтологічності та аксіологічності.
3. Дія, поведінка людини має зовнішні та внутрішні імперативи, які підвладні або непідвладні розумові, який спрямовує імператив моралі на позитивну чи негативну поведінку. Провідну роль у дії імперативу моралі відіграє моральне почуття, узгоджене з нормами природного, а також позитивного права.
4. Професійна діяльність слідчого в основному спрямована на захист державної волі. При цьому така дія не повинна завдавати шкоди народній

волі. В межах чинного законодавства слідчий захищає загальну волю, яка включає державну і народну, дотримуючись морального принципу справедливості.

5. Внутрішнім імперативом моралі у праві є справедливість, а зовнішнім – прийняте рішення слідчого. Сила внутрішнього імперативу моралі залежить від збалансованості правових і моральних норм, узгодженості з нормами природного права. А сила зовнішнього залежить від особи слідчого, його особистих якостей.

6. Озброївшись науковими, професійними знаннями, слідчий самостійно обирає моральний імператив, який керує ним постійно. Можлива й зміна орієнтації морального імперативу, але це відбувається без безпосереднього використання готових моральних порад (рецептів). Моральні поради слідчому з боку інших осіб не позбавляють його індивідуального стилю професійної діяльності.

7. Моральний імператив потребує різноманітних культурологічних підходів, прийомів, знань. Завдання слідчого полягає в тому, щоб власним імперативом моралі зуміти привести в дію імператив моралі свого співрозмовника, щоб винна особа сприйняла покарання за провину як належне. Адже імператив моральної свідомості і принципи кримінально-процесуального закону є своєрідним стимулом правомірної професійної поведінки слідчого. Проте власна методики професійної діяльності слідчого повинна узгоджуватися із нормами природного права та чинного законодавства.

8. Професійна етика слідчого і моральний імператив як її рушійна сила продукує три рефлексії доброї волі – абстрактну, недосконалу і повну. Вибір однієї із рефлексій залежить від конкретної кримінальної справи та процесуальних завдань. Крім того, професійна етика слідчого містить у собі відносні морально-етичні норми, оскільки свобода вибору його морально-правового рішення узгоджується з законом. Тому необхідно, щоб ця відносність поступово зменшувалася, і в майбутньому посилювався

морально-імперативний регулятивний процес поведінки людини у правовому полі та суспільного розвитку в цілому.

9. У професійній діяльності слідчий формує для себе певну світоглядну платформу, компоненти якої він поміщає у правове поле для вироблення цілеспрямованої юридичної технології, що є основою слідчої методології. Основними компонентами методології слідчої діяльності є культура мислення слідчого, культура його уяви, культура застосування правових норм, культура використання моральних норм.

10. Методологічні концепції слідчої діяльності реалізуються за допомогою різноманітних методів. Професійна діяльність вимагає використання методів науки кримінального процесу і методів вивчення потреб слідчої практики. Зокрема, методи слідчої практики втілюють шлях до істини, напрями ефективної діяльності. Правильне використання методів забезпечується добре продуманим алгоритмом дослідження, методологічною свідомістю у розв'язанні проблем слідчої діяльності.

РОЗДІЛ II

ІМПЕРАТИВНІСТЬ МОРАЛІ У ПРАВІ ТА ПРОФЕСІЙНІЙ ЕТИЦІ СЛІДЧОГО

2.1. Філософські засади формування особи слідчого міліції

Філософія особи слідчого в основному зводиться до дослідження його моральних якостей, його місця у правоохоронній діяльності і його ставлення до виконання службових обов'язків. Для цього необхідно дослідити внутрішній світ слідчого як людини, моральні норми якої безпосередньо чи опосередковано впливають на службову поведінку, поглинаючи при цьому деякі навіть недосконалі правові норми.

Якщо говорити про філософську складову формування слідчого, то тут провідну роль відіграють фактичні знання про людину, юриста, врешті особу, яка здійснює юридичний процес. Такий теоретичний підхід побудований на розробках юридичної антропології, юридичної етики, юридичної деонтології, юридичної психології та інших наук. Мова йде про те, що коли в центрі будь-яких суспільних явищ перебуває людина, то в центрі правових явищ центральною фігурою, як правило, є слідчий, а в особливий спосіб – його особисті та професійні якості.

Роль особи слідчого полягає в його уважності, старанності, скрупульозності, завбачливості і, загалом, у майстерності зафіксувати відповідні факти, які згодом стануть доказами. Загалом особі слідчого присвячено чимало наукових розробок, але конкретного із даної тематики ще не було, що посилює актуальність дослідження.

Сьогодні можна констатувати, що дослідженням особи слідчого ґрунтовно займалися такі українські та зарубіжні юристи, як: О. Баулін, Р. Белкін, Ю. Грошевой, В. Журавель, А. Дублінський, А. Жалінський, В. Коновалова, В. Кузьмічов, В. Нор, В. Шепітько та інші. Дослідження особистих якостей особи слідчого також містяться у роботах на теми

професійної етики юриста, юридичної деонтології, професійної культури юриста тощо.

На нашу думку, особу слідчого слід розглядати з позиції антропології, психології, філософії і тих суспільних процесів, які сьогодні відбуваються в Україні, реально впливаючи на діяльність правоохоронних органів. Для цього потрібно використовувати таку методологію, яка зумовлена глибинними змінами у правовій сфері життя України, реформуванням національної правової системи, новими доктринами права.

О. Баулін зазначає, що слідчий – це посадова особа, наділена повноваженнями щодо провадження досудового слідства у кримінальних справах. В Україні слідчі (старші слідчі, слідчі в особливо важливих справах і старші слідчі в особливо важливих справах) працюють у системі органів прокуратури, служби безпеки, внутрішніх справ і податкової міліції [15, с. 135]. Слідчий призначається у встановленому порядку і наділений винятковою функцією провадження досудового слідства, тобто правом здійснення дій, які полягають у з'ясуванні сукупності обставин, що мають істотне значення для правильного вирішення кримінальної справи, і вирішення питання про пред'явлення конкретній особі обвинувачення у скоєнні злочину. З іншого боку, призначення слідчих та умови їх професійної діяльності у різних відомствах, міністерствах є різною.

Незважаючи на те, що слідчий зобов'язаний мати вищу юридичну освіту, пройти відповідне стажування, знати специфіку роботи правоохоронних органів, володіти знаннями процесуального законодавства, прийняти Присягу, для роботи в органах внутрішніх справ до слідчих висуваються додаткові вимоги. Насамперед це стосується біографічних даних і віку, відношення до правових і матеріальних норм, стану здоров'я, володіння табельною зброєю, спеціальними фізичними прийомами тощо.

Слідчий як працівник міліції є суб'єктом реалізації права на вогнепальну зброю. Закон України «Про міліцію» (ст.ст. 15, 15¹) зобов'язує

його використовувати вогнепальну зброю, окрім того, скеровує дотримуватися дозволених правових норм. У багатьох правових явищах слідчий як працівник міліції повинен застосовувати фізичні норми, які також створюються на основі правових норм. У такому випадку правоохоронець реалізує фізичну норму права, до чого він зобов'язаний бути готовим. Ці та інші специфічні норми, регламентовані Законом України «Про міліцію», слідчий використовує в оперативно-слідчій групі, при затриманні правопорушників, при виконанні оперативних планів, затверджених начальником районного відділу міліції та вищим керівництвом МВС України. Хоча ці вимоги не ставляться, скажімо, для слідчих прокуратури.

Вже давно тривають дискусії про об'єднання слідчих усіх міністерств і відомств у єдиний слідчий комітет. Очевидно, слушно схвалити таку ідею, оскільки за таких умов особа слідчого визначатиметься єдиними параметрами. Попри це вимоги до особи слідчого міліції слід взяти за основу. Ці вимоги є принциповішими і необхіднішими.

Розглянемо особу слідчого з позиції антропології, антропології права зокрема.

Загальноприйнято вважати, що антропологія права – це вчення про людину як істоту, котра створюється правовим порядком [49, с. 30]. У такому форматі слідчий формується як людина в цілому, а після навчання у вищому навчальному закладі юридичного профілю – як спеціаліст у галузі права. Суть антропологічних обґрунтувань слідчого полягає в тому, щоб його розум, суспільне становище, владні повноваження не переважали над природним правовим порядком. Щоб домогтися правопорядку будуще, не треба породжувати нове насилля, яке суперечить усім антропологічним теоріям.

З антропологічної точки зору, слідчий не повинен бути джерелом протистоянь між особами, які мають відношення до правового явища (правопорушники, потерпілі, свідки і т. д.). У такому випадку слідчий сам

стає небезпекою, яку потрібно усунути іншим (часом спеціальним) методом.

Антропологічні концепції, засади, установки спрямовують слідчого на розуміння онтологічного та деонтологічного призначення людини. У цьому випадку правова антропологія формує особу слідчого, який спроможний визначати місце та ставлення людини до довколишнього світу. Слідчий покликаний, щоб нести добро людям, суспільству і природі в цілому. Його дії повинні бути гармонійними, синхронними з природою, а справедливість – абсолютною.

Розглянемо питання компетенції. По-перше, сукупність повноважень якогось органу чи посадової особи; по-друге, коло питань, стосовно якого конкретна особа володіє професійно значущими знаннями і досвідом. Компетентність в цілому є сумою двох доданків – компетенції, а також особистих і ділових якостей. Якщо ж цього поєднання немає, – це свідчить про некомпетентність особи [71, с. 69-70].

Формально компетенція слідчого визначається умовами, які дають усі підстави обіймати цю посаду (зазначені вище), та внутрішніми вимогами, які приховані у самій людині, що бажає присвятити себе слідчій діяльності. Мова йде передусім про вибір професії і психологічну здатність бути представником цієї професії. Тобто потенційна компетентність слідчого складається ще задовго до роботи, під час навчання у юридичному навчальному закладі.

Визначення людиною свого життєвого шляху, вибору професії є складною, проте остаточно не вирішеною у педагогіці, психології, соціології та інших науках проблемою. Встановити чіткий критерій вибору людиною свого пожиттєвого заняття важко і складно, оскільки в цій справі багато особистого, суб'єктивного і навіть підсвідомого [70, с. 5].

Серед різноманітних факторів впливу на вибір професії перевагу слід віддати антропологічному, оскільки деякі професії генетично притаманні

певному родинному середовищу. Тобто певний родовід має задатки до тієї чи іншої професії.

Родинне середовище закономірно впливає на соціалізацію майбутнього юриста. Тут важливі два взаємозумовлені процеси – професійна та духовно-моральна соціалізація. У першому випадку, коли батьки чи інші члени сім'ї є юристами, дитина мимоволі проймається юридичним, правовим почуттям. Другий випадок характерний тим, що батьки своєю поведінкою, сімейними традиціями виховують духовно-моральну особистість, яка знайде себе у будь-якій професії [179, с. 32]. Слідчий, таким чином, буде більш компетентним, якщо він походить із родини юристів.

Зрештою, професію людина вибирає як відносно самостійний вид діяльності, який обумовлений суспільним розподілом праці і вимагає певної підготовки. Професія є унікальним засобом людської самореалізації, вона дає можливість втілити всі свої соціальні потенції; це один із способів людської соціалізації [66, с. 15-17].

Якщо враховувати те, що людина постійно цікавиться законами, за якими вона живе і взаємодіє з оточуючим середовищем, то стає зрозумілим природній потяг до юридичної професії. Для суспільства юридична професія найбільше потрібна тоді, коли індивід не хоче підкорити власні закони життєдіяльності суспільним інтересам. Тобто виникає дисгармонійність, розбалансованість цілого суспільства.

Виконання координаторських функцій щодо підтримання гармонії у суспільстві людство доручає спеціально підготовленим особам – юристам. Вони допомагають порушникові суспільної гармонії зрозуміти причину неправомірної поведінки і визначають відповідне покарання, яке є її компенсацією чи збалансуванням [181, с. 72]. Саме у регулюванні співвідношення інтересів людини і суспільства полягає цінність професії юриста. Зрештою, правильно обрана професія є цінністю для самої людини. Цінність професії проявляється в тому, що вона викриває сутність

самої людини як соціальної істоти, слугує умовою повноцінного існування індивіда, засобом реалізації його знань, досвіду і майстерності. Професія цінується людиною тому, що вона життєво необхідна їй для задоволення потреб та інтересів, втілення в життя своїх потенцій і бажань, що становить зміст і сенс життя. У підсумку людина самоутверджується у професії, оскільки в ній індивід може удосконалювати всі свої здібності. Це робить можливим розуміння людиною свого призначення, місця в житті, а також породжує бажання виправдати це призначення [70, с. 21-23].

Цінність професії юриста зростає, коли правове явище розглядається у кримінальному процесі, в якому беруть участь як юристи (в тому числі слідчі), так і громадяни. Тут особа слідчого являє собою апогей юридичної професії, оскільки громадянин свідомо чи несвідомо, безпосередньо чи дотично вступає в особливу сферу суспільних відносин, яка регулюється кримінально-процесуальними нормами.

Вступивши у сферу кримінального процесу, особа за загальним правилом зберігає свій загальний (конституційний) правовий статус, який визначає міру її свободи в суспільстві, і, крім того, набуває спеціального процесуального статусу обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка, експерта, перекладача, понятого і т.д. [148, с. 86-88]. Як громадяни вестимуть себе у кримінальному процесі, здебільшого залежить від особи слідчого, його особистих якостей, компетенції, менеджерських здібностей тощо.

Основним регулятором професійних відносин слідчого є категорії справедливості та законності. Специфіка моралі як способу регуляції полягає в тому, що моральні вимоги та оцінки виробляються безпосередньо суспільною свідомістю і схвалюються волею усього суспільства. Мораль виступає у ролі регулятора, за яким особа орієнтується у світі соціальних цінностей. Об'єктивною стороною професійної моралі слідчого є система тих моральних відносин, що

складаються у процесі розслідування, а професійна свідомість слідчого визначає об'єктивну сторону цієї моралі.

Таким чином, професійні дії і рішення слідчого стосуються основних прав та законних інтересів громадян. Тому професійна діяльність слідчого повинна відповідати принципам і нормам моралі, охороняти авторитет державної влади та її представників. Виконання державних обов'язків вимагає від представників влади підвищеного почуття обов'язку. Люди, які вирішують долі інших, повинні володіти розвинутим почуттям відповідальності за свої рішення, дії і вчинки [77, с. 49].

Розглянувши основні вимоги до особи слідчого, необхідно скласти структуру його особистості, яка відповідала б сучасним тенденціям державотворення в Україні.

А. Жалінський виділяє такі групи якостей у структурі особи юриста: світоглядні, інтелектуально-мисленнєві, психологічні й фізичні [62, с. 100-101]. С. Гусарев і О. Тихомиров до таких аспектів відносять лише соціальний, комунікативний та організаційний. Також вони наголошують, що, крім загальних вимог до слідчого, є ще й особливі: розвинений інтелект, уміння використовувати закони логіки, висока моральна культура тощо [49, с. 341-342]. О. Скакун зазначає, що у професіограмах юридичних професій існують такі основні аспекти професійної діяльності слідчого, як соціальний, пошуковий, реконструктивний, комунікативний, організаційний, засвідчувальний [173, с. 459-466].

Звичайно, у структурі особи слідчого всі ці якості є важливими. Вони так чи інакше структурують особу слідчого і забезпечують готовність до професійної діяльності. Попри це слід розглядати структуру особи слідчого, діяльність якого регламентується не лише кримінально-процесуальним законодавством, а й Законом України «Про міліцію». В той же час структуру особи слідчого досліджують за такими трьома аспектами: філософсько-правовим, кримінально-процесуальним, службово-міліцейським.

До першого *філософсько-правового аспекту* структури особи слідчого віднесено такі якості, як онтологічні, антропологічні й антропософські.

Онтологічна властивість слідчого характеризує його як особу, що має природне право на професійну діяльність, зокрема має право на пізнання правової дійсності і прийняття рішення. Але, виконуючи професійні обов'язки, слідчий свідомо і підсвідомо задумується про те, чи вибрав він вірний шлях розслідування.

Антропологічна властивість слідчого полягає в умінні відображати норми як позитивного (чинного законодавства), так і норми природного права. Дана властивість спрямована на власний інтелект та дух з метою якісного пізнання правового явища і прийняття справедливого рішення. Іншими словами, цей аспект впливає із антропології права, де досліджуються дії позитивного і природного права на особу слідчого. Слідчий повинен ніби «пропускати» право через внутрішні властивості живого організму, в результаті чого («на виході») появляється антропологічне право.

Антропософська властивість особи слідчого відображає постійну його психічну налаштованість на добро. Філософська категорія добра характеризує слідчого (його душу й дух) не з боку всепрощення правопорушникові, а з боку встановлення природної справедливості. Тобто правопорушник повинен бути покараним лише за те, що він порушив (без приписування додаткових, не доведених фактів). Антропософське добро слідчого існує для встановлення нової рівноваги, по можливості відновлення попередньої рівноваги не тільки в суспільстві, а й у Всесвіті.

До другого *кримінально-процесуального аспекту* структури особи слідчого віднесено такі якості, як пошукові, комунікативні, засвідчу вальні.

Пошукові здібності особи слідчого є необхідними для його професійної діяльності. Пошуковість тісно пов'язана з допитливістю, підозрілістю, спостережливістю, уважністю, інтуїцією та іншими

категоріями, які спонукають слідчого до збирання інформації різними методами.

Розглядаючи *комунікативність* як сукупність видів професійного спілкування слідчого, зосередимо увагу на двох моментах: зв'язок частин з цілим і частин між собою; передача інформації між учасниками кримінального процесу. Згідно з першим моментом слідчий повинен уміти синтезувати одиничні епізоди злочину в цілісне правове явище. Тобто всі наявні факти, що стосуються злочину, потрібно зробити загальними. У випадку, коли окремих частин недостатньо, він повинен здійснювати пошуки. Другий момент полягає в умінні сприймати і поширювати вербальну і невербальну інформацію у процесі розслідування кримінальної справи. При цьому комунікація може здійснюватися також і в мовчанні, з самим собою, у різноманітних порадах, рекомендаціях.

Філософія *засвідчувальної* якості полягає в тому, що слідчий повинен уміти брати відповідальність на себе, пам'ятаючи при цьому не лише про юридичну, а й про моральну, природно-правову відповідальність. Це стосується різноманітних постанов, протоколів та інших процесуальних документів, де остаточною і вирішальною є підпис слідчого. Під час засвідчування важливу роль відіграє мотивація як обґрунтування спонукань волі та психіки слідчого, його намірів, мети, прагнення до задоволення реальних потреб слідства. Мотиви повинні впливати із онтологічних джерел для підтримання гармонії у суспільстві, а не для задоволення суб'єктивних інтересів. Адже процесуальні документи є джерелом окремих елементів прецедентного права, яке засвідчує слідчий.

Третій *службово-міліцейський аспект* структури слідчого характеризується такими якостями, які відображають специфіку діяльності органів внутрішніх справ, зокрема міліції. До таких якостей, на нашу думку, слід віднести юридичну, аналітичну, організаційну, фізичну.

Юридична властивість полягає в тому, що слідчий в органах внутрішніх справ є офіцером міліції. Він передусім проходить службу в

міліції, а тому повинен дотримуватися норм, регламентованих МВС України, і застосовувати їх у слідчій діяльності. Так, очевидним є впровадження у слідчу діяльність норм Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Звичайно, слідчий міліції не повинен в деталях бути обізнаний з розшуковою діяльністю, але загальні методи, викладені в цьому Законі, мають бути йому відомі. Тому слідчий міліції повинен мати певний хист до оперативно-розшукової діяльності, (хоча до цієї діяльності він часто не вдається, оскільки для цього існують інші підрозділи) відчувати її можливості для того, щоб вміло поставити завдання відповідним підрозділам міліції.

Аналітична властивість слідчого розвивається в процесі службової діяльності. Він може систематично здійснювати аналіз злочинності та викривати причини її зростання чи спадання з метою організації відповідними підрозділами профілактичної роботи. Для цього потрібен аналітичний розум, наявність аналітичного мислення, юридично-логічний стиль мислення. Водночас аналітичне мислення повинно бути об'єктивним з використанням знань онтології, переконливим із посиланням на конкретні факти, правові явища.

Організаційна властивість слідчого полягає в тому, що у кримінально-процесуальних нормах він подається як основна фігура у виїзді на місце події, організації розкриття злочину. У кожній слідчо-оперативній групі, склад якої щодобово змінюється, перебуває слідчий, який є старшим цієї групи при розслідуванні вчинених злочинів. Тому він повинен мати організаторські здібності, щоб давати завдання кожному члену слідчо-оперативної групи. За відсутності таких вчинених злочин приречений на нерозкриття.

Фізична властивість (вік, стан здоров'я, освіта та ін.) слідчого також має важливе значення при первинному призначенні на посаду. Але й у подальшій діяльності часто вдаються до перегляду цих даних, наприклад, при службових атестаціях тощо.

Зрозуміло, що розглянуті вище якості структури особистості слідчого не є вичерпними. Життя постійно ставить все нові вимоги до цієї категорії службових осіб. Але вже і цього цілком достатньо, щоб зробити висновок про те, що особа слідчого характеризується не тільки юридичними підходами, а й філософськими, психологічними, педагогічними. Особлива увага приділяється професійно-етичним нормам, які найбільше супроводжують слідчого у правовому полі.

Розглянемо особу слідчого у професійно-етичному вимірі. Для цього з'ясуємо декілька термінів: «особа», «гармонія особи», «культура особи», «моральна культура особи», «моральна культура юриста».

Під поняттям «особа» розуміється конкретна людина зі сукупністю тих властивостей і якостей, які характеризують її як суб'єкта суспільних відносин, її умови життєдіяльності. У цьому розумінні суспільство породжує особистість – продукт, який має певну соціальну якість. Особа є суб'єктом з притаманними йому властивостями. Крім того, людина – цілісний живий організм зі своєю психікою, здатний до самоуправління, до відповідних дій у відповідь на різні зовнішні впливи. Особу слід розглядати як цілісну систему, яка має свою психологічну структуру, рівні аналізу психічного взаємовідношення психічних якостей, а також закономірності їх руху всередині цієї системи та їх прояву.

Гармонія особи – складне філософське поняття, що відображає у внутрішній та зовнішній конструкціях живої істоти, які є найдосконалішими механізмами. Замислюючись над дією цих механізмів, людина не може збагнути окремих живих джерел, закладених в її організмі [181, с. 10]. Багато в чому це залежить від професії, від змісту функціональних обов'язків, професійної свідомості.

Під культурою особи розуміють значні, індивідуальні здобутки людини у матеріальній і духовній сферах та впровадження їх у життя, освіченість, рівень досконалості. Мова йде про набуті знання, вироблення умінь і навичок та застосування їх у професійній діяльності.

«Моральна культура особи – багатогранне і разом з тим внутрішньо єдине, органічно цілісне явище, система моральних знань і переконань, почуттів та звичок, норм та відношень, інтересів та потреб, морального досвіду і безпосередньої поведінки» [181, с. 11]. Моральні знання, переконання, практичні справи – основні елементи моральної культури особи. Їх єдністю визначається цілісність останньої, її якість як регулятора суспільної поведінки людей. Це означає, що моральна культура характеризує особистість з погляду її цілісного морального розвитку, свідомості її поведінки, а також відображає сукупність моральних якостей, притаманних людям певного суспільства, класу, професії, що свідчить про рівень їхньої моральної свідомості та поведінки.

Важливо зосередитися на моральній культурі юриста. На нашу думку, це ступінь засвоєння загальнолюдських моральних цінностей, які переважають у його професійній діяльності, а також використовуються практично. Моральна культура юриста повинна бути хоча б на один щабель вищою від моральної культури суспільства. Загалом моральна культура юриста включає моральну свідомість та етику. Моральна свідомість ґрунтується на законах добра й справедливості, за яким має жити суспільство. Етика юриста, його поведінка повинна відповідати моральній свідомості.

Під час розслідування кримінальної справи у слідчого складається система моральних відносин з учасниками процесу. Найбільш специфічними, провідними є відносини, характер і зміст яких визначається ставленням слідчого до своєї професійної діяльності, що у свою чергу визначає сутність та специфіку професійної моралі, позначається на всіх інших видах відносин.

Попри це кримінально-процесуальний закон не у всіх випадках передбачає судову регламентацію дій осіб, які проводять розслідування, і залишає їм певну свободу дій з обов'язковою вимогою прийняття справедливого та законного рішення. Надаючи слідчому свободу в оцінці

фактів розслідування злочину (оцінка доказів на основі об'єктивних переконань), законодавець ставить високі вимоги до його професійних якостей, а відтак виражає впевненість, що прийняті рішення будуть правильними.

Уже неодноразово зазначалося, що справедливість та законність є вимогою, яка становить невід'ємну частину кримінально-процесуальної норми, тоді як їх реалізація залежить від суб'єктивної волі, знань та дій конкретної особи, яка проводить розслідування. Тому в процесі розслідування і прийняття рішення важливу роль відіграє професійна свідомість слідчого.

Більшість дослідників професійну діяльність слідчого пов'язують безпосередньо з рівнем його свідомості, вважаючи, що чим вищий рівень свідомості осіб, котрі здійснюють правоохоронну діяльність, тим міцніша законність та правопорядок, тим більшим є вплив на відповідність поведінки осіб, які проводять розслідування, до мети та волі, що зазначено у праві [5, с. 5].

Найістотнішим елементом моральної свідомості є принципи, норми і поняття професійної моралі. Формування професійної свідомості дозволяє перейти до вищого, стійкішого типу мотивації у діяльності слідчого [11, с. 38].

Звичайно, професійна свідомість слідчого має певну структуру, яка визначає її зміст. Вона включає два компоненти: правову та моральну свідомість, кожна з яких складається під впливом відповідно правових чи моральних мотиваційних чинників. Обидва компоненти мають однакову структуру, виконують практично одні й ті ж функції, але мають різні сфери відображення. Принципи справедливості і законності впливають на формування змісту професійної свідомості, а тому й на формування правової свідомості зокрема.

Науковці під правовою свідомістю у широкому значенні розуміють весь правовий досвід поведінки особистості, групи, суспільства. Правова

свідомість відображає суспільні відносини, які регулюються чи мають бути врегульованими нормами права [30, с. 130].

Правова свідомість – одна із форм суспільної свідомості, її зміст і розвиток детерміновані матеріальними умовами існування суспільства і виражаються в її відношенні до явищ правової дійсності. Правова свідомість, як зазначає В. Васильєв, має три основні ознаки, а саме: 1) відображаючи соціальну діяльність, активно впливає на неї, є вищим рівнем відображення соціально-економічних відносин людей, що виражені у законах суспільства; 2) відображає систему правових знань, які регулюють суспільні правовідносини, і завжди реалізується через мовно-мисленнєву діяльність людей; 3) здійснюється через конкретну людину, групу, колектив шляхом об'єднання людей створює правову правосвідомість [30, с. 130].

Одна із особливостей правової свідомості полягає в тому, що вона є нормативно-процесуальним чинником, зобов'язує до певних дій на основі і за результатами утворення можливих варіантів поведінки відповідно до правових принципів та норм. Як відомо, правосвідомості притаманні такі основні функції: пізнавальна, оцінювальна і регулятивна. Пізнавальній функції відповідає певне накопичення юридичних знань, які є результатом індивідуальної (мисленнєвої) діяльності, що використовується на практиці. Оцінювальна функція є певним емоційним ставленням особистості до різних аспектів та явищ суспільного життя, що виникає на основі практичних знань, правової практики і особистого досвіду. Регулятивна функція забезпечує реалізацію у практичній діяльності особи правових установок, мотивів і цілісно-правових орієнтацій, що об'єднують усі джерела правової активності.

Експериментальні дослідження правосвідомості різних груп населення показали, що центральним її елементом, який визначає відповідність поведінки нормам права, є ціннісне ставлення людини до цих норм та

окремих інститутів права, до практики їх застосування та до власної правової поведінки.

Правосвідомість постійно змінюється залежно від суспільної свідомості, моральних принципів та вимог суспільства. У той же час їй властиві певні риси, що не пов'язані із суспільною свідомістю, а визначаються особливостями професійної діяльності осіб, які розслідують злочин, та формуються в процесі реалізації вимог закону до розслідування злочинів. Такі риси здебільшого є продуктом виховної роботи із конкретною категорією осіб. Ефективність боротьби зі злочинністю у багатьох випадках залежить від професіоналізму дій правоохоронних органів з розкриття злочинів, хоча визначається не тільки кількістю розкритих злочинів із числа скоєних, а й рівнем латентної злочинності.

Серед особливостей правової свідомості слід виділити жорстоку систему правових переконань, спеціальні професійні орієнтації та професійно-правові установки, що свідчать про рівень професіоналізму слідчих, який на жаль, поки що є незадовільним. Отже, необхідно підвищити професійну підготовку слідчих, посилити вимоги до відбору кандидатів на роботу в слідчі органи (включаючи й навчання), здійснювати спеціальне правове виховання слідчих з метою формування в них професійних якостей. Не останнє місце у загальній виховній роботі належить формуванню та визначенню ролі правової свідомості слідчих в загальній системі забезпечення справедливості та законності. Тут правосвідомість займає своє місце. З одного боку, вона є джерелом права, а з іншого – одним із обов'язкових механізмів його реалізації, втіленням в життя.

Разом з тим необхідно визначити одну із особливостей правової свідомості, яка полягає в тому, що вона є нормативно-правовою вимогою, зобов'язує до певних дій на основі співвідношення можливих варіантів поведінки з правовими принципами. Зв'язок правосвідомості з моральними рисами особи, як правило, проявляється в єдності правових і моральних

оцінок. Правосвідомість розширює коло соціальних знань особистості, що і визначає правову надбудову [30, с. 131].

Зв'язок правосвідомості з моральними поглядами особи переважно проявляється в єдності правових та моральних ознак. У мисленнєвій діяльності слідчого вони існують в тісній єдності з моральною свідомістю. Моральна свідомість слідчого, крім загальних вимог, включає спеціальне етичне знання, що обґрунтовує систему вимог до професійної діяльності. Моральну свідомість слідчого можна визначити як рівень психологічного відображення оточуючої дійсності та ставлення особистості до явищ суспільної дійсності, що складається на основі прийнятих особою моральних принципів.

Своєрідність об'єкта пізнання, яким є злочин, а також оцінок та установок, ціннісних орієнтацій при розслідуванні злочинів обумовлює особливості моральної свідомості слідчих. При їх визначенні слід виділити мораль як систему соціальних норм, правил поведінки, якими слід керуватися і які слугують критерієм оцінки вчинків та підтримуються силою громадської думки, внутрішнього переконання, звички, прикладу. Моральна свідомість слідчого важлива так само, як і правова, але має свої особливості. Особливістю оцінювальної функції моральної свідомості є наявність системи моральних цінностей, котрі сприяють відображенню правової дійсності. Систему моральних цінностей визначають моральні норми, вимоги, заборони, оцінки, які утворюють структурно-психологічний малюнок.

Моральні цінності є результатом об'єктивної взаємодії об'єктів, їх властивостей, потреб та свідомого ставлення суб'єкта до об'єкта їх задоволення. У свідомості слідчого є певна система суспільних цінностей, що складається із загальних та специфічних принципів, норм і категорій загальнолюдської моралі. Різноманітність норм та вимог професійної моралі та її особливості обумовлюються різноманітним професійно-моральною діяльністю та відповідною системою суспільних відносин.

Категорії «справедливість» та «законність» є домінуючими принципами, які виражають специфіку моральних відносин слідчого до об'єкта своєї діяльності. Ці принципи, які пов'язують всі елементи професійної свідомості слідчого, є стійким відображенням нормативного змісту його свідомості.

Існують дві принципові форми дій, обумовлені свідомістю слідчого: 1) законні – слідчий діє, підпорядковуючись вимогам правових принципів під впливом зовнішніх чинників: покарання, громадського осуду чи морального осуду, настання небажаних для нього наслідків; 2) законні дії, які спираються на власні моральні вимоги та не розходяться з правовими; слідчий солідарний з правом, підтримує його чи звик підкорятися його нормам.

Загальним для цих чинників є моральна мотивація дій, яка у професійній свідомості слідчого проявляється через певні моральні категорії. Основними з них є поняття обов'язку, совісті і честі. Кожне з цих понять характеризує певну сферу дії моральної свідомості. Совість – найбільший еквівалент моральних цінностей у моральній свідомості. Розвиток і формування совісті відбувається на основі світогляду, встановлених норм моральності в певному суспільстві. Саме на цій основі особа виробляє власні моральні переконання, етичні ідеали, під впливом яких і відбувається внутрішня оцінка людських вчинків, думок і почуттів. Совість за своїм змістом виражає усі визнані суспільством моральні норми та принципи, тому є одним із головних спонукальних мотивів діяльності слідчого.

Совість у процесі доказування має важливе значення. Вона допомагає суб'єктам доказування подолати особливий психологічний стан, який є основним бар'єром на шляху перетворення ймовірного знання в сумлінне переконання про винуватість чи невинуватість підозрюваного.

У моральній свідомості значний вплив на пізнавально-вольовий процес, яким є розслідування кримінальних справ, мають емоції совісті. Це

пояснюється тим, що воля дуже тісно пов'язана з емоціями і для її прояву необхідні почуття, які її живлять. Без відповідних емоцій вольовий акт швидко спадає, перестає мати таке значення для особи, яке б виправдало вольове зусилля.

В цілому роль совісті як морального регулятора полягає у тому, що вона: 1) виконує дві взаємопов'язані функції: самоконтролю – забезпечує дотримання суб'єктами доказування норм кримінально-процесуального закону; емоційної активізації – забезпечує безпристрасність та справедливість слідства; 2) своїми емоційними сигналами сприяє переведенню із сфери підсвідомості у сферу знань суб'єктів доказування всієї інформації, отриманої в процесі розслідування, що має значення для задоволення потреб у встановленні істини.

Одна із специфічних рис совісті полягає в тому, що вона є внутрішнім суддею людських вчинків, думок та почуттів незалежно від того, чи відомі вони іншим, чи ні.

Моральною основою совісті є людські потреби та почуття, які визначають здатність особи гуманно, чесно і справедливо ставитися до інших людей, співчувати та співпереживати. Отже, загальнолюдськими потребами, які становлять основу совісті, є потреби в правді (справедливості), особистій безпеці, захисті прав людини та її інтересів.

Значення совісті полягає в тому, що слідчий відповідає за свої вчинки не лише перед іншими, а й перед самим собою. У цій якості совість забезпечує вимоги справедливості, яка пов'язана з дотриманням міри об'єктивності, безпристрасності при оцінці фактів та вчинків як інших людей, так і власної поведінки. Ці якості совісті є дуже важливими для професійної свідомості слідчого. Саме у внутрішньо-особистісному аспекті справедливості проявляється її зв'язок із совістю, оскільки вирок совісті повинен бути безпристрасним та об'єктивним.

Устремління до справедливості і непримиренність до несправедливості – важливі елементи совісті, обов'язкові професійні

якості слідчого. Вони допомагають усвідомити об'єктивний та якісний зміст, характер, мету вчинків, всієї поведінки та дати їм правильну оцінку. Ступінь розвитку совісті в основному залежить від усвідомлення особою вимог суспільства. Чим глибше людина усвідомлює суспільний характер мотивів своєї поведінки та наслідків, тим емоційно сильніше вона відчуває життя: моральне задоволення та каяття у докорах сумління та сорому. За словами І. Канта, ніщо не дивує нас більше, ніж несправедливість, всі види зла – ніщо порівняно з нею. Тобто почуття совісті є умовою забезпечення справедливості. Суворі совість – ознака неухильного прямування до справедливості [75, с. 201].

Совість виступає не лише як спонукальне почуття, а певним чином пов'язана з моральними вимогами та обов'язком. У суспільних вимогах проявляється суспільна справедливість, що є обов'язковою умовою слідчої діяльності. Ці вимоги стосуються всіх членів суспільства і співпадають із змістом поняття обов'язку.

Обов'язок відображає ставлення людини до суспільства і являє собою сукупність моральних повинностей людини перед суспільством. Він відображається також і ззовні, виступає в ролі нормативної категорії, яка визначає обов'язки людини перед суспільством та необхідність їх виконання. Об'єктивна система моральних зобов'язань відображає суспільну необхідність, яка щодо особи проявляється як потреба у моральних вчинках і по суті є зовнішнім боком моральної свідомості.

Коли обов'язок становить моральну потребу, як усвідомлення людиною своїх моральних обов'язків перед суспільством, він стає справою його честі. Потреба здійснити певні вчинки ґрунтується не лише на почуттях совісті та обов'язку, а й обумовлюється поняттям честі, що є внутрішньою моральною категорією, спонукальним мотивом для виконання обов'язку, задоволення потреби в совісті. Дорожити честю, добрим ім'ям – означає ніколи не поступатися своєю совістю, не відступати від своїх внутрішніх переконань, жити за законом совісті.

Зазначені елементи моральних цінностей сформували певну систему. За своїм змістом вона відповідає вимогам справедливості та законності. Такого роду вимоги – основні принципи, які пов'язують всі елементи моральної свідомості, в них найповніше проявляється загальна моральна орієнтація особи, що є найстійкішим виразом змісту моральної свідомості.

Науковці В. Бакуменко, О. Баулін, С. Сливка спробували описати і виявити особливості та специфіку моральної орієнтації слідчих. Вони намагання створити певну шкалу моральних цінностей, дотримання яких обов'язкове у професійній діяльності слідчого. Однак, зробити це доволі тяжко, оскільки моральна свідомість меншою мірою, ніж правова піддається певному регулюванню. По-перше, складно створити ієрархію моральних цінностей для осіб, які здійснюють розслідування. По-друге, проведення відповідних досліджень пов'язане з певними труднощами, оскільки моральна свідомість менше доступна потребам. Найоптимальнішим є визначення доцільного балансу в ієрархії таких цінностей, як розкриття злочину, з одного боку, і забезпечення недоторканості особи – з іншого. Якщо ж виникає необхідність вибору, то вищою цінністю необхідно визнати права, свободи та законні інтереси особистості. Така точка зору доцільніша, оскільки держава віддає перевагу вищим соціальним цінностям особи над усіма іншими.

Отже, професійна свідомість слідчого формується під впливом моральних норм і принципів суспільства, відповідає потребам його розвитку та вирішення завдань у боротьбі зі злочинністю. Вона – складова системи професійних та моральних якостей, формується під впливом загальних та спеціальних вимог, що ставляться суспільством та державою, цілеспрямованою виховною роботою, яка проводиться з слідчими і є загальним результатом культури. Професійна свідомість слідчого входить у загальну систему забезпечення справедливості та законності, є однією із важливих умов гарантування основних прав та свобод особи у процесі

розслідування кримінальних справ. А особа слідчого акумулює найвищі морально-правові якості.

2.2. Імперативність моралі у професійній етиці слідчого

Моральний закон являє собою об'єктивний принцип волі, який надається розумом і свідчить про розумність волі. Він повинен стати самоочевидною основою поведінки людей. Проте людська воля керується не лише розумом, уявленнями про закони; її суб'єктивні принципи можуть бути необхідними, а найчастіше є випадковими. За таких умов моральний закон у випадку людської волі виглядає як примус, як необхідність діяти всупереч тим різним суб'єктивним емпіричним впливам, які ця воля відчуває на собі. Він набирає форму примусового веління у вигляді конкретного імперативу. Імперативи – це формули відношення об'єктивного (морального) закону до недосконалої волі людини. Оскільки людина є слабкою істотою, то для неї моральний закон може мати силу лише як примус [50, с. 145].

Свобідна воля людини потребує певних внутрішніх імперативів з метою дотримання правомірної поведінки; усе це як завдання покладено на мораль. З цього приводу Д. Г'юм зазначає, що якби моральність не мала природного впливу на дії та почуття людей, то даремними були б намагання насаджувати її і навряд чи було б щось більш марне, ніж та безліч правил і принципів, яку пропонують усі моралісти [39, с. 410]. Зрештою, навіть професійна етика (як сукупність правил і принципів) не в змозі повною мірою впливати на поведінку людини – потрібен внутрішній примус, який має більшу від норм професійної етики силу і може діяти у деяких випадках незалежно від професійної етики.

Для того, щоб описати специфічну імперативність моралі, І. Кант поділив усі імперативи людської поведінки на класи: гіпотетичні (відносні, умовні, де вчинок оцінюється з точки зору його можливих наслідків, де враховуються поради інших людей) і категоричні (об'єктивні, без

врахування наслідків, порад, з урахуванням вимог сумління, совісті). Тільки категоричний імператив можна назвати імперативом моралі. І навпаки: тільки імператив моралі може бути категоричним.

Імператив моралі виражає свободу волі, її незалежність від чуттєвого світу, в якому живе людина. І. Кант сформулював його таким чином: «Чини так, щоб максима твоєї волі в будь-який час могла б разом з тим стати принципом всезагального законодавства», де максимум він тлумачить як суб'єктивний принцип волі, той емпіричний мотив, яким індивід керується у своїй поведінці. Це означає, що людина передусім повинна хотіти, щоб, попри всезагальну значущість, в її вчинках було ще щось власне, що на її місці ніхто інший не міг би чи не мав би робити. Якщо вона відмовляється від цього, то вона є просто одним із загального числа, якого можна замінити будь-ким іншим; її особисте існування не потрібне, беззмістовне [75, с. 173].

З метою дослідження імперативності моралі у професійній етиці слідчого необхідно подати загальнотеоретичну характеристику самої професійної етики.

Професійна етика визначається загальною етикою, яка підкреслює практичну філософію, науку про мораль. Етика не підмінює живої людини її індивідуальними моральними зусиллями. Вона не може зняти з особистості відповідальність за прийняті рішення або хоча б пом'якшити її. За етику неможливо сховатися, її постулати й категорії становлять основу світогляду, а звідси й поведінки. У протилежному випадку вона є зайвою, може викликати лише роздратування й гнів. Її незвичність виявляється лише в одному: вона корисна в системі освіти тією мірою, якою сама освіта є не просто навчанням, поширенням розумового світогляду, але ще й удосконаленням, духовним ростом особи [50, с. 6].

Визначення моральних принципів, норм та вимог залежить від трьох основних чинників: історичних умов життєдіяльності та світогляду людей; життєвих потреб людини, її інтересів; статусу людини в суспільстві. Слід

наголосити, що прояви цих чинників впливають на формування моральних норм еволюційно, протягом великого періоду часу. Штучне формування моральних норм часто не приносить успіху, тобто моральна норма «не приживається» в суспільстві, не має імперативної сили і здебільшого є шкідливою. Але при цьому (враховуючи еволюційність і штучність) формується загальнолюдська мораль, яка є результатом «просіювання» різних правил поведінки. Цей результат людство сприйняло та із задоволенням внесло у світ, побут, виробничі відносини тощо. Загальнолюдська мораль має, таким чином, сталі установки на доволі тривалий період, що підкреслює саму імперативність.

Загальнолюдська мораль – основа світогляду людини, що значною мірою впливає на її поведінку. Та чи інша норма поведінки стає надбанням, утверджується в житті не обов'язково на стадії свого виникнення, а значно пізніше, після того, як вона пройде природну адаптацію в життєдіяльності можливо кількох поколінь.

Правові норми формуються на основі моральних норм, проте цей процес відбувається досить швидко, що в цілому є виправданим. Проте якість правової норми, утвореної на швидку руку, інколи буває низькою. Так чи інакше право є моральним явищем, де норми права поступово наближаються до норм моралі, хоч таке наближення здійснюється повільно і не завжди отримує схвалення з боку деяких членів суспільства.

Як і правова, моральна норма має свою структуру, в якій існує об'єктивна необхідність. Структура моральної норми – це об'єктивно зумовлена потребами морального регулювання її внутрішня організація в поділі на складові елементи та в певних зв'язках між ними. Вчені вважають, що такими елементами є диспозиція, гіпотеза, санкція [178, с. 14].

Звичайно, моральні норми не виписані, а тому чітко простежити їх структуру нелегко. Навіть одна і та ж моральна норма може мати різний зміст, а, отже, й структуру. Зрештою, у самій науковій літературі наведено

чимало дефініцій моральних норм. Скажімо, диспозиція – частина норми, в якій зазначаються права або обов'язки суб'єктів. Це центральна, основна частина моральної норми, яка описує дозволену (можливу), обов'язкову (необхідну) чи заборонену (недопустиму) поведінку суб'єкта. Гіпотеза – частина норми, в якій зазначаються умови, обставини, з настанням котрих можна чи необхідно здійснювати її диспозицію. Ці обставини позначаються поняттям «моральні явища». Призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулювання диспозиції моральної норми. Санкція – частина норми, в якій зазначаються заходи громадського осуду у випадку невиконання, порушення її диспозиції. Призначення санкції – забезпечувати здійснення диспозиції моральної норми [178, с. 15].

Слід наголосити на різновидах санкцій, звертаючи увагу на те, що моральні норми мають більшу кількість санкцій, ніж правові. Людина може й сама себе покарати у моральному аспекті за порушення встановлених людством правил. Часто до моральних санкцій відносять різні процеси, пов'язані зі свідомістю та почуттями людини. Тому санкції моральних норм можуть бути суворішими від санкцій правових норм. Людина краще відбуде певне покарання, ніж піддається обговоренню власної поведінки серед знайомих, близьких, рідних тощо.

Деякі автори розрізняють моральні норми у свідомості людей за характером диспозиції на – уповноважувальні (дозвільні), які вказують на права, можливу поведінку суб'єктів, містять схвалення певних мотивів поведінки; – *зобов'язувальні*, що вказують на необхідну з позицій суспільства поведінку; – *заборонні*, котрі вказують на недопустиму, недозволену поведінку, зобов'язують особу утримуватися від шкідливих для членів суспільства вчинків; – *норми повсякденної поведінки*, що орієнтують особу на втілення в її практичній діяльності певних соціально-моральних цінностей, відображають наукові потреби як добрі цілі, активізують та організують індивідуальну мотивацію, зобов'язують здійснювати позитивні дії; – *позиційні*, котрі певним чином визначають

правомірність дій громадян, у дотриманні конкретно визначеної орієнтації; – *альтернативні*, які передбачають декілька варіантів дії особи; оцінка їх у кожному випадку буде ідентичною, причому вибір однієї дії виключає інші; – *обмежувальні*, що полягають у граничних діях особи. Існує також поділ за сферою територіальної дії (загальні, локальні); дією на коло суб'єктів (загальні діють на всіх однойменних суб'єктів; виняткові у передбачених мораллю випадках вилучають, усувають дію норм щодо певних суб'єктів) [178, с. 15-16].

Така характеристика моральних норм підкреслює важливість, уміле втілення їх у правові норми. Тому етика як наука повинна утворювати можливі прикладні науки, які б досліджували морально-правові норми, що мають основне, головне значення для окремого виду суспільних відносин.

Прикладна етика займається моральними колізіями у конкретних сферах суспільної практики та являє собою сутність різних дисциплін, які стали складовими елементами саме з цих практик. Дискусійним є питання про статус прикладної етики, зокрема про те, чи залишається вона складовою частиною філософської етики, чи перетворилась у окремі дрібні прикладні дисципліни. Характер аргументації етико-прикладних досліджень прямо пов'язаний з філософськими образами людини і передбачає попереднє вирішення питань, що стосуються розуміння моралі, її місця в системі людських пріоритетів, гідності і прав людини, онтологічних ознак людини тощо, дозволяє передбачити, що прикладна етика є важливою стадією процесу історичного розвитку самої моралі. [216, с. 580].

Прикладна етика досліджує шляхи формування моральних якостей членів суспільства, окремих груп чи об'єднань. Вона розробляє теоретичні положення соціалізації особистості. В. Момов вважає, що прикладні аспекти етичної науки уособлюються у двох основних її сферах – професійній етиці (теорії професійної моралі) і педагогічній етиці (морального виховання особистості), вказуючи на те, що професійна

педагогічна етика – це галузь педагогічної етики, яка вивчає мораль педагога [127, с. 29-30].

Натомість С. Сливка заперечує це, наголошуючи, що поділ прикладної етики на професійну та педагогічну не досить обґрунтований, бо педагогічна діяльність є різновидом професійної. Серед різноманітних професій (наприклад, лікаря, юриста, журналіста, інженера) поширена і професія педагога – вчителя математики, біології, історії, географії тощо. Педагог, навчаючи, виховує, що включає в себе й моральне виховання. Усі види професійної етики повинні включатися у згадані вище моральні аспекти соціального управління трудовим колективом, а також частково у моральні аспекти процесу соціалізації і виховання людини [178, с. 26].

Педагогічну етику не слід вважати лише етикою вчителя чи професійного педагога, адже виховні функції, функції професійної соціалізації виконує будь-який фахівець. Тому педагогічна етика доповнюється виховними аспектами інших прикладних етик, що підкреслює важливість дослідження.

Термін «професійна етика» з'явився як результат трудової діяльності, виникнення різноманітних професійних груп. З появою нових професій у суспільстві, розвитком теоретичних фахових положень він деталізується.

Оцінка професії суспільством здійснюється двома принципами: 1) що та чи інша професія об'єктивно дає для суспільного розвитку; 2) що вона дає людині суб'єктивно, у розумінні морального впливу на неї.

Другий чинник викликає потребу у встановленні меж відповідальності фахівця.

У цілому професійна етика досліджує такі проблеми, з приводу моральної кваліфікації яких не має одностайної думки в суспільній свідомості як серед спеціалістів, так і серед громадян. Ці проблеми відкриті в тому розумінні, що невирішеним залишається питання про морально гідні способи їх практичного вирішення. У цих проблемах спостерігається не просто порушення загальноприйнятих моральних

канонів, що було б звичайною банальністю, а відсутність таких канонів взагалі. Існуючі відкриті проблеми моралі, які досліджує професійна етика, характеризуються такими ознаками:

1) вони пов'язані з легальною і публічною сферами життя суспільства, які піддаються раціональному регулюванню і соціальному контролю; сама їх наявність як проблем, що притягують до себе громадську думку, свідчить про підвищені моральні вимоги, які ставляться до офіційно санкціонованої, конституційно оформленої діяльності;

2) осмислення їх не зводиться до вироблення певної моральної позиції, а вимагає також спеціальних знань; моральний вибір тут співпадає з професійною бездоганністю рішення;

3) відкриті проблеми – це такі відхилення від моральних вимог, які претендують на моральний статус; їх можна охарактеризувати як виняток із правил, як підтвердження правила; йдеться про такі виняткові ситуації, коли найліпшим способом наслідування норми є відступ від неї;

4) відкриті проблеми моралі, хоч і мають казуальний характер, вони однак, не вирішуються за допомогою казуального методу; вони відкриті не тому, що знайдено рішення, а тому, що не мають його; це – прикладні, і тому одиничні проблеми, а розуміння одиничного не може мати логічно зобов'язуючих формул; тут істотно важлива не стільки бездоганність самого рішення, скільки бездоганність його прийняття [50, с. 393-394].

С. Сливка розглядає професійну етику як науку і як систему норм. Професійна етика як наука – це система знань про певний порядок службових відносин, правомірну поведінку спеціаліста, культуру професійних дій, які характеризуються моральною сутністю і регламентовані сформованими у суспільстві соціальними, загальнолюдськими цінностями, чинним законодавством, відомчими нормативними актами.

Як система норм, професійна етика – кодекс правил, що визначає поведінку спеціаліста у службовій обстановці, звід норм, які відповідають

чинним законам та відомчим нормативним документам, професійним законам, стосункам у колективі, глибокому усвідомленню моральної відповідальності за виконання професійних обов'язків [178, с. 29].

Важливо зупинитися на професійній етиці слідчого як науковій проблемі, адже ті обов'язки, які покладено на слідчого, йому можуть допомогти успішно виконувати науково обґрунтовані рекомендації, схвалені законодавчою владою. Словом, існуючі відкриті моральні проблеми у правозастосувальній, слідчій діяльності потребують постійного наукового обґрунтування, причому однієї правничої науки тут недостатньо. Велика частка припадає на філософію, фізику, біологію і загалом природознавство, адже йдеться про долю людини, до вирішення якої слід підходити комплексно.

Професійна етика слідчого – це система наук про природу правопорушень, причини їх скоєння, моральне обґрунтування юридичного процесу розслідування та правомірне вирішення відкритих моральних проблем у слідчій діяльності.

Справді, професія слідчого вимагає не лише прийняття рішення, а й з'ясування причин скоєння правопорушення, тобто йдеться про суб'єктивну сторону правопорушення. Проте аналіз суб'єктивної сторони повинен здійснюватися не лише з правових, а й з імперативних моральних позицій. Що змусило людину скоїти правопорушення? Це питання повинно бути в центрі уваги професійної діяльності слідчого. Як правило, до таких причин відносять появу моральних суперечностей у житті людини, певні недоліки в її моральному вихованні тощо.

Моральне обґрунтування юридичного процесу розслідування скоєних правопорушень зводиться, принаймні, до двох питань. Перше полягає у тому, чи має слідчий моральне право давати правову інтерпретацію тих правових явищ, які він особисто зневажає. Тобто, якщо в юриста відсутні моральні засади поваги до права, то якість розслідування буде низькою. Друге питання стосується морального аспекту самого розслідування та

прийняття правового рішення. Адже для слідчого закон створює альтернативи; згідно з кримінально-процесуальними нормами він керується внутрішнім переконанням, яке межує з імперативом моралі. Чи завжди внутрішнє переконання слідчого узгоджується з моральними нормами? На це питання повинна дати відповідь теорія професійної етики.

Правомірне вирішення відкритих моральних проблем у слідчій діяльності полягає у такому. Слідчий постійно стикається з невирішеними в суспільстві питаннями. Виникає така ситуація, що суспільство не виробило єдиного підходу, а слідчий повинен одноосібно ліквідовувати ці відкриті моральні проблеми.

А. Гусейнов і Р. Апресян звертають увагу на два типи відкритих проблем: перший охоплює ситуації, які допускають аргументовані відступи від добра; другий стосується ситуацій, які морально санкціонують зло. Прикладом проблем першого типу є аборт, який у випадку його морального виправдання претендує на те, щоб бути винятком із загальногуманного принципу, що утверджує святість людського життя. Як ілюстрація відкритих проблем другого типу є обман задля добра, коли мораль для певних і цілком контрольованих ситуацій виправдовує відступ від категоричної вимоги «Не обманюй» [50, с. 395]. Іншими словами, вирішення відкритих моральних проблем дає підстави встановити рівень професійної етики слідчого.

У такому випадку імперативність моралі у професійній етиці вимагає передусім загальнотеоретичної характеристики професійної етики слідчого, вона полягає у визнанні понять: етика, мораль, імперативна мораль, моральна норма, прикладна етика та ін. Особливе значення має зміст професійної етики слідчого, який приймає юридичне рішення на основі внутрішнього переконання, де провідною є імперативність моралі.

2.3. Імперативність моралі у позитивному праві

Досліджуючи імперативність моралі у праві, необхідно звернути увагу на те, що мова йде про позитивне право, у якому міститься значна частина моральних норм. Щодо природного права, то воно не містить у собі моралі, і саме з нього випливають моральні норми, які надають окремим нормам природного права імперативності. Причому імперативність моралі, яка випливає із природного права, не завжди адекватно відображає зміст самого природного права, оскільки людина може посилити або послабити імперативність, що не завжди природно виправдано. Такі моральні норми, пройшовши еволюційне випробовування, врешті-решт набувають природної імперативності. Тому саме така природна імперативність моралі повинна бути зафіксована у позитивному праві.

Імперативність моралі у позитивному праві перетворюється не лише у моральний, а й у правовий примус, примус держави. Звертаючи на це увагу, необхідно імперативність моралі як правовий примус класифікувати на абсолютний і відносний, внутрішній і зовнішній імперативи.

Абсолютна імперативність моралі у праві, яка не суперечить природному праву, є найбільш бажаною, оскільки право більше наближається до досконалості. Про це наголошував ще І. Кант, для якого моральні правила були абсолютно імперативними. Його категоричний імператив слугує основою як моральної, так і правової філософії. Принцип моралі і права однаковий, хоча його теорія неодмінно вбачає відмінність між правом і мораллю в тому, що мораль являє собою сферу внутрішніх мотивів індивіда, а право – ділянку практичних дій відповідно до зовнішніх стандартів, встановлених законом. Мораль, згідно з І. Кантом, не може ґрунтуватися на досвіді, історії чи доцільності. Проте існує моральний обов'язок, такий, як, наприклад, «не обманювати», який можна було б ввести у закон, а отже, мати, примусову силу. Однак це справа особистої совісті чи тиску громадської думки з тієї ж причини, що в даному випадку правовий примус був би занадто складним чи надто дороговартнісним. І. Кант не хоче цього визнавати, оскільки це означало б

діяти, виходячи із принципу доцільності [75, с. 126-127]. З цієї причини абсолютну імперативність у праві мають ті моральні норми, які регулюють суспільно значущі відносини. Це стосується, зокрема, вбивства, крадіжки, розбою, зґвалтування і т.д. В інших випадках моральний імператив втрачає силу або діє вибірково (фальшиві показання підозрюваного чи свідка, де діють кримінально-процесуальні норми).

Відносна імперативність моральних норм у праві є найпоширенішою, оскільки, як вважають окремі дослідники, існують обов'язки, які є юридичними, а не моральними, наприклад, ті, які впливають із шкоди, завданої ненавмисними діями, які призводять до покарання згідно з законом [172, с. 127]. Моральна норма у правовідносинах може бути не обов'язковою з юридичного боку, але бажаною з морального. Такі випадки трапляються тоді, коли винна особа відвідує потерпілого у лікарні, де перебуває потерпілий з вини винного. Натомість для І. Канта норма моралі є абсолютною сама по собі. Тим не менше правда полягає в тому, що люди дотримуються законів з причини співвідношення переваги і невигоди такого дотримання стосовно основних положень закону. Вони терплять його недосконалість не тому, що кожне конкретне правило є абсолютним саме по собі, а через відсутність реальної альтернативи. Тобто послаблення або відсутність імперативу моралі у праві – це безвихідне становище законодавця. Тому відносна імперативність моралі у праві більшою мірою розрахована на совість, сумління, вихованість людини, що нерідко спричиняє негативні правові наслідки.

У зв'язку з існуванням відносної імперативності моралі виникає імперативність права, яка може в окремих випадках нехтувати мораллю.

І. Кальной вкладає в імперативність права безособово-авторитарний характер. Своєю категоричністю право гарантує індивіду правомірність поведінки за умови, що він буде діяти належним чином: імперативність права має надособовий характер і визначається не владою авторитета і не авторитетом влади, а світовим порядком, демонструючи свою

метафізичність; цінності права ґрунтуються на принципі абсолютності, який є виявом світового порядку. Право обов'язкове і безумовне за будь-яких обставин, а норми права мають абсолютний характер. До них неможливо застосувати формулу: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна». Норми права нагадують табу міфу: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то все одно не можна» [72, с. 194].

Внутрішній імператив моральних норм у правових нормах виявляється у повазі до права. Повага до права визначається почуттям людини до його справедливості, користі, цінності. Воно ґрунтується також на його визнанні, переконанні про правильне використання та застосування правових норм. Тобто позитивні якості права, його норми повинні бути схвалені суспільством. Тоді мораль стає немов би непомітною, але фактично дух моралі, моральне почуття і свідомість, діють як внутрішній імператив, як природний вплив на поведінку людини.

У випадку неповаги до права, яке визнається суспільством як несправедливе, може також діяти внутрішній імператив моралі. Іншими словами, несправедливі закони не можуть повністю породити аморальні дії, оскільки людина діє згідно зі своїм сумлінням, моральними нормами, які визнаються суспільством чи його частиною.

Про зовнішній імператив моралі мова йде тоді, коли підзаконними правовими актами утверджуються певні моральні обов'язки громадянина. Це стосується передусім різноманітних кодексів професійної діяльності, присяг, моральних декларацій і зобов'язань, кодексів честі тощо. Фактично йдеться про моральну систему, яку відповідно систематизують і викладають письмово у вигляді деякого морального акту. Звичайно, мораль як особливий регулятор суспільних відносин не потребує державної сили, але цей (ніби примусовий) документ відіграє роль зосередження уваги на моральних аспектах. Це свого роду зовнішня акцентуація на внутрішніх процесах людини.

В цілому мораль і право взаємодіють, оскільки право є формою здійснення панівної моралі. В той же час мораль визнає протиправну поведінку аморальною. Норми моралі мають важливе значення як для правотворчої діяльності, так і для реалізації права, передусім для процесу застосування правових норм. Правозастосовувач не може винести справедливе рішення без допомоги моральних вимог. Разом з тим не виключені суперечності між нормами моралі і права, що здебільшого пов'язано з процесами їх розвитку [204, с. 18-19].

Моральні норми створені людиною для її життєдіяльних потреб. Якщо моральні норми спочатку були спрямовані на врегулювання поведінки у побуті, на особистісні стосунки, то поступово вони почали посідати чільне місце у професійній діяльності людини, у керівництві державними справами. Тривалий час моральні норми були єдиними регуляторами суспільних відносин.

Проблеми влади і сили владноможців породили законодавство (позитивне право). При цьому не всі, хто володів правовими нормами, погоджувалися з існуючими моральними нормами. Тому значна їх частина замінювалася вигідними для збереження влади правовими нормами. Зрозуміло, що правові норми, витісняючи моральні, часто набирали насильницького характеру, значно обмежували свободну волю людини. Але без правових норм суспільство обійтися не може, однак важливо, щоб будь-яка правова норма не суперечила моралі, здоровому глузду, природним засадам людського буття.

Так, державна діяльність покликана забезпечити суспільну життєздатність нормативів рівності і справедливості, захист громадян від злочинних посягань. Особливу наукову і практичну цінність становить визначення ролі принципів моралі у слідчій діяльності, яка регламентується нормами кримінально-процесуального закону. Упродовж багатьох століть юристи зверталися до моральних основ діяльності органів

правопорядку, намагаючись з цих позицій підійти до вирішення проблем правосуддя, якісного розслідування злочинів.

Норми права у кримінально-процесуальному законодавстві визначають порядок діяльності, повноваження посадових осіб, статус учасників процесу, характер і порядок прийняття та оскарження рішень. Попри це кримінально-процесуальний закон не дає повної свободи у розпорядженні процесуальними правами. Кримінальне судочинство є сферою суспільних відносин, в якій панує правова форма регулювання. Воно відрізняється й тим, що застосування норм закону у багатьох випадках ґрунтується на моральних нормах. Таке додаткове регулювання обумовлюється особливостями тієї форми суспільних відносин, де для досягнення мети розкриття злочину суб'єкти кримінально-процесуального доказування наділені великими владними повноваженнями. Іншою особливістю процесу розслідування кримінальних справ є також і те, що закон не дає чіткої регламентації всіх засобів і методів проведення слідчих дій. Чимало питань процесу розслідування не мають конкретної регламентації в законі, і в цьому плані гостро постає проблема, якими засобами буде здійснюватися досягнення мети у кримінальному судочинстві. Тому дотримання моральних вимог суспільства у процесі розслідування має не менш важливе значення, ніж суто правовий аспект цього питання. Такою є вимога слідчої практики.

На кожному етапі розвитку слідча практика характеризується конкретними обставинами, котрі визначають її потреби. Для сучасного етапу властивими є такі елементи: зростання обсягу і складності завдань, що вирішуються у правоохоронній діяльності, зважаючи на особливості розвитку економіки, культури, демографічних процесів, на появу нових форм власності і господарської діяльності; заміна умов функціонування гласності, подальша демократизація суспільства, розширення прав і свобод громадян; підвищення вимогливості до діяльності правоохоронних органів у зв'язку з необхідністю подальшого удосконалення боротьби із

злочинністю [16, с. 4]. Значно впливає на слідчу практику і різке зниження моральності, духовності українського суспільства. Далися взнаки негативні впливи тоталітарної системи, апологети якої намагалися викорінити традиційні моральні норми, замінити їх новими, здебільшого штучними. Сучасні суспільні відносини ґрунтуються як правило на матеріальних засадах, відкидаючи на задній план моральні чинники.

Безумовно, не всі суспільні відносини, що виникають у процесі розслідування кримінальних справ, є предметом правового регулювання. Одні відносини в галузі кримінального судочинства доступні правовому регулюванню, але не регулюються з певних причин (наприклад, вони байдужі до права, надання їм юридичної форми недоцільне). Інші не можуть регулюватися правом тому, що їм не можна надати загальнообов'язкового характеру, тобто забезпечити здійснення у примусовому порядку. Крім того, існують межі втручання права у поведінку людини. Деякі відносини не допускають застосування до них різномасштабних норм і тому правом не регулюються (наприклад, творчі). Отже, регулюванню підлягають ті суспільні відносини, до яких його можна і об'єктивно необхідно застосувати.

Окремо слід виділити морально-етичні відносини, які у кримінальному судочинстві часто зустрічаються.

Панування правової форми регулювання у кримінальному процесі зовсім не означає витіснення моральних елементів з його норм. Мова йде про складну взаємодію норм права і моралі у процесі розслідування кримінальних справ. Будь-яка суспільна діяльність оцінюється мораллю з огляду на виконання одного для всіх і множини окремих ситуацій закону – норми, принципу, ідеалу, що становлять моральні критерії. Тобто завдання діяльності, способи і методи існування цих завдань оцінюються мораллю за критеріями справедливості, гуманності й добра.

Потреби слідчої практики пов'язані: по-перше, з реалізацією завдань, які ставляться суспільством перед правоохоронними органами; по-друге, з

об'єктивними умовами діяльності з попередження, розкриття та розслідування злочинів; по-третє, з недоліками і помилками практики, обумовленими невідповідністю реальних можливостей тому рівневі забезпечення діяльності, який вимагається.

Право не може бути «очищеним» від моралі, відокремленим від неї. Неможливо боротися зі злочинами, зміцнювати престиж права і правосуддя, нехтуючи загальнолюдськими цінностями. Практично у кожній правовій нормі більшою чи меншою мірою повинен бути виявлений моральний аспект.

Значна кількість норм кримінально-процесуального законодавства, визначаючи правові гарантії охорони моральних цінностей особистості, чітко характеризує поведінку слідчого, прокурора, судді. Наприклад, заборонено отримувати показання обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз, інших неприродних дій. Проте законом заборонені тільки ті дії чи способи їх вчинення, які прямо суперечать моралі, незважаючи на жодні так звані пом'якшуючі обставини, «крайні ситуації» тощо. У нормах кримінально-процесуального закону неможливо передбачити і конкретно визначити всі дії осіб, які здійснюють розслідування. Хоча цього і не вимагається, оскільки норми закону стануть надто складними для сприйняття і реалізації, може настати моралізація права. Достатньо, щоб у праві були відображені моральні принципи, ті засади, якими слід керуватися у слідчій діяльності.

Необхідність врахування моральних вимог у слідчій діяльності пояснюється і низкою чинників суб'єктивного характеру. Особи, які проводять розслідування, відповідно до закону наділені значними владними повноваженнями, можливість яких не повною мірою регулюється законом. Так, система запобіжних заходів, закріплена у ст. 149 КПК України, дозволяє слідчому індивідуалізувати їх застосування з урахуванням тяжкості і характеру злочину, у вчиненні якого підозрюється особа, даних, що її характеризують, інших конкретних обставин. І разом з

тим, навіть за наявності для цього підстав, орган, який проводить розслідування, має право, але не зобов'язаний застосовувати запобіжний захід. Такі особливості правової природи запобіжних заходів покладають на слідчого надзвичайну відповідальність за правильний вибір запобіжного заходу у кожній конкретній ситуації, потребують зваженості при прийнятті рішення з цього питання. Вважаємо за доцільне ще раз наголосити на тому, що застосування будь-якого запобіжного заходу вимагає від слідчого мудрості, виваженості, сміливості й небайдужості до долі особи, щодо якої вирішується це питання, потребує глибоких знань законодавства, усвідомлення нової ролі і нового місця слідчого в системі органів, що здійснюють провадження у кримінальних справах. При такій або багатьох інших ситуаціях, що виникають у процесі розслідування, виникає питання: якими ж критеріями повинен керуватися слідчий для прийняття рішень, якщо закон прямо не зобов'язує застосовувати його владні повноваження.

Дослідження потреб слідчої практики здійснюється у зв'язку з розв'язанням конкретних завдань: а) при аналізі практичної діяльності, обумовленому наявністю конкретних недоліків або у зв'язку з вивченням передового досвіду; б) при оцінці ефективності законодавства, що регламентує слідчу діяльність; в) при розробці та впровадженні нових засобів, прийомів і методів слідчої практики; г) при визначенні та обґрунтуванні тематики наукових досліджень і т. ін.

Пряме цільове вивчення потреб слідчої практики для забезпечення її розвитку і вдосконалення здійснюється недостатньо. Відсутні обґрунтованість та цілеспрямованість у визначенні необхідних для цього заходів. Тому при вирішенні багатьох питань, що виникають під час досудового слідства, потрібен особливий вид регулювання, який буде доповнювати визначені законом правила.

У таких випадках слідчий повинен визначити морально допустиму ціну, яку треба сплатити для досягнення певного блага. У цьому випадку все залежить від ієрархії цінностей, від місця, яке посідає та чи інша

цінність у суспільній свідомості та індивідуальній шкалі слідчого. Згідно з цією концепцією, невідповідність індивідуального морального світогляду слідчого суспільним ідеалам і його ієрархія цінностей призводить до практичних дій, які можуть порушувати інтереси особи і суспільства. Тому на досудовому слідстві вищі соціальні цінності (психологічне здоров'я суспільства) повинні мати пріоритет перед інтересами розкриття злочинів.

Деякі автори обґрунтовують загальний принцип владних повноважень особами, які здійснюють розслідування. Цей принцип полягає в тому, що слідчий, прокурор, суддя, керуючись законом, повинні застосовувати надані їм владні повноваження до учасників процесу тільки у тих випадках, коли вже використані всі можливі засоби для досягнення мети правосуддя, коли по-іншому вчинити не можна.

Вибір можливих моральних засобів багато в чому залежить від природи слідчих версій. В. Коновалова наголошує, що встановлення істини під час розслідування злочинів здійснюється за допомогою такої форми мислення, як гіпотеза, що у випадку розслідування називається версією. Основна функція версії полягає у логічній систематизації доказового матеріалу й визначенні шляхів розслідування як на початковому етапі, так і надалі [87, с. 42]. Правильний вибір моральних засобів у винесенні версій конкретизується щодо кожної слідчої дії.

Проблема моральних особливостей у діяльності слідчого не раз цікавила вчених-юристів. І сьогодні є спроби надати нормам моралі нормативної сили у правовому регулюванні. Натомість серед дослідників ще не сформувалася єдина точка зору на вплив моральних норм у кримінальному судочинстві. Ще важко встановити, що саме слід розуміти під моральними основами діяльності слідчого, а також під тим яким чином вони втілюються у кримінально-процесуальному законодавстві України.

Більшість авторів висловлюють думку, що дія моральних норм у процесі розслідування кримінальних справ є об'єктивною. За характером їх дії одні пов'язані з процесуальною діяльністю безпосередньо, інші –

опосередковано, дотично. До першої групи належать усі моральні вимоги, які знайшли своє відображення у кримінальному та кримінально-процесуальному законі, які забезпечують прийняття справедливих та оптимальних рішень, а також характеризують зовнішню культуру та поведінку слідчого; до другої групи – вимоги, якими слідчому слід керуватися при застосуванні тактичних прийомів під час проведення розслідування.

Але так чи інакше моральні вимоги все більше проникають у кримінальний процес. Особливо це стосується принципів. Деякі моральні вимоги конкретно та прямо відображені у цих принципах та нормах, інші – менш конкретно. Це відбувається у зв'язку з відмінностями між правом і мораллю, а також через специфіку кримінально-процесуального права і тих суспільних відносин, які характерні для кримінального судочинства.

Відомо, що моральні вимоги, на відміну від правових, не оформлюються письмово у вигляді окремих норм. Тут важливо виділити ті особливі моральні вимоги, які стосуються процесу розслідування кримінальних справ та діяльності слідчих. Але в жодному випадку не слід нехтувати моральними відносинами, не зважаючи на те, що моральна оцінка фактів поряд із правовою оцінкою не має самостійного значення у правосудді. У протилежному випадку це може призвести до порушення закону.

З іншої точки зору, норми моралі об'єктивно існують у кримінально-процесуальному законодавстві. Юридична оцінка скоєного злочину виражається судженням про необхідність кваліфікувати діяння за конкретною статтею закону, а моральна оцінка злочину і злочинця – у формі судження про необхідність визначити особі відповідну міру покарання. На моральну оцінку фактів скоєного злочину впливають правові, політичні та ідеологічні погляди особи, яка приймає рішення у справі, а це є виразом поняття справедливості, прийнятого більшістю членів суспільства. Таким чином, існування моральних норм у процесі

розслідування кримінальної справи є об'єктивним, що виражається у вимогах закону.

Для правильного висловлення об'єктивної істини при розслідуванні і вирішенні кримінальної справи необхідно враховувати той факт, що явища об'єктивної дійсності, які є предметом судового дослідження, належать до категорії суспільного життя, і суд, здійснюючи пізнання цих суспільних явищ (злочинів, правопорушень), знайомиться не лише з діями і взаємостосунками між людьми, а й з діями і взаємостосунками, які мають конкретне правове значення.

Під час розслідування кримінальних справ виникає комплекс відносин, який значною мірою врегульований правом. У цій галузі відносин правові норми є найвигіднішим видом соціальних норм для регламентації таких відносин, оскільки вони, опираючись на силу державної влади володіють високим ступенем формування стандартів поведінки (заборонного, дозвольного і зобов'язального характеру). Проте їх застосування найчастіше пов'язане з нормами моралі. Проведення за кримінальною справою – саме та сфера людської діяльності, де право і мораль поєднуються найгармонійніше. За діалектикою суспільних відносин, діяльність слідчого у сфері кримінального процесу, моральна та правова його сторони, не переплітаються між собою [9, с. 47].

Вплив моралі у кримінальному процесі відбувається не лише шляхом використання моральних критеріїв оцінки правових норм та інститутів, а й на різноманітних рівнях: понятійному – використання у правовій нормі категорій етики; функціональному – взаємодоповнення права та моралі в регулюванні відносин.

Отже, мораль виконує забезпечувальну функцію і виступає як додаткова гарантія чіткого, точного та неухильного виконання правових норм. Практично всі принципи, які діють у кримінально-процесуальному законодавстві, ґрунтуються на моральних засадах, які відображають

етичну суть. Багато правових принципів історично виникли на основі відповідних моральних правил.

У кримінально-процесуальному законодавстві прикладами цього можуть слугувати процесуальні норми, які вимагають забезпечення честі та гідності особи при проведенні слідчих дій. Мораль виконує регулятивну функцію, яка є генетичною властивістю норм; вона народжується під впливом суспільного буття із потреби закріпити певний тип відносин і поведінки, що відповідає інтересам суспільства. Мораль здатна зреалізувати свою функцію, впливати на поведінку особи лише за умови, якщо вона опирається на систему моральних категорій. Такими категоріями є справедливість, добро, честь, обов'язок та ін. А для права це правомірність і неправомірність. Функцію регулятора поведінки учасників кримінального судочинства мораль з найбільшою очевидністю виконує в тих випадках, коли правові норми в законі не мають чіткої регламентації. Відомо, що позитивне право як регулятор суспільної поведінки переважно являє собою зовнішні для даного суб'єкта форми контролю, які застосовуються примусово і за якими стоять авторитет і влада державних органів.

Правове регулювання недоцільне, якщо форми зовнішнього контролю відсутні. У кримінально-процесуальному законодавстві такими не врегульованими правом питаннями є відносини учасників процесу між собою, а також питання тактики і методики застосування тих чи інших слідчих дій. У цих випадках маємо справу з моральною свідомістю діючого суб'єкта, що закріплена громадською думкою, і визначає сферу дій правових норм. Орієнтуючись на вимоги моралі, розробляються рекомендації щодо методики і тактики проведення процесуальних дій. У таких ситуаціях норми моралі є регулятором поведінки учасників процесуальних відносин і критерієм оцінки допустимості використання тактичних прийомів.

У кримінальному процесі велике значення мають виховні функції моралі. Стійкий та свідомо організований виховний вплив моралі у кримінальному судочинстві здійснюється в умовах гострих конфліктних ситуацій. У зв'язку з цим він набуває особливої значущості в кримінальному судочинстві.

Право та мораль перебувають у тісній взаємодії, виконують притаманні їм функції соціальної регуляції, контролю, оцінки, виховання. Захищаючи одні й ті ж соціальні цінності, правові та моральні норми, можуть або дублювати один одного, підвищуючи надійність захищених, або доповнювати один одного, ліквідовуючи проблеми нормативного регулювання. У сфері кримінального судочинства цей зв'язок права та моралі є корисним. Глибокий моральний зміст процесуально-правових принципів посилює їх авторитет, а отже, і регулює вплив. Процесуальні гарантії підкріплюються гарантіями морального порядку, що можна простежити на багатьох прикладах. Так, вимога об'єктивності, повноти та всебічного дослідження обставин справи є процесуальним принципом. Його порушення є основою для відміни рішення у справі, повернення її на додаткове розслідування. Адже об'єктивність – моральна вимога, що ставиться до будь-якої людини, у тому числі і до осіб, які ведуть розслідування. Цей принцип – неодмінна умова їх професійної придатності.

Дія моральних норм у сфері кримінального судочинства не абстрактна. Чимало вчених небезпідставно вважають, що норми моралі повинні мати більш конкретне закріплення в законі. У процесі досудового слідства тією чи іншою мірою допускається втручання органів розслідування в особисті інтереси громадян. Тому введення у законодавство статей, які закріплюють моральні принципи, мало б сприяти підвищенню ефективності кримінально-процесуальної діяльності.

У сфері правосуддя у кримінальних справах, де вирішуються долі людей, застосовуються засоби примусу, які часто бувають суворими, а

вимоги моралі не можуть знайти застосування. У процесі розслідування правовий аспект виражений наочніше, має закріплення у нормах закону, тому складається враження, що цей процес зовсім не підлягає регулюванню за нормами моралі. Свій вплив вони справляють на оцінку застосування конкретних норм закону.

Норми моралі, введені у норму права, не суперечать загальним поняттям про мораль. Навпаки, вони розкривають, поглиблюють і ще яскравіше підкреслюють необхідність неухильного дотримання загальноетичних норм у такій специфічній діяльності, як судочинство [6, с. 67].

Закон не може враховувати усі ситуації, які виникають при розслідуванні злочинів. Тому більшість норм кримінально-процесуального права закріплюють загальні правила слідства. І тут на допомогу приходять моральні вимоги. Застосовуючи норми права для врегулювання відносин, які виникли, слідчий оцінює кримінально-процесуальний закон з моральної точки зору. У той же час, керуючись моральними вимогами, він оцінює їх з позиції загальних принципів закону. Єдина мораль і взаємозв'язок норм права і моралі допомагають йому неухильно дотримуватися закону.

Норми моралі виражаються у вимогах кримінально-процесуального закону, оскільки для прийняття єдино правильного рішення у кримінальній справі недостатньо встановити всі обставини справи, прийняти рішення відповідно до букви закону. Правильне рішення може бути прийнятим лише тоді, коли при встановленні всіх обставин справи буде досліджено увесь комплекс суспільних відносин, з'ясовано суспільну небезпеку скоєного діяння. Неухильне виконання закону, на перший погляд, може створити ілюзію бездоганності всіх дій слідчого з позиції моралі. Проте це досить дискусійне питання. Законодавець не може передбачити і чітко зазначити дії особи, яка проводить розслідування. Це могло призвести до

зниження норм закону, що в процесі розслідування кримінальної справи є недопустимим.

Мораль – це передусім різноманітність соціальних норм, які регулюють відносини людей, їх поведінку в суспільстві. Ці норми ґрунтуються на відповідних категоріях оцінювання поведінки. Для норм моралі, які використовуються у кримінально-процесуальному судочинстві, таким критерієм є уявлення про справедливість. Механізм морального впливу в кримінальному процесі відрізняється від правового регулювання. Моральні вимоги звернені до совісті людини, пов'язані із саморегуляцією вчинків, почуттям справедливості осіб, які здійснюють розслідування.

Отже, моральні норми створюють основу для проведення розслідування відповідно до букви закону і є внутрішнім мотиваційним чинником для прийняття справедливого і законного рішення. Суб'єкт, щодо якого ведеться слідство, повинен бути впевненим у законності, повноті, об'єктивності та справедливості розслідування й прийняття рішення у справі. Використання категорії справедливості і законності як режиму суспільних відносин у сфері кримінального процесу може вирішити багато протиріч, що існують у слідчій діяльності. По суті лише той закон справді слугує зміцненню законності, який спрямований на посилення охорони прав та свобод громадян, подальшу демократизацію усіх сфер життя суспільства.

Мораль, як і право, є передусім різновидністю соціальних норм, які регулюють відносини людей, поведінку особи. Тому від розуміння моралі як нормативної системи необхідно зробити певний крок до розуміння її як системи цінностей та ідеалів моральної свідомості, а окремі положення процесуального закону необхідно розглядати не тільки з позиції загальних етичних категорій, а й конкретних категорій моралі.

2.4. Моральний імператив у нормах кримінально-процесуального права

Кримінально-процесуальне право розрізняють як галузь права й як науку. У першому випадку – це право, яке регулює суспільні відносини у сфері діяльності органів досудового слідства, прокуратури та суду при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ, виконанні вироку, перевірці його законності та обґрунтованості у касаційному (апеляційному) порядку і в порядку судового нагляду. Як наука кримінально-процесуальне право вивчає: категорії і поняття, що стосуються кримінально-процесуальної діяльності; систему правових норм, якими регулюються структура і форми діяльності органів досудового слідства та суду; проблеми використання не тільки кримінально-процесуального права, а й інших галузей права, і насамперед кримінального права, при правовідносинах та вирішенні кримінальної справи на різних стадіях кримінального процесу; закономірності впливу кримінально-процесуального права на ефективність боротьби зі злочинністю [219, с. 406].

Ми розглядатимемо кримінально-процесуальне право як науку, зокрема як систему правових норм, в яких моральні норми, особливо їх імперативність, повинні відігравати основну роль. Оскільки людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека є найвищою цінністю, то захист цих цінностей під час досудового слідства повинен бути справедливим і законним. Про це передусім повинен подбати законодавець.

Нормам закону, що визначають права і свободи людини, велінням часу призначено стати нормами найвищої юридичної чинності. Їм, і тільки їм доцільно віддавати перевагу в усіх суперечливих випадках, виходячи з принципу добропорядності громадянина [193, с. 4]. Звичайно, якщо кримінально-процесуальні норми відповідають нормам моралі, то така перевага виправдана з боку моралі. Така відповідність потребує дослідити

дію принципів моралі у кримінально-процесуальному праві. Розглянемо спочатку, на яких принципах ґрунтується саме процесуальне право.

На думку В. Тертишника, принципами кримінального процесу є: встановлення об'єктивної істини; забезпечення захисту прав і свобод людини (недоторканність сфери особистого життя; недоторканність особи; недоторканність житла; забезпечення таємниці листування, телефонних та інших розмов, телеграмної і поштової кореспонденції; забезпечення таємниці банківських вкладів, непорушність права власності); повага та захист честі і гідності людини; презумпція невинуватості обвинуваченого; презумпція добропорядності людини; рівність людей перед законом і судом; гарантованість доступу до правосуддя та забезпечення права на судовий захист; здійснення правосуддя тільки судом; забезпечення обвинуваченому права на захист; недопустимість примушування до показань проти самого себе, членів своєї сім'ї і своїх близьких родичів (свобода самовикриття та викриття близьких); забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; допустимість застосування примусових і запобіжних заходів лише в разі крайньої необхідності; допустимість притягнення до кримінальної відповідальності лише за умови доведення вини; незалежність слідчого; забезпечення ознайомлення особи, що притягується до відповідальності, з обвинуваченням і допустимість судового розгляду справи тільки в рамках пред'явленого обвинувачення; прокурорський нагляд за забезпеченням законності на досудових стадіях та підтримання обвинувачення в суді прокурором; публічність; гласність судового розгляду справи; незалежність суду і підкорення його тільки законові; змагальність та диспозитивність; безпосередність та усність судового процесу; таємниця наради суддів; обов'язковість рішень суду; свобода оскарження процесуальних дій і рішень, забезпечення можливості касаційного та апеляційного оскарження рішення суду першої інстанції; державна мова судочинства; реабілітація невинуватих; документованість; законність; толерантність; гуманізм; справедливість [193, с. 50-51].

Зауважимо, що останні три принципи є безпосередньо моральними, а інші – дотичними до таких. Тобто кожна норма кримінального процесу є морально обґрунтованою, не суперечить моралі, оскільки притягнення до кримінальної відповідальності невинної людини завдає великої моральної травми, яку вилікувати практично неможливо. Крім того, застосування аморальних прийомів у процесі розслідування кримінальної справи навіть до винної людини характеризує низькі моральні і професійні якості слідчого, що призводить до особистих образ на слідчого, які також не зникають безслідно.

У цьому дослідженні ми висвітлюємо ті принципи, в яких відображена не тільки моральна норма у кримінально-процесуальному праві, а й моральний імператив. Йдеться про перевагу морального над правовим, про узаконене диктаторство моралі у кримінально-процесуальному праві, хоча передування моралі у будь-якому праві завжди повинно існувати. На нашу думку, основними принципами морального імперативу у нормах кримінально-процесуального права слугують: верховенство морально-правових норм, інтелектуальне співчуття, правове добродійство, юридична шляхетність.

Принцип верховенства морально-правових норм у кримінально-процесуальному законі зовсім не заперечує загального конституційного принципу верховенства права. Йдеться про те, що в основі кримінально-процесуальної норми повинна бути моральна норма. Іншими словами, моральна норма повинна диктувати законодавцю, яку саме виписувати кримінально-процесуальну норму.

Моральні норми, закріплені у кримінально-процесуальному праві, повинні випереджувати правові, панувати. Однак і верховенство права передбачає панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави. Відтак, як зазначає П. Рабінович, принцип верховенства права визнає пріоритет права перед іншими соціальними нормами (моралі, звичаїв тощо) [218, с. 341-342]. Але із повної

кримінально-процесуальної норми одна частина (морально-правова) є панівною над іншою, тобто ця морально-правова частина норми є верховною, тоді й проявляється імператив узаконеної частини моралі.

Наступний принцип морального імперативу у кримінально-процесуальному праві полягає у фіксації інтелектуального співчуття винній, невинній людині, потерпілому, оскільки існує загальний принцип кримінально-процесуального права – гуманізм. Інтелектуальне співчуття відображає чуйне ставлення до переживань основних учасників кримінального процесу, їхнього можливого горя.

Як відомо, співчуття – одна із форм прояву людяності (гуманізму) ставлення до іншої людини, яке ґрунтується на визнанні законності її потреб та інтересів; виявляється у розумінні почуттів і думок іншої людини, наданні моральної підтримки її прагненням і готовності сприяти їх здійсненню. Але ми наголошуємо на інтелектуальному співчутті, яке здійснюється серцем під контролем інтелекту людини.

Інтелектуальне співчуття закладено у нормах кримінально-процесуального кодексу. Воно проявляється у тому, що норми не дають можливості слідчому робити поспішних висновків, а заставляють діяти всебічно виважено з урахуванням можливих емоцій та хвилювань винного чи потерпілого.

Наприклад, ст. 129 КПК України, на нашу думку, містить вказівку на принцип інтелектуального співчуття. У вказаній кримінально-процесуальній нормі законодавець закріплює важливу процесуальну гарантію, надану підозрюваному, обвинуваченому, їхнім захисникам, потерпілому, позивачеві, відповідачу та їхнім представникам для здійснення їхніх законних прав. Клопотання учасників процесу про виконання будь-яких слідчих дій мають бути розглянуті у найкоротший строк. Попри це слідчий не обмежується якимись конкретними рамками при вирішенні питання про задоволення чи незадоволення поданих клопотань. Таке положення знову ж таки підводить нас до висновку, що у

процес прийняття рішення включається саме інтелектуальне співчуття, яке допомагає слідчому винести мотивовану постанову про результати розгляду клопотання.

Правове добродійство як розглядуваний принцип впливає із загальних принципів кримінально-процесуального права. Це стосується забезпечення обвинуваченому права на захист, презумпції добропорядності людини, забезпечення безпеки учасників кримінального процесу та ін.

В цілому під добродійством в етиці розуміється дія, яка має позитивне моральне значення, яке оцінюється моральною свідомістю як добро. Добродійство відображає дію (здебільшого цілеспрямовану), об'єктивний результат, наслідки якого відповідають інтересам людей, корисні для суспільства. Це вчинок, який відповідає вимогам моралі і свідомо скоєний згідно з моральними мотивами (в ім'я високих ідеалів, інтересів людини чи суспільства) [213, с. 29].

У кримінально-процесуальних нормах закладено правове добродійство як надання допомоги юридичними засобами. Навіть саме порушення кримінальної справи вже відображає поняття що розглядається. Адже йдеться про допомогу потерпілому, про надання допомоги у вигляді встановлення справедливості, відновлення суспільної рівноваги та правової краси.

Такий важливий принцип кримінально-процесуального права, як юридична шляхетність, означає, що процесуальні норми насичені не тільки високими моральними якостями та принципами, а й скеровують слідчого на прояв правомірної поведінки, вишуканих професійних манер і звичок, шанобливому ставленні до всіх учасників процесу. Юридична шляхетність як принцип має імперативну дію не тільки у слідчому огляді, а особливо під час допиту, обшуку та виїмки, відтворенні обстановки та обставин події. Це звичайна шляхетність, але юридично обґрунтована обов'язковим імперативом дії.

Так, В. Тертишник наголошує, що найшляхетніша мета високоморального закону не може бути досягнута аморальними чи не зовсім моральними засобами. У кримінальному процесі узгодження між моральними нормами і процесуальною діяльністю повинно бути доведено до рівня певної згоди [193, с. 17]. Тобто юридичну шляхетність, на якій ґрунтується процесуальний закон, слідчий повинен підтримувати конкретними професійними діями.

Наприклад, ст. 185 КПК України «Нерозголошення обставин особистого життя обшукуваних» – яскравий приклад юридичної шляхетності процесуальної норми. Однак В. Тертишник вважає, що сфера особистого життя – це конфіденційні обставини існування людини [190, с. 628]. Відповідно до Закону України «Про інформацію», конфіденційна інформація – це відомості, якими володіють, користуються або розпоряджаються окремі фізичні або юридичні особи і які поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов. До таємної інформації належить інформація, що містить відомості, які становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі [155, ст. 30].

Таким чином, практично всі норми кримінально-процесуального закону засновані на моральних засадах і відображають етичну суть. Для кримінального процесу характерно те, що його правовий аспект виражений більш наочно, має безпосереднє втілення в нормах закону. Моральні принципи визначають сутність норм кримінально-процесуального закону і знаходять своє відображення в їхній практичній реалізації. Вимоги моралі розкривають і поглиблюють зміст кримінально-процесуальних норм і обумовлюють необхідність дотримання загальноетичних норм у кримінальному судочинстві [188, с. 9-10].

Важливо дослідити, які функції виконує моральний імператив у кримінально-процесуальному праві. Для цього зупинимося на понятті функцій права.

Функція права в цілому – це напрями або види впливу права на суспільні відносини. В них виражається роль і призначення права в суспільстві й державі, його соціальна цінність та найважливіші риси. Функції права поділяють на дві основні групи: загально-соціальні й спеціальні. Загально-соціальні функції розрізняють переважно за сферами впливу права на суспільні відносини. До них належать такі функції, як політична, економічна, соціальна, ідеологічна тощо. До спеціальних функцій, тобто власне правових (юридичних), належать насамперед регулятивна та охоронна функції, установча та інформаційна. Ці функції розрізняють за характером (способами, засобами) впливу права на суспільні відносини [221, с. 313].

Ми розглядатимемо другу групу функцій – спеціальну, але у філософському, моральному вимірі. Йдеться про виконання функцій моральним імперативом у нормах кримінально-процесуального права. На нашу думку, моральний імператив у даній науці виконує такі основні функції: пізнавальну, регулятивну і мотивувальну.

Зміст пізнавальної функції морального імперативу полягає в тому, що завдяки логіці кримінально-процесуальних норм у слідчого виникає моральна активність професійної діяльності у глибшому пізнанні правового явища. Така активність потрібна, наприклад, при дотриманні строків у кримінальному процесі.

Тут пізнавальна функція моральності імперативу спрямована на якнайшвидше пізнання правового явища, яке виникло, оскільки це впливає на якість подальшого розслідування. Наявність кримінально-процесуальних строків є моральним (та й зрештою професійним, юридичним) імперативом початкових дій слідчого. Це імператив як найшвидше дає зрозуміти, що відбулося, вивчити юридичні факти, які знайомі слідчому як спеціалістові.

Наступна функція морального імперативу у кримінально-процесуальному праві – регулятивна. Філософія регулятивності відображає

налаштованість слідчого до використання кримінально-процесуальних норм відповідно до правового явища. Тобто моральний імператив, закладений у процесуальних нормах, спонукає слідчого до пошуку юридичного алгоритму розслідування кримінальної справи.

Регулятивна функція морального імперативу як правило стосується розуму людини, зокрема слідчого. Розум регулює споглядання, юридичне мислення і спрямовує слідчого на поглиблене пізнання правової діяльності у процесі застосування кримінально-процесуальних норм. Щоб моральний імператив кримінально-процесуального права виконував визначальну, істотну роль, його потрібно ще перевірити на доцільність. Адже вибір слідчим тих чи інших кримінально-процесуальних норм – це певна самостійність, творчість. Якщо доцільність співпадає з моральним імперативом, то будемо вважати, що регулятивна функція діє.

Мотивувальна функція морального імперативу у кримінально-процесуальному праві є дуже важливою. Річ у тім, що мотив завжди пов'язаний із причиною як явищем, яке зумовлює (чи породжує) інше явище і приводить до наслідку.

Іншими словами, моральний імператив у процесуальному праві становить рушійну силу і спонукальну причину. Він характеризується як потенціал, потенційна сила, яку слідчий повинен використати. Моральний імператив ніби штовхає до пошуків мотивів з метою забезпечення дії, оскільки мотив не визначає дії, він тільки проявляється крізь межі дії. Відсутність мотивувальної функції у процесуальному праві позбавляє логічності правових норм, і утворює їх бездіяльність, що часто іменується «мертвими» нормами.

В цілому пізнавальна, регулятивна і мотивувальна функції морального імперативу кримінально-процесуального права є відношенням двох множин, – права і моралі – та відображає їх взаємозалежність. Зміна елементів однієї з них призводить до зміни елементів іншої. Однак

провідну роль в цьому відіграє залежність елементів множини права. В цьому й полягає імператив моралі у функціях кримінального процесу.

Отже, у галузі кримінального процесу зв'язок права та моралі є надзвичайно плідним. Завдяки глибокому моральному змістові правових розпоряджень підсилюється їхній авторитет, а отже, і регулюючий вплив. Процесуальні гарантії підкріплюються вимогами морального порядку. Мораль не може схвалювати зразки протиправної поведінки, як і право не схвалює аморальні вчинки. Врешті, моральний і правовий критерії оцінки вчинків, незважаючи на їхні відмінності, містить єдині орієнтири для поведінки людей [213, с. 10]. Ці орієнтири потрібні законодавцю, щоб постійно посилювати моральний імператив у нормах кримінально-процесуального права.

Висновок до розділу II

1. Вчення про особу слідчого побудоване передусім на здобутках юридичної антропології, юридичної психології, юридичної етики, юридичної деонтології, філософії права та інших наук. Антропологічні концепції, засади, установки спрямовують слідчого на розуміння онтологічного й деонтологічного призначення людини. Юридична антропологія формує особу слідчого, який повинен знати реальне людське життя у всій його повноті, визначає місце та ставлення людини до оточуючого світу. Статус слідчого акумулює в собі всі властивості людини в цілому, її гармонію, різновиди культури і специфіку службової діяльності.

2. Компонентами професійної свідомості слідчого є правова та моральна свідомість, кожна з яких формується під впливом відповідно правових чи моральних мотиваційних чинників. Обидва компоненти мають однакову структуру, виконують практично одні й ті ж функції, але мають різні сфери відображення. Принципи справедливості і законності впливають на формування змісту професійної свідомості. Професійна

свідомість слідчого формується під впливом правових і моральних норм, принципів суспільства, відповідає потребам його розвитку та вирішенню завдань боротьби зі злочинністю. Професійна свідомість слідчого – складова системи професійних та моральних якостей, формується під впливом загальних та спеціальних вимог, що пред'являються суспільством та державою.

3. Професійна етика слідчого – це система наук про моральну природу правопорушень, моральні причини їх вчинення, моральне обґрунтування юридичного процесу розслідування та правомірне вирішення моральних проблем у слідчій діяльності.

4. Професійна етика слідчого не в змозі повною мірою впливати на поведінку людини. Для цього потрібен внутрішній примус – імператив моралі, який має більшу силу від норм професійної етики і може діяти в деяких випадках незалежно від цих норм.

5. Моральний імператив у професійній етиці слідчого визначається такими основними категоріями: етика, мораль і прикладна етика. Особливе значення професійної етики слідчого полягає у виробленні внутрішнього переконання, на основі якого він приймає рішення, де провідною є імперативність моралі.

6. Внутрішній імператив моральних норм у правових нормах виявляється у повазі до права, що визначається почуттям справедливості, користі, цінності людини. Повага до права ґрунтується також на визнанні справедливого використання та застосування правових норм.

7. Моральний імператив виконує забезпечувальну функцію і становить додаткову гарантію чіткого, точного та неухильного виконання правових норм. Практично всі принципи, які діють у кримінальному процесуальному законодавстві, ґрунтуються на моральних засадах, що відображають етичну сутність належного в процесі. Моральні і правові критерії, незважаючи на їх відмінності, містять єдині орієнтири

кримінально-процесуального права, оскільки правові принципи виникли на основі відповідних моральних правил.

8. Імперативні моральні норми створюють основу для проведення розслідування відповідно до букви закону. Вони є внутрішнім мотиваційним фактором для прийняття справедливого і законного рішення. Суб'єкт, щодо якого ведеться слідство, повинен бути впевненим у законності, повноті, об'єктивності та справедливості розслідування й прийняття рішення у справі. Використання категорії справедливості і законності як режиму суспільних відносин у сфері кримінального процесу вирішує ті протиріччя, які існують в слідчій діяльності. Тільки той закон слугує зміцненню законності, моральний імператив якого спрямований на посилення охорони прав та свобод громадян, подальшу демократизацію усіх сфер життя суспільства.

РОЗДІЛ III

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОЦЕСУ ІМПЕРАТИВІЗАЦІЇ МОРАЛІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

3.1. Філософсько-правові проблеми етизації професійної діяльності слідчого

Сучасне людство перебуває у стані деякої парадоксальної ситуації. З одного боку, воно прямує до майбутнього, з яким пов'язує якість свого життя і моральний комфорт від своїх успіхів, з іншого – хроніка поточних подій говорить про неминучу катастрофу, що породжує туманний погляд на це майбутнє. З'являється усвідомлення, що втрачені колишні орієнтири і цінності, які вважались непорушними, руйнуються соціальні інститути та звичаї, знецінюються стійкі переконання, розмиваються старі межі і уявлення про нормальний хід речей. Неписані закони моралі з їхнім внутрішнім цензором – сумлінням – все частіше вимагають правової підтримки для регуляції поведінки людини. Такому суспільству відповідає мораль, в буквальному розумінні «позбавлена обов'язку і покарання», що можна назвати «сутінками» обов'язку. Вибух апокаліптичних настроїв породжує свою альтернативу, пов'язану зі спробою реанімації всієї системи соціально-нормативних інститутів та їх ціннісних смислів. Починається інтенсивна робота у сфері моралі і дотичних до неї галузях знання, причому активізуються як теоретичний, так і практичний рівні дослідження складної ситуації. Найбільш рельєфно і соціально значущо це виглядає у різних прикладних сферах [68, с. 21]. Йдеться передусім про сферу права і моралі, де видається, що право витісняє мораль. Але, як зазначають В. Букреєв і І. Римська, насправді мораль і право, об'єднавшись, можуть врятувати одне одного, оскільки дуже

взаємопов'язані. На це вказує нам тривалий шлях морально-правової самореалізації людини як суб'єкта права [25, с. 28].

Все більше і частіше людство звертається до нових перспектив, які можуть запобігти загрозі людського існування, але поки що важко піддаються глибокому філософському осмисленню. На нові, глобальні виклики неможливо відповідати старою мовою, безрезультатно пропонувати апробовані рішення. У зв'язку з цим різко зникає потреба у нових підходах і нових теоретичних парадигмах для соціальної науки і етики [131, с. 28]. Тому ми зупинимося на етизації професійної діяльності.

Проста, але разом з тим актуальна істина полягає в тому, що у всіх сферах своєї діяльності людина залишається істотою моральною. Суть справи полягає не в тому, що людина стримує себе моральними нормами. Завдяки етиці вона усвідомлює свої можливості як гідного представника людства, визначає зміст своїх вчинків. Як моральна істота, людина вільна в середині суспільства. Залишати цю сферу їй немає змісту. Моральна людина дорожить свободою і їй не до вподоби бездумне свавілля. Етичний заклик до людини гласить: стань морально багатим настільки, щоб ти міг вважати себе дійсно вільним. Складність полягає в тому, що бути істотою моральною зовсім не просто. Якщо так, то людина завжди стоїть перед загрозою нашкодити і собі, й іншим. Це особливо актуально у сфері професійної діяльності людини, тобто там, де вона діє, запускає в хід значні природні сили [74, с. 310-311].

Досліджуючи проблеми етизації професійної діяльності слідчого, варто зазначити, що він як службова особа постійно перебуває у складній етичній системі, під якою Ю. Шрейдер розуміє теоретичні концепції, які пояснюють природу і роль моральних цінностей [213, с. 242]. Йдеться про те, що професійна діяльність слідчого має моральну природу, тому у процесі цієї діяльності він повинен передусім спиратися на моральні цінності. Це завдання поставлено перед професійною етикою діяльності слідчого, що загалом відображає певну етизацію.

На нашу думку, етизація професійної діяльності слідчого – це науково-моральне обґрунтування становлення особи слідчого як спеціаліста, його ефективних професійних задумів у застосуванні юридичних норм та особистої поведінки під час і поза службою з метою гуманізації суспільних відносин у правовому полі.

Звідси впливають такі компоненти етизації професійної діяльності слідчого: етизація юридичної освіти, етизація правової думки, етизація застосування правових норм, етизація повсякденності слідчого. Розглянемо кожен компонент зокрема.

Відомо, що освіта дозволяє максимально дієво залучити індивіда до культури людства як єдиного цілого. Бажаного намагаються досягти ті, хто вчиться деякої матриці дисциплін. Етика дуже рідко вводиться в цю матрицю дисциплін. Вона як правило вважається чимось екзотичним, необов'язковим «делікатесом». Якщо ж етика вивчається, то, як правило, увазі тим, хто вчиться, пропонується не наукова, а ерзац-етика, той чи інший набір неосновних етичних теорій і квазіцінностей. Освіта без етики, без морального стрижня не є повноцінною. Існуючий в освіті стан справ свідчить про кризу, яка з'явилась не випадково: відсутнє чітке розуміння і смислу освіти, і передусім її етичного аспекту [74, с. 307-308].

Так, згідно з навчальними планами, юридичні заклади освіти III-IV рівня акредитації вивчають загальну етику, юридичну деонтологію, культурологію, загальну філософію права. Проте (за винятком юридичної деонтології і філософії права) ці філософські дисципліни відірвані від правознавства. Тобто етизація галузей права відсутня, а майбутній, наприклад, слідчий володіє знаннями норм позитивного права, але застосовувати їх згідно з морально-етичними нормами не вміє. Тому видається можливим, не збільшуючи переліку навчальних дисциплін, у кожній галузі права ввести розділ моральної (практичної) філософії.

Стосовно особи слідчого, то йому вкрай необхідно вивчати етику кримінально-процесуального права, етику криміналістики, етику

розслідування окремих видів злочинів, етику оперативно-розшукової діяльності та ін. Звичайно, ці заняття повинен проводити спеціаліст з даної галузі знань, але який добре знає практичну філософію. Тим самим підвищиться ефективність виконання слідчим своїх майбутніх професійних обов'язків, а викладання всіх прагматичних наук здійснюватиметься мовою моральних цінностей, що відповідатиме в цілому етизації юридичної освіти.

Початок етизації правової думки слідчого виявляється при огляді місця події. На думку С. Сливки, доцільно проводити філософсько-правовий огляд місця події (а згодом огляд місця злочину), адже саме на цьому місці були закладені підвалини майбутнього злочину в думках людини, її планах, намірах. Огляд місця події повинен дати відповідь на запитання: чому саме в цьому місці зародилась злочинна ідея, чому вибір впав саме на цю, а не на іншу людину. Випадковостей у природі, як і у поведінці людей, не існує. Не все людина може пізнати, сприйняти, пояснити. Існує метафізична діяльність у Всесвіті, що проводиться поза свідомістю і волею людини. Звичайно, ці дії здійснює уповноважена особа – слідчий, який є основною фігурою в організації огляду місця події. Якість такого огляду залежить від ступеня його особистої духовної культури, уміння проводити метафізичний аналіз, визнавати існування природного права та закономірностей його санкцій [175, с. 26,28].

Сформована етично-правова думка після огляду місця події дає можливість слідчому здійснити ґрунтовний перелік можливих версій та скласти план їх опрацювання. При цьому етизація думки слідчого здійснюється на основі норм кримінально-процесуального права, відкидаються не реальні (часом фантастичні) версії, які неможливо перевірити. У подальших діях слідчого професійна думка зазвичай змінюється, але в межах морально-етичних норм. Іншими словами, етизація правової думки слідчого повинна супроводжувати його на всіх стадіях кримінально-процесуальних дій.

Третій компонент етизації професійної діяльності слідчого – етизація застосування правових норм – є вирішальним і надзвичайно відповідальним. З цього приводу В. Канке зауважує, що правова відповідальність є моральною. Правова відповідальність – це різновид моральної відповідальності. Всі види відповідальності є моральними за визначенням. Уявлення про моральну відповідальність всупереч правовій, адміністративній та іншим видам відповідальності успадковано з тих часів, коли вважали, що етика як філософська дисципліна має справу безпосередньо з певним типом вчинків. Але таке уявлення є помилковим. Як метатеорія, філософська етика співвідносна не із вчинками, а з їх цінностями. Завдяки останнім філософська етика має справу зі всією сукупністю вчинків людей. Саме тому неможливо відокремити правову відповідальність від моральної. Наприклад, кримінальна відповідальність відрізняється від адміністративної, але не від моральної відповідальності [74, с. 311]. Зрозуміло, якщо у слідчого є достатньо юридичних знань і практичного досвіду, то відповідальність можлива за відсутності етизації його думки, зокрема при бажанні здійснити зловживання.

Застосування правових норм є особливою формою їх реалізації. Воно призводить до примусу (в окремих випадках до сприяння) реалізації правових норм, чим забезпечує законність і правопорядок у державі. Але у застосуванні правових норм зловживання найбільше проявляються у суб'єктів правозастосування. Зловживання обумовлені певними чинниками: об'єктивними – прогалини у законодавстві (поява нових правових явищ); суб'єктивними – некомпетентність уповноваженої особи і дія без злого умислу або із таким, компетентність уповноваженої особи, де дія йде на користь третьої особи або собі, завдаючи або не завдаючи шкоди іншим особам чи суспільству [176, с. 32-33].

Однак зауважимо, що зловживання у застосуванні правових норм слідчим як відсутність у нього етизації професійних дій завжди завдає шкоди іншим особам та суспільству. Річ у тім, що під час зловживання

порушується етика Всесвіту, його гармонія, рівновага, яка обов'язково впливає на учасників кримінального процесу. Звичайно, наслідки порушення етизації слідчих дій не завжди наочно можна виявити. Вони здебільшого стають перешкодами у подальших діях, де зловживання буде мати явний яскраво виражений характер. Адже відхід від моральних норм спочатку меншою мірою породжує бажання порушити їх більшою мірою, що в підсумку може завершитись кримінальною відповідальністю.

Важливим компонентом етизації професійної діяльності слідчого є етизація його повсякденності, яка на перший погляд перебуває, поза увагою.

За межами сфери освіти і професійної діяльності людини домінує повсякденність, сфера надзвичайно мінливої і віртуальної моральності. Повсякденність слід розглядати у потрійній формі раціональності: така, що просочується, піднімається і сплавляється. Така інтерпретація змісту повсякденності має значний інтерес у справі розуміння вихідних форм моральності. Адже рафінована моральність виростає із повсякденної.

Раціональність повсякденності що, просочується є бідною і виступає у формі розумових осадів, механічних правил і стереотипів. У ролі такої, що піднімається, реальність повсякденності становить утворення смислу, відкриття правил. Як така, що сплавляється, раціональність, повсякденності являє собою повну невизначеність, незгоду різних думок, висловів, дій.

Таким чином, слід зазначити двоякість повсякденності: вона виступає і у формі розпаду, збіднення рафінованої моральності, і в ролі вакууму, який міститься у віртуальному стані зародку нової актуальної моралі. Причому і стереотипна, і віртуальна повсякденність реалізується у всіх трьох формах, характерних для будь-якого типу моральності: лінгвістичної, когнітивної, перцептуальної.

Моральність повсякденності, видається, так чи інакше буде відтворюватися завжди. Ця обставина не знімає, однак, з порядку денного питання про шляхи її піднесення до висот моральності.

Що стосується моральності повсякденності, наповненої стереотипами, розумовими осадами, випаданням наукової етики, то її негативне значення очевидне; низьке не замінить піднесеного. Стереотипна моральність повсякденності – це приблизно те саме, що й життєва етика. Стереотипна моральність повинна бути подолана за рахунок критики.

Віртуальна реальність повсякденності також заслуговує подолання. Мова йде про необхідність забезпечення росту моральності, зародки якої містить віртуальна моральність повсякденності. Людина не зацікавлена у збереженні морального хаосу. Він прямує до піднесення над ним, а ефективно зробити це можливо не інакше, як шляхом наукової етики, її винаходу там, де в ній є потреба, але вона відсутня [74, с. 313-314].

Слідчий, як і будь-який інший фахівець, має право на самостійну повсякденність. Але вона перебуває під суворим контролем моральних норм. Це стосується спілкування, сімейних стосунків, особистих зацікавлень, дозвілля.

Слідчий не живе ізольовано. Він неминуче спілкується з рідними, близькими та знайомими, з якими навчався в школі, у вищому навчальному закладі, з якими разом працював тощо. Звичайно, з цими людьми уникати контактів не слід. Також не можна не брати до уваги їхнє прохання посприяти у життєвих клопотах. Проте важливо, щоб доброзичливість не зашкодила правоохоронній діяльності, не суперечила нормам професійної моралі. Найбільш небезпечною для слідчого є нерозбірливість у знайомствах, панібратство з людьми, які чинять певний тиск, намагаючись незаконним шляхом отримати певні послуги. Дехто навмисне, прикриваючись знайомством з працівником слідчих органів, здійснює протиправні або злочинні справи.

Спілкуючись з близькими та знайомими людьми, слідчий не повинен розголошувати службові відомості, демонструвати власну поінформованість, брати на себе обов'язок вирішувати питання, які не входять до кола його службових обов'язків [178, с. 97-98]. В цілому особисте життя слідчого проходить під постійним контролем громадськості, яка, безумовно, впливає на авторитет, рівень професійної етики та є серйозним підґрунтям для впровадження імперативності моралі у професійну діяльність.

Отже, етизація професійної діяльності слідчого нашоюхується на серйозні об'єктивні та суб'єктивні проблеми. Об'єктивні проблеми – це проблеми, які стримують процес формування правової держави України, а суб'єктивні – особисті моральні якості слідчого, які він сам може змінювати на більш позитивні в бік морального самовиправдання, готовності до законної допомоги людям у вирішенні правових проблем.

3.2. Філософсько-правовий вимір імперативного морального регулювання професійних дій слідчого

Моральна філософія слідчої діяльності завжди перебуває в полі зору дослідників. Оскільки слідчий постійно знаходиться у центрі суспільної уваги щодо суспільно-небезпечних діянь, скоєних правопорушниками, то йому і його службовим діям часто дають моральну оцінку. Причому така оцінка з боку моралі, не є однозначною. Однією із причин оцінювання є характер моральної імперативності, навіть ступінь тих обмежень, які пропонує мораль. У сприйнятті імперативності моралі щодо регулювання професійних дій слідчого треба виходити із розроблених моральною філософією підходів і рівнів.

По-перше, у нігілістичному ставленні до моралі не прийнятна імперативність як така: будь-яке впорядкування індивідуальних проявів, чи у формі життєвих правил, соціальних норм, чи універсальних культурних принципів, сприймається як придушення особистості.

По-друге, у протесті проти зовнішньої примусовості моралі може виражатися індивідуалізоване ставлення до існуючих цінностей. Протест може бути викликаний і зовнішнім, службовим, лицемірним підкоренням суспільним нормам. Самоцінність моралі інтерпретується як її непідвладність зовнішнім даним і самодостовірним нормам та правилам, як те, що вона сама собі встановлює правило. Із таких міркувань можуть розвиватися різні варіанти. Один – пов'язаний з розумінням моралі як форми критичного, більше того, революційно-критичного відношення до реальності. Інший – пов'язаний з розумінням моралі як способу незалежного (автономного), ненаслідуваного, індивідуально-творчого самовияву особистості.

По-третє, імперативність моралі розглядається як вияв необхідності доцільної взаємодії у суспільстві. Розуміння моралі як сукупності правил поведінки розміщує мораль у більш загальній системі, де критерієм моральності дії є її адекватність потребам і меті системи. У такому розумінні імперативності мораль інтерпретується не як сила надіндивідуального контролю за поведінкою громадян, а як вироблений самими людьми і закріплений у суспільному договорі механізм взаємодії між людьми.

По-четверте, моральна імперативність розглядається з точки зору її специфічності, яка полягає в тому, що вона є більш спонукальною, ніж заборонною. Вимоги моралі не загрожують фізичними чи організаційними обмеженнями, її санкції мають ідеальний характер, вони звернені до людини як свідомого і вільного суб'єкта. Але, говорячи більш жорстко, різниця між заборonoю і спонуканням має сенс тільки у практичному плані, при розробці тактики виховно-педагогічних впливів; будь-яке нормування вказує на недопустиме, а заборонне – на обмеження конкретних дій узагальненим в культурі досвідом таких дій.

По-п'яте, взаємо - і самообмеження, які принижують мораль, вказують на те, що моральний імператив задає форму веління. Виконання вимоги

прямо залежить від людини; виконуючи вимогу, вона ніби сама проголошує її. Всі обмеження, які людина добровільно покладає на себе, і дії, які вона скоює для виконання вимог, мають моральний зміст за умови, що вона діє, оскільки впевнена у своїй правоті. З цим пов'язано те, що моральність вчинків визначається як змістом і результатом проведеної дії, так і наміром, з яким вона була скоєна, що істотним чином відрізняє моральність від законослухняності, адаптивності, прислужництва чи приналежності [216, с. 277-278].

Застосовуючи філософські аспекти імперативності моралі до слідчих дій, необхідно зауважити таке.

Державні вимоги до професійних дій слідчого не завжди співпадають з імперативністю моралі. На практиці, як правило, спостерігається поспішність, брак часу, вимога прискореного прийняття рішень. Це змушує слідчого перебувати щонайменше між двома полюсами: моральним імперативом кримінально-процесуальних норм і нормами поставленими керівником слідчого підрозділу (у ліпшому випадку, оскільки все частіше спостерігається тиск на слідчого з боку інших службових осіб, які мають високий суспільний статус). У такій ситуації імперативність моралі часто нівелюється, стає перешкодою, що може спричинити нехтування нею, а це в свою чергу призводить до несправедливого рішення. Нігілізм імперативізації моралі у слідчій діяльності – це не приклад непрофесійних дій, а швидше відсутність такої імперативності у суспільстві. Якщо суспільство не має чітких орієнтирів у розбудові соціальної держави, якщо не впорядковані політичні й економічні орієнтири, то складно регулювати суспільні відносини правовими нормами, де чітко прослідковуються імперативні моральні норми. Тоді відбувається придушення особистості слідчого, його моральних якостей, а висуваються політичні домовленості чи, в гіршому випадку, політичні замовлення, політичні розправи правовими нормами, в яких «вивітрена» імперативність моралі.

Філософський вимір імперативного регулювання професійних дій слідчого часто зводиться до персоналізації, авторитаризації. Річ у тім, що слідчий завжди керується у своїх службових діях внутрішнім переконанням, яке здебільшого формує імперативність моралі. Тобто з'являється індивідуальна імперативна норма моралі, яка диктує слідчому його професійну дію. В цілому це закономірно, але є застереження: невідомо, чи моральна норма набуває такої імперативності, яку продукує норма кримінально-процесуального закону. Видається, що слідчий повинен співставляти власний варіант імперативної моральної норми із нормами природного права. Адже природне право є джерелом моралі, його оригіналом, тому таке співставлення є вельми необхідним.

Поява слідчих дій у суспільстві має своє історичне обґрунтування. У результаті еволюційності розвитку морально-правового регулювання поведінки членів суспільства людство дійшло висновку, що встановлювати вину особи у скоєних вчинках повинна спеціально підготовлена, моральна особа, яка отримала згодом назву – слідчий. Таким чином, між слідчим і членами суспільства утворився своєрідний суспільний договір, який юридично закріплений, принаймні, нормами кримінально-процесуального закону. Суспільство доручає слідчому встановлення істини, але суворо вимагає від нього морального імперативу, який сповідується всіма членами цього ж суспільства. Це виглядає своєрідним табу на аморально-професійні дії і одночасно напрямом службових дій.

Деякі дослідники вважають, що моральні критерії у кримінально-процесуальних нормах виявляються переважно у формі заборон. Це заборона скоювати дії, які принижують честь і гідність, заборона розголошувати відомості про особисте життя, заборона вимагати покази шляхом насильства, погроз чи інших подібних заходів [77, с. 113]. Ми не заперечуємо такого висновку, але саме філософський вимір імперативного морального регулювання професійних дій слідчого більше стосується спонукальних дій слідчого, які впливають із морально-етичних норм

кримінально-процесуального закону. Адже моральний імператив і заборона – поняття не ідентичні. Спонукання викликає у слідчого бажання творити добро в межах кримінально-процесуальних норм. Це добро є багатоальтернативним, воно підкреслює творчий, індивідуальний підхід слідчого до кожного правового явища, схиляє його до узгодження професійних дій з нормами природного права.

Філософія моральної імперативності у слідчих діях впливає також із того, що кожен слідчий бажає дотримуватися законності. Часом досягання законності здійснюється штучно (хоча це й виправдано); але тут важливо уточнити, чи досягається ця законність з боку імперативності моралі. Адже кримінально-процесуальна норма задає певне моральне веління, яке повинен опановувати слідчий. Він добровільно накладає на себе моральне веління (яке є вищим від законності), яке керує подальшими професійними діями слідчого.

Таким чином у своїй діяльності слідчий керується трьома видами правил: процесуальними, криміналістичними і моральними. Процесуальні норми вказують, що саме, в яких формах, в якому порядку повинен робити слідчий, проводячи слідство. Рекомендації, розроблені криміналістикою, допомагають слідчому визначити тактичну лінію, відшукати прийоми і методи, які дозволяють найбільш ефективно виконувати поставлені перед попереднім розслідуванням завдання: швидко і повно розкрити злочин і виявити винних. Моральні норми дають можливість оцінити допустимість тих чи інших прийомів розслідування з точки зору моралі. Зрозуміло, що всі види правил перебувають між собою у тісному зв'язку і не повинні вступати у протиріччя, хоча серед них головує закон, який вважається високоморальним і доцільним [77, с. 104]. Тобто моральна імперативність повинна бути об'єднуючим чинником цих трьох правил, і тоді професійні дії слідчого будуть об'єктивними і зрозумілими навіть не фахівцям.

Співвідношення моральних норм і тактичних прийомів у діяльності слідчого визначає значною мірою характер його взаємостосунків зі всіма

учасниками процесу. Таке співвідношення рекомендацій слідчої тактики з правовими і моральними нормами – одне з актуальних теоретичних і практичних питань. Всупереч думці окремих авторів, які вважають, що в діяльності слідчого специфічні моральні норми доповнюють загальні моральні принципи, а в деяких випадках і обмежують їх дію, жодні відступи від принципів і норм моралі у діяльності слідчого недопустимі [77, с. 105-106]. Тому розглянемо більш конкретно професійну діяльність слідчого, викривши при цьому деякі недоліки, запропонуємо деякі рекомендації щодо посилення моральної імперативності.

Професійні дії слідчого можна оцінювати по-різному, зокрема, з культурологічних позицій. Тоді кожен вид культури висуває комплекс вимог до якості розслідування кримінальних справ. Це означає, що успішне досягнення мети досудового слідства залежить від забезпечення не тільки правових, а й практичних засад в діяльності слідчого. Від їх дотримання залежить не лише забезпечення прав та свобод громадян при проведенні розслідування, а й досягнення його головної мети: прийняття справедливого рішення у справі, що виражається у виявленні винних у вчиненні злочину чи, навпаки, в реабілітації невинних.

Суттєвими недоліками слідчої діяльності є явно незадовільне використання моральної практики, узгодженої з правовими нормами. Часто морально-етичними нормами просто нехтують заради поставленої правової мети. При цьому не береться до уваги те, що якість досягнення такої мети без належної фахової реалізації морально-етичних норм знижується або взагалі нівелюється.

Науковці опублікували чимало праць щодо моральних основ процесу розслідування кримінальних справ. Серед них: А. Бойков, А. Ларіна, Л. Луцька, Т. Москалькова, І. Пантелєєв, Г. Пічкалева, А. Ратінов, С. Сливка та інші. Хоча моральні проблеми досудового слідства перебували у полі зору вчених, проте їх висвітлення має фрагментарний характер. Ці проблеми актуальні і сьогодні, оскільки зростання

злочинності, процеси формування ринкової економіки, значні соціальні труднощі суспільства часто нівелюють загальнолюдські цінності, спонукають якнайшвидше домогтися результату. У цьому випадку моральні норми «встигають потрапляти» у правові норми, тому багато науковців наголошують на недосконалості законодавчої бази, що призводить до значних навантажень на органи досудового слідства, пов'язані з розкриттям злочинів. Однак труднощі в суспільстві не повинні мати негативний вплив на правосуддя, адже вимоги до його здійснення залишаються незмінними у всі періоди розвитку держави – правові рішення повинні бути законними та справедливими. Незважаючи на труднощі і проблеми, у державі не повинно бути порушень законності при розслідуванні кримінальних справ. Мета кримінального судочинства незмінна – покарання винних та реабілітація невинних, тому моральні питання кримінального судочинства сьогодні особливо актуальні.

Родоначальником етичних засад кримінального судочинства вважається А. Коні, який обґрунтував необхідність розробки з позиції судової етики моральних критеріїв діяльності слідчого. Підкреслюючи значення моральних засад у кримінальному процесі, він відзначав, що саме вони посідають основне місце в умовах та обставинах кримінального судочинства. У своїх працях він сформулював критерії професіоналізму осіб, які здійснюють судочинство – судді, прокурора, слідчого, що виражаються у бездоганному знанні закону та норм права, в умінні застосовувати їх з урахуванням емоційного стану обвинуваченого, потерпілого, свідка, керуючись бездоганною і вічною вимогою людини – чинити все справедливо [85, с. 19].

А. Коні вважав, що в основі поведінки судді і посадової особи, яка проводить розслідування злочину, повинно бути чуйне й уважне ставлення до учасників процесу. Важливого значення при цьому він надавав умінню володіти емоціями, незважаючи на внутрішні роздратування, викликані несприятливими чинниками кримінальної справи [85, с. 21].

Конституція України, закріпивши пріоритет загальнолюдських цінностей, встановила норму, відповідно до якої види та форми покарання, що принижують гідність людини, є грубим порушенням її прав. У зв'язку з цим тепер виникає необхідність доповнення норм чинного кримінально-процесуального кодексу положеннями, які б закріплювали важливі конституційні принципи про повагу честі та гідності особи, охорону її прав та законних інтересів.

Висунуті до слідчих вимоги професійного та морального характеру визначені у КПК України, законах України, нормативно-правових актах України, актах інших правоохоронних органів держави. У КПК України міститься низка конкретних норм, спрямованих на захист моральних цінностей. Однак вони не повною мірою забезпечують дотримання моральних вимог суспільства до процесу розслідування кримінальних справ. Відповідно до вимог справедливості, у кримінально-процесуальному законі повинні бути широко закріплені положення, які забезпечують дотримання прав і свобод учасників процесу та моральні аспекти досудового слідства. Наприклад, закон зобов'язує вживати необхідних заходів, щоб при проведенні такої слідчої дії, як обшук, не були оголошені, виявлені обставини особистого життя обвинуваченого чи інших осіб, які перебувають у місці його проведення (ст. 185). Однак ця норма не конкретизована в законі. По-перше, при проведенні такої слідчої дії обов'язково присутні й інші особи, які мають можливість дістати відомості про особисте життя зазначених осіб. По-друге, закон не містить конкретних рекомендацій, яким чином слідчий повинен виконувати вимоги закону про недопущення розголошення таємниці особистого життя, що охороняється Конституцією України, природним правом людини. Тобто на сьогодні практична реалізація вимог справедливості та законності при проведенні слідчих дій є складною.

Аналогічне становище виникає при законодавчій регламентації й інших слідчих дій. Зокрема, при проведенні встановлення особистості чи

освідуванні не допускаються дії, які принижують гідність особи, щодо якої воно проводиться (ст. 193 КПК України). Однак ця норма не має реальних механізмів реалізації – у законі не визначено, яким чином повинно бути захищене таке право людини. Результати освідування можуть стати відомими усім особам, які мають право ознайомитися з матеріалами кримінальної справи після закінчення досудового слідства. Це може призвести до заподіяння моральної шкоди учасникам процесу, які залучаються до його проведення, що цілком недопустимо, оскільки при проведенні слідчих дій дотримання моральних норм є вимогою закону, відповідно – законності та справедливості.

При проведенні інших слідчих дій не визначено, що саме може створити думку про повагу честі і гідності особи, що воно поширюється тільки на слідчі дії, обумовлені в законі. Вимоги поваги честі та гідності, захист прав і законних інтересів особи пронизує весь процес розслідування, поширюється на всі слідчі дії і стосується всіх учасників процесу. Тому для кримінального процесу необхідна дієвіша система забезпечення моральних підкріплень його учасників.

Вимоги щодо поваги честі і гідності людини, охорони прав та законних інтересів особи слід дотримуватися на всіх стадіях процесу розслідування. Вони поширюються на всі процесуальні дії і на всіх учасників процесу. Крім того, служать критерієм суспільного схвалення дій слідчого при провадженні у кримінальній справі. Тому недоторканність особи, забезпечення її честі і гідності повинні гарантуватися спеціальним комплексом процесуальних норм. У зв'язку з цим доцільно ввести у КПК України спеціальні норми, які б закріплювали моральні вимоги щодо поваги честі та гідності учасників процесу.

Деякі науковці раніше вже висловлювали пропозиції щодо внесення у кримінально-процесуальне законодавство загальної норми про моральні вимоги, які ставляться до всіх процесуальних дій слідчого [130, с. 116-118]. Розглядаючи справедливість як важливий моральний принцип

судової діяльності, слід було б підтримати пропозиції та формулювання в кримінально-процесуальному законі не тільки правових, а й моральних вимог, що висувуються до всіх процесуальних рішень, наголосивши, що справедливість є неодмінною, самостійною позицією, якій повинно відповідати будь-яке процесуальне рішення. Справедливість у кримінально-процесуальному законі повинна знайти відображення не тільки стосовно процесуальних рішень, а й процесуальних дій.

В індивідуальній свідомості справедливість закону оцінюється виходячи з того, наскільки повно ним забезпечується охорона моральних цінностей особистості при провадженні у кримінальній справі [45, с. 116]. Безсумнівно, вирішення питання про внесення у кримінально-процесуальний закон особливої норми щодо поваги честі і гідності учасників процесу, охорони їх прав і законних інтересів при проведенні слідчих дій буде безпосередньо пов'язано з питанням забезпечення справедливості під час досудового слідства. Очевидно, внесення у КПК України спеціальної статті, яка б закріплювала основні умови забезпечення прав і моральних цінностей учасників процесу, матиме велике значення не тільки для забезпечення справедливості та законності прийнятих рішень, адже це стало реальною необхідністю для чинного законодавства.

На основі висловленого підходу до вирішення моральних проблем кримінального процесу пропонується така редакція цієї статті: *«Умови забезпечення прав особи при проведенні слідчих дій»*.

При проведенні слідчих дій не допускається приниження моральної гідності чи честі учасників процесу, а також дії, пов'язані з небезпекою для життя і здоров'я учасників процесу.

Результати слідчих дій, отримані з порушенням вимог даного закону, а також шляхом обману, погроз, насильницьких дій щодо їх учасників, не мають доказової сили і повинні бути виключені із системи доказів у справі.

Суд, прокурор, слідчий і дізнавач зобов'язані вживати заходів щодо нерозголошення встановлених на досудовому слідстві чи судовому слідстві обставин особистого життя громадян, їх сімейних таємниць, якщо це не суперечить принципу гласності дослідження доказів у судовому процесі».

Така норма закону, крім нормативного закріплення загальних вимог, які висуваються суспільством до правоохоронної діяльності, дозволила б орієнтувати осіб, котрі здійснюють розслідування, на певну поведінку, а законодавця – на необхідність встановлення конкретних гарантій дотримання справедливості при проведенні слідчих дій.

Однак у проекті КПК України міститься тільки загальне визначення і не вказано конкретних шляхів вирішення моральних проблем розслідування. До речі, подібна норма є і серед основних принципів кримінального судочинства Росії.

Безумовно, внесення у кримінально-процесуальний закон запропонованого положення не вирішить усі існуючі моральні проблеми досудового слідства, однак дозволить визначити низку моральних вимог до поведінки працівників правоохоронних органів, створить додаткові гарантії забезпечення прав учасників кримінального процесу. Закріплення у нормах кримінально-процесуального закону вимоги про охорону честі та гідності учасників процесу тільки тоді створює впевненість у справедливості, коли їх дія буде поширена на всіх причетних до справи осіб і на всі слідчі дії. Разом з тим не можна забувати, що будь-які дії посадової особи, яка проводить розслідування, поєднуються у свідомості індивіда з діяльністю органів слідства. Особи, які проводять розслідування, зобов'язані суворо дотримуватися вимог законності, забезпечувати реальне дотримання законних прав та інтересів учасників процесу. У протилежному випадку діяльність осіб, які здійснюють розслідування, втрачає свій ідеально-теоретичний зміст, що може призвести до таких негативних наслідків, як обвинувачувальний нахил процесу розслідування,

притягнення до відповідальності невинних і т.д., що є грубим порушенням як законності, так і справедливості.

Аналізуючи становище учасників кримінального процесу, треба врахувати, що особи, які здійснюють розслідування, наділені широкими повноваженнями, в тому числі можливістю застосовувати заходи примусу, обмеження прав і свобод людини. Крім того, закон надає їм змогу проводити оцінку доказів, зібраних у справі, на основі своїх особистих переконань, керуючись при цьому законом. Ці обставини забезпечують тісний зв'язок питань дотримання прав і свобод учасників кримінального процесу з питаннями етики поведінки осіб, які здійснюють цей процес.

Необхідність розробки та практичної реалізації зазначеної проблеми обумовлюється також і специфікою професії слідчого, яка відрізняється від представників інших служб органів внутрішніх справ. Це дозволяє вести мову про особливості вимог, які ставляться до поведінки осіб, що здійснюють розслідування кримінальних справ.

Серед таких вимог – обов'язок слідчого зберігати в таємниці відомості, отримані при виконанні своїх функцій при розслідуванні злочинів. Це положення часто пов'язується із змістом ст. 121 КПК України, яка забороняє розголошувати таємницю досудового слідства. Дана норма закону встановлена з метою збереження в таємниці зібраних у справі доказів, але не зачіпає такої важливої моральної проблеми, як розголошення даних про учасників процесу, про деталі їх особистого, сімейного життя. Сутність норм закону не включає вимог збереження у таємниці конфіденційної інформації про особу та заборону її розголошення без згоди особи. Необхідність закріплення в законі такої вимоги ґрунтується на конституційних положеннях (ст. 28 Конституції України). Це означає, що закон повинен передбачати реальні шляхи забезпечення можливості зберігання в таємниці всієї інформації про особу, оскільки така має конфіденційний характер та отримана в процесі розслідування. Розголошення її повинно оцінюватися не тільки як

порушення принципу справедливості, а й як порушення закону, оскільки такі дії осіб, що проводять розслідування, порушують права людини.

Вирішення поставленої проблеми може бути пов'язане з визначенням обов'язкових моральних вимог, які повинні бути виконані при проведенні слідчих дій. Очевидно, такі вимоги повинні мати законодавчу перспективу. Йдеться про створення додаткових гарантій забезпечення збереження в таємниці відомостей про особисте життя учасників процесу, крім тих, які передбачені законом (проведення тих чи інших процесуальних дій у закритому судовому засіданні). Вимога про необхідність вирішення питання про нерозголошення відомостей про особисте життя учасників справи постійно перебуває в полі зору дослідників.

З урахуванням підстав вирішення цього питання доцільно запропонувати декілька варіантів.

1. Закон повинен передбачати можливість ознайомлення з такою інформацією про особу (за умови її згоди) для учасників процесу, які мають право ознайомитися з матеріалами справи. Особи, які в силу своїх професійних обов'язків мають можливість отримати відомості суто особистого характеру, повинні бути попереджені про відповідальність за їх розголошення. Для вирішення такої складної проблеми недостатньо тільки регламентації її в нормах кримінально-процесуального закону. При її вирішенні необхідна ціла система законодавчих актів, які регулюють зазначені питання. Тим не менше, вирішення проблеми до сьогоднішнього дня не має механізмів забезпечення.

2. Виходячи з необхідності забезпечення моральних вимог у кримінальному судочинстві, слід забезпечити детальнішу регламентацію стану учасників процесу. Кримінально-процесуальний закон повинен передусім визначати становище особи у системі врегульованих ним відносин: встановити права, обов'язки громадян, забезпечити використання прав та виконання обов'язків. У чинному КПК України ці питання регламентовані без урахування їх самотійного значення, під

кутом зору їх підпорядкованості завданням розкриття злочину і виявлення осіб, які його вчинили. Однак така пропозиція ще не знайшла відображення у законодавстві. Дотримання принципу справедливості, забезпечення прав та законних інтересів особи у процесі розслідування кримінальної справи обумовлюють готовність чіткішого визначення у законі правового становища всіх учасників процесу.

3. Один із шляхів вирішення проблеми запропонував В. Коркунов, який висловив думку про необхідність закріплення у кримінально-процесуальному законі не тільки прав, а й обов'язків учасників процесу. На його думку, системний аналіз кримінально-процесуального права підтверджує, що всі учасники у справі наділені певними правами і мають певні обов'язки [89, с. 67-82]. Це видається слушним: якщо кримінально-процесуальний закон буде передбачати не тільки права, а й обов'язки учасників процесу, то вони повинні мати сенс не тільки у виконанні конкретних дій, а й при наданні особам, які здійснюють розслідування, певних прав щодо їх обов'язків.

Отже, вимоги закону повинні відповідати вимогам моралі, що забезпечують пріоритет моральних цінностей у процесі розслідування кримінальних справ. Такий підхід буде сприяти закріпленню в законі вимог справедливості і створювати надійну систему їх забезпечення при проведенні слідчих дій. Як зазначає Р. Апресян, у різних уявленнях про імперативність моралі знайшла відображення притаманна їй роль гармонізації уособлених інтересів, а водночас і забезпечення свободи особистості, і протистояння свавіллю, впорядкування індивідуальної поведінки, уточнення мети, до якої прямує особистість, і засобів, які для цього застосовуються [216, с. 278]. Отже, імперативність моралі гармонізує морально-правові норми кримінального процесу і морально-професійну дію слідчого, що є необхідним для встановлення істини у будь-якому правовому явищі, що перебуває у процесі розслідування.

3.3. Вплив імперативу моралі на професійно-психологічну діяльність слідчого

Особливості слідчої діяльності настільки своєрідні і так безпосередньо стосуються прав та інтересів людей, що потребують окремої морально-психологічної характеристики з точки зору їх впливу на юридичний зміст цієї діяльності.

Діяльність слідчого має державний характер, оскільки він є посадовою особою, представником влади, здійснює владні повноваження. Закон у багатьох випадках прямо визначає характер прийнятих рішень. Крім того, всі постанови слідчого, винесені відповідно до закону, є обов'язковими для виконання всіма, кого вони стосуються [116, с. 31]. Тому слідчий повинен бути добрим психологом, оскільки вирішує долю людей, є відповідальним за ці долі. Усе це ставить достатньо підвищені вимоги, зокрема це стосується психологічної характеристики, де імператив моралі очевидний.

На думку В. Коновалової, до психологічних характеристик процесуальної діяльності слідчого, враховуючи специфіку і пізнавальний характер діяльності, входять такі: правова регламентація, наявність владних повноважень, дефіцит часу, комунікабельність, розумові задатки, негативні емоції [87, с. 46-58]. А. Молоканова вважає, що психологічну характеристику слідчої діяльності визначають такі чинники: детальна правова регламентація діяльності, конфліктний характер роботи, наявність небезпеки і ризику, несподівані зміни ситуацій розслідування, умови праці, творчий характер слідчої діяльності, дефіцит часу [126, с. 88]. Як бачимо ці два види психологічних характеристик, мало відрізняються один від одного і заслуговують на увагу.

Однак вважаємо, що важливо звернути увагу ще на такі чинники психологічної характеристики слідчого, як культурологічна регламентація і філософсько-правове обґрунтування. Дослідимо і обґрунтуємо

вищенаведені психологічні особливості з позиції впливу імперативу моралі на професійно-психологічну діяльність слідчого.

Так, правова регламентація означає суворе правове регулювання діяльності, зведене у норму закону, а отже, обов'язкове для виконання [87, с. 7]. Але в правовій регламентації міститься і моральна регламентація, оскільки морально-правові норми закріплені у кримінально-процесуальному законі, а процесуально-правова діяльність слідчого є також в багатьох випадках процесуально-моральною. Моральна регламентація більшою мірою здійснюється шляхом прийняття слідчим присяги, дотримання професійного етичного кодексу, кодексу честі тощо. Але цей процес здійснюється не окремими слідчими, а працівниками органу, де перебуває слідчий підрозділ. Річ у тім, що слідчі підрозділи є в органах внутрішніх справ, податковій міліції, прокуратурі, СБУ, Збройних силах та ін. Тому слідчий психологічно залежний від тих законів, які регламентують діяльність відповідного органу, і приймає присягу, спрямовану на координацію саме того органу, де він працює. В Україні здавна ведуться дискусії щодо створення окремого слідчого органу (комітету), який був би незалежним від інших юридичних органів. Тоді виникла б необхідність створити спеціальну присягу слідчого, яка б морально, імперативно координувала його діяльність і психологічно розвантажила б від невластивих функцій та обов'язків.

Психологічне ставлення слідчого до свого власного повноваження може бути різним. Розумне використання своїх повноважень передбачає винесення обумовленого і обдуманого рішення щодо кожного факту його застосування. У практиці застосування владних повноважень іноді спостерігаються негативні, протилежні за змістом тенденції: надмірне або нерішуче розпорядження власними владними повноваженнями [87, с. 9]. В обох випадках відсутня психологічна стабільність, що призводить до порушення кримінально-процесуального закону.

Вважаємо, що обидві негативні тенденції застосування владних повноважень можна подолати за допомогою імперативного впливу моралі на професійну діяльність слідчого. Якщо слідчий психологічно налаштовує себе на те, що його моральним обов'язком є виконання тієї чи іншої дії, то надмірність і нерішучість у його владних повноваженнях не будуть суттєво переважати. Таким чином, моральний імператив формує психологічну впевненість у тому, що конкретну процесуальну дію потрібно виконати ефективно, дотримуючись правового почуття і законності.

До психологічних характеристик правозастосовної діяльності належить дефіцит часу. Суворо визначені законом строки ходу попереднього розслідування примушують слідчого чітко планувати свою діяльність, працювати з більшим обсягом інформації, здійснюючи відбір даних, які мають істотне значення, своєчасно оформлювати необхідні процесуальні документи [126, с. 188]. В. Коновалова зазначає, що на дефіцит часу впливають три чинники: кількість і характер вчинених злочинів, правова регламентація строків слідчої діяльності, особистісний фактор, що належить до самоорганізації діяльності [87, с.51]. Видається, що існує й четвертий чинник – відсутність достатньої достовірної інформації про злочин, що значно гальмує процес розслідування.

Отримання значної кількості достовірної інформації про злочин – це не лише професійна проблема, а й моральна. Річ у тім, що слідчий керує слідчо-оперативною групою і дає завдання кожному члену групи отримати якнайбільше правової і неправової інформації. Але трапляється, що слідчий має слабкі морально-вольові якості щодо настирливості в активних професійних діях кожного члена слідчо-оперативної групи. Крім того, наявність достатньої кількості достовірної інформації дозволяє йому побудувати ефективні версії, перевірка яких займе якнайменше часу. Тобто, керуючись імперативом моралі, слідчий може організувати збір необхідної кількості інформації, що сприятиме анулюванню дефіциту часу.

Важливою психологічною характеристикою слідчої діяльності є комунікабельність як здатність спілкування з широким за своїм діапазоном соціальним середовищем. Комунікабельність – риса, необхідна для організації окремих процесуальних дій. Якщо при провадженні такої дії, як допит, комунікабельність виражається в установленні психологічного контакту, то у провадженні таких дій, як огляд місця події і обшук, – в організаційних якостях слідчого [87, с. 52-54]. В цілому психологічний контакт починається з конкретно-почуттєвого сприйняття зовнішнього вигляду партнерів за допомогою органів відчуттів. У цей момент домінують психічні відносини, пронизані емоційною реакцією один на одного як на психофізичну даність. Реакції прийняття чи неприйняття виявляються в міміці, жестах, позі, погляді, інтонації, що свідчить про те, подобаємося ми один одному чи ні [27, с. 193].

Апріорі комунікативна спільнота є теоретичним підґрунтям етики. Комунікативна етика виходить перш за все із розуміння людини як особистості, яка і становить онтологічне підґрунття вільної комунікації [200, с. 291].

Етичні цінності комунікації полягають не тільки у психологічній готовності до такої дії, а й у виведенні моралі, її імперативності на перший план. Слідчий зобов'язаний використовувати моральний імператив у спілкуванні для того, щоб отримати правильну відповідь від співрозмовника на питання, що його цікавить. Причому моральний імператив у комунікації слідчого ефективно діє навіть у мовчанні, невербальному спілкуванні тощо.

Як зазначають вчені, людина – складна, динамічна інформаційна система, яка складається із множини зовнішніх і внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин різного роду (фізичних, соціальних, психічних, психологічних, морально-етичних, біологічних). У людині інформативним є все: думки, душевні пориви, тіло, супутні речі, форми, напрями,

особливості прояву активності та інше, що пов'язано з її сутністю, сферами, видами, напрямками її реалізації. Особливо слід виділити усне мовлення. З фізичної точки зору, усне мовлення людини є акустичним сигналом, який утворюється в результаті функціонування складної анатомо-фізіологічної системи, яка вмикає центральну нервову систему і мовленнєвий апарат. Усне мовлення будь-якої людини володіє стійким набором акустичних, лексичних, фразеологічних ознак (інверсій, кліше і т.д.), характеризується певним рівнем експресивності, емоційності та іншими особливостями, які властиві кожному окремо взятому комунікатору [142, с. 316-317].

Комунікабельність слідчого полягає і в тому, щоб під кутом зору імперативності моралі здійснювати ідентифікацію кожного учасника кримінального процесу за антропологічними, соціальними та іншими ознаками, що дасть змогу пізнати особу, цілісну характеристику її внутрішнього світу. Тобто моральний імператив комунікабельності спрямований передусім на ефективне пізнання елементів правового явища і здійснює пізнавальну функцію кримінально-процесуальної психології.

Доповненням до комунікабельності як однієї із психологічних характеристик слідчої діяльності є конфліктний характер праці як окрема характеристика.

Спілкування в процесі слідства пов'язано, як правило, з подоланням протидії веденню слідства з боку учасників попереднього слідства, із застосуванням ними різноманітних тактичних прийомів для приховування, нерозголошення інформації, що становить інтерес для слідчого (зовнішні конфлікти) і суперечностями, які виникають у самого слідчого (внутрішні конфлікти) [126, с. 188].

Ефективне застосування засобів і прийомів морального психологічного впливу – це основа тактичної майстерності слідчого. Тому прийом психологічного впливу – це вплив на протидіючу (щодо слідчого)

особу шляхом створення такої ситуації, в якій виявляється прихована нею інформація всупереч її бажанню. Так, тактично цілеспрямована система питань може виявити попри бажання допитуваного такі факти і деталі, які відомі тільки особі, яка причетна до вчинення злочину [59, с. 23-24].

Загалом ситуації спілкування в процесі слідства є постійно конфліктними, і не обов'язково тривалою буває протидія сторін. Знаючи це, слідчий завжди повинен підготувати моральне підґрунтя для комунікації і бути готовим тактовно згладити наростаючий конфлікт. У даному випадку норми моралі ніби диктують профілактичні засади конфліктної ситуації. Подолання можливих конфліктів за допомогою морального імперативу вимагає знань типів нервової системи, визначення їх у конкретній ситуації і своєрідного пристосування до співрозмовника. Крім того, використання моральних імперативів як психологічного прийому доцільно застосовувати у підведенні позитивних особистих якостей співрозмовника, їх оцінці. Все інше (негативне) потрібно віднести до розряду опущень, ніби незначних помилок в оцінці ситуацій, в яких слідчий має намір допомогти. Але більшість конфліктних ситуацій, які виникають у процесі розслідування є результатом неправильно зрозумілих інтересів. Учасник кожної зі сторін намагається думати за іншого. При цьому успіх залежить від повноти і точності поінформованості одного щодо іншого. Щоб успішно, розумно і правомірно впливати на людей, потрібно знати і враховувати складні психічні закономірності, які визначають позицію учасників процесу, і передусім тих, хто відкрито чи приховано протидіє слідчому [167, с. 158].

Необхідною психологічною характеристикою слідчої діяльності є розмаїття розумових завдань. До цього розгляду дослідники відносять: завдання, пов'язані з виявленням доказової інформації; завдання щодо висунення слідчих версій як припущень, які визначають напрям розслідування і шляхи пошуку істини; завдання щодо оцінювання

доказової інформації; завдання щодо прийняття найбільш важливих рішень [87, с. 55-57].

Зауважимо, що розумові завдання ґрунтуються на внутрішньому переконанні слідчого, на достатньо великій кількості інформації, на моральних засадах слідчого. Фактично розв'язання цих завдань має творчий характер. Кожен слідчий вирішує їх індивідуально, але якість вирішення залежить від знань, обізнаності, досвіду, психологічного стану слідчого і від ступеня дії його морального імперативу.

Сюди важливо додати ще одну психологічну характеристику – творчий характер слідчої діяльності. Попереднє слідство здебільшого здійснюється в умовах гострого дефіциту необхідної інформації. Йому необхідно творчо шукати нові джерела інформації, відбирати ту інформацію, яка безпосередньо стосується розслідуваної події і може бути використана при побудові слідчих версій і виробленні подальшої стратегії слідчих дій [126, с. 188]. Але творчий характер повинен завжди узгоджуватися з нормами моралі. Якщо творчість впливає із імперативу моралі, то вона має право на існування. У протилежному випадку творчість не має права на існування.

Однією із психологічних характеристик слідчої роботи є наявність негативних емоцій, які обумовлені об'єктом застосування діяльності. Злочинні діяння, спосіб їх здійснення є завжди аморальними, антисуспільними, що викликають негативне ставлення у членів суспільства. Але у слідчого це негативне ставлення не повинно бути відкритим, а негативні емоції не повинні проявлятися. Звичайно, негативні емоції щодо злочинів мають адекватний вплив на психіку слідчого, що створює певну напруженість у розслідуванні, але мораль вимагає стійкості, толерантності, уміння володіти собою та ін.

Негативні емоції можна нівелювати двома чинниками, які або усувають, або притуплюють негативну емоційну напруженість. До них

можна насамперед віднести упевненість у суспільній користі своєї праці, а також власне задоволення, породжене кожним випадком розслідування і розкриття злочину та справедливої оцінки слідчих дій судом як підсумку інтелектуальної та організаційної діяльності [87, с. 58]. Тобто нівелювання негативних емоцій, які можуть виникнути у слідчого під час процесуальних дій, здійснюється за допомогою імперативу моралі, відтак емоції повинні бути стійкими і тривалими.

Слід сказати, що тривалі негативні емоції у слідчого можуть призвести до професійної деформації, яка є одночасно й моральною деформацією.

В. Медведєв розглядає професійну деформацію у двох вимірах. Процесуально – це зміна параметрів, характеристик об'єкта, що викликано зовнішнім, специфічним впливом. Підсумково, зокрема на рівні особистості, – це відхилення від певного соціального орієнтиру, норм, професійної вимоги, що призводить до змін у поведінці та виконанні діяльності [121, с. 7].

До профілактичних заходів щодо професійної деформації слідчого належать як психологічні засади, так і моральні. Наголосимо, що частковій професійній деформації може піддаватись більшість слідчих, але повній – тільки ті, в яких низькі моральні якості, які нехтують моральними нормами і вважають їх другорядними.

Не менш важливою психологічною характеристикою слідчої діяльності є наявність небезпеки і ризику. Слідчому часто доводиться стикатися з проявами агресивних дій з боку представників злочинного світу, з погрозами, що природно викликає у нього опасіння за своє життя і життя близьких, а це у свою чергу призводить до підвищеної емоційної напруги [126, с. 188].

Із слідчої практики відомо, що погрози виникають в основному з двох причин: несправедливості і грубощів. Несправедливе обвинувачення,

перебування невинної особи у місцях позбавлення волі здебільшого наражає на особисту небезпеку слідчого чи його близьких. Звичайно, несправедливість впливає із недотримання моральних норм, поспішності і необґрунтованості у розслідуванні. А грубощі, нетактовність є прямим доказом наявності низьких моральних якостей, відсутності імперативу моралі. Члени злочинного середовища не стільки скаржаться на суворість законів, скільки на грубощі, несправедливість, що є наслідком негативної соціалізації слідчих.

Несподівані зміни ситуації також належать до психологічної характеристики професійної діяльності слідчого. Розширення кола причетних до злочину осіб, вияв нових обставин злочину часто цілком змінюють ту обставину, яка розслідується. Такі зміни призводять до перегляду слідчим плану розслідування, вимагають висунення і перевірки нових версій [126, с. 188].

Практично слідчий мусить бути постійно морально готовим до несподіваних змін ситуації розслідування, і як правило це відбувається часто. Оскільки нові обставини потребують додаткових психологічних дій, фізичних та інтелектуальних зусиль, емоційних виснажень, то вміння утримувати свої моральні засади в стабільності є наслідком імперативності моралі у слідчій діяльності. Будь-які зміни у кримінальному процесі не повинні негативно позначитися на моральному обов'язку перед суспільством, перед винними і потерпілими людьми.

Умови праці є також психологічною характеристикою слідчої діяльності. Слідчий вирішує завдання не лише в межах кабінету, оскільки значна кількість слідчих дій (огляд місця події, слідчий експеримент та ін.) можуть здійснюватися тільки на відкритій місцевості, за різноманітних умов і часу доби [126, с. 188].

Безперечно, умови праці, які створюють вище керівництво і сам слідчий, мають безпосередній вплив на морально-психологічний стан

слідчого. Імператив моралі діє як за наявності негативних умов праці, так і надмірних (розкішних). Обидва чинники негативно впливають на слідчого і осіб, з якими він працює. Навіть на відкритій місцевості за несприятливих умов моральна підтримка, забезпеченість слідчого всім необхідним може створити професійний моральний комфорт в межах норм позитивного права (здебільшого відомчих нормативно-правових актів).

На нашу думку, однією із психологічних характеристик професійної діяльності слідчого є культурологічна регламентація. Розгляд культурологічної регламентації потрібно розпочати з культурології права.

Формуванню права повинні сприяти відповідні інститути, покликані забезпечити найефективніший вплив у регулюванні складних суспільних відносин. Тобто право мусить увібрати в себе всі досягнення людства. Ці надбання мають бути всебічними, спиратися на всі, без винятку, галузі людської діяльності. І чим скрупульозніше враховуватимуться досягнення кожного напрямку суспільного розвитку, тим міцніше буде право, тим більшу соціальну цінність воно матиме. Це означає, що право включає компоненти суспільної (загальної) культури, без яких воно не може існувати. Дослідженням цих аспектів займається культурологія (культурознавство, теорія культури) права як наука про множину культур у праві. Загалом право характеризується багатьма видами (множиною) культур (культура не існує абстрактно, а лише у множині). Проте не сумарна кількість видів культури визначає право, оскільки це здобутки загальнолюдської культури. Йдеться про окремі складові елементи (культурологічні аспекти) кожної окремої культури, які прямо або хоча б дотично стосуються права [179, с. 66-67].

Вважаємо, що культурологія права вимагає адекватних культурологічних кримінально-процесуальних дій слідчого. Це означає, що на психіку слідчого так чи інакше впливають вимоги всіх видів культур. Таке культурологічне право впливає на слідчі дії у вигляді

спектру, дифузії культур, де тенденції кожного виду культури мають вагоме значення у професійній діяльності слідчого.

На практиці це означає, що слідчий повинен виконувати подекуди (на перший погляд) не цілком юридичні функції. Він повинен використовувати знання духовної, моральної, психологічної, інтелектуальної, педагогічної, наукової, інформаційної, управлінської, законодавчої, професійної, побутової та інших видів культур. В сукупності ці знання мають правовий зміст, оскільки спрямовані на пізнання правової дійсності та прийняття справедливого рішення.

Психологічно-моральний аспект культурологічної регламентації кримінально-процесуальної діяльності полягає не тільки в тому, що у спектрі культур перебувають психологічна і моральна культури. Річ у тім, що правова свідомість слідчого визначається передусім психологічними і моральними аспектами, а потім правовими. У протилежному випадку слідчий був би повним «роботом», «автоматом», який визначав би винність чи невинність особи. Імператив моралі у культурологічній регламентації допомагає слідчому встановити у кожному конкретному випадку індивідуальну ієрархію культур, тобто порядок складних процесуальних дій з метою уникнення культурологічних конфліктів.

Також ми вважаємо, що важливою психологічною характеристикою слідчої діяльності є філософсько-правові обґрунтування.

Людина є мікрокопією Всесвіту. Наявність свободної волі людини засвідчує невідповідність мікрокопії оригіналові, тобто часто трапляються «фальшиві, неякісні» копії, що негативно позначається на природно-правовій структурі Всесвіту – порушується цілісність. Виявлення причин неякісного копіювання покладено на саму людину, яка повинна також усувати ці причини з метою підтримання гармонії Всесвіту. Зокрема, юрист виконує обов'язки, закладені онтологією Всесвіту. По суті зруйнований неправомірними діями людини Всесвіт очікує на

деонтологічний вплив юриста. Цей вплив полягає у «терапевтичному втручанні у порушену іншими особами гармонію». «Лікуючи» хворе суспільство, юрист сам не повинен порушувати онтологічних засад. Тобто правові рішення мають бути справедливими, і людина, яка заслуговує на покарання, повинна бути покарана [181, с. 72-74].

Отже, слідчий, використовуючи філософсько-правові категорії, норми природного права, спрямовує свої психічні зусилля на виконання важливих моральних завдань, на встановлення природної справедливості у неправомірній поведінці людей. Імперативність моралі в даному випадку повинна діяти бездоганно, оскільки ці завдання інша службова особа виконати не має права.

Отже, вплив імперативу моралі на професійно-психологічну діяльність слідчого визначається психологічними характеристиками, де зростає авторитет моральних норм, їх обов'язковість поряд з правовими нормами. Оскільки людство поступово проникає у ноосферу як сферу інтелекту, розуму (здебільшого на підсвідомому рівні), то слідча діяльність повинна підвищувати імперативність моралі на свідомому рівні.

Висновки до розділу III

1. Етизація професійної діяльності слідчого – це науково-моральне обґрунтування становлення особи слідчого як спеціаліста, його ефективних професійних задумів у застосуванні юридичних норм та особистої поведінки поза службою з метою гуманізації суспільних відносин у правовому полі. Компонентами етизації професійної діяльності слідчого є етизація юридичної освіти, етизація правової думки, етизація застосування правових норм, етизація повсякденності слідчого.

2. Оскільки у професійній діяльності слідчий керується трьома основними видами правил (процесуальними, криміналістичними і моральними), то імператив моралі дає можливість здійснити природно-

правову оцінку. Зокрема, оцінюється допустимість тих чи інших прийомів розслідування з точки зору моралі.

3. Імперативність моралі гармонізує морально-правові норми кримінального процесу і морально-професійну дію слідчого, що є необхідним для встановлення істини у будь-якому правовому явищі, яке перебуває у процесі розслідування.

4. Важливим чинником психологічної характеристики слідчого є культурологічна регламентація і філософсько-правові обґрунтування, які впроваджуються у практичну діяльність за допомогою імперативу моральних норм. Моральний імператив формує психологічну впевненість у тому, що конкретну процесуальну дію потрібно виконати ефективно, використовуючи норми культури та філософсько-правове мислення.

5. Розумові завдання ґрунтуються на внутрішньому переконанні, на достатній інформації та моральній основі слідчого. Розв'язання цих завдань має творчий та індивідуальний характер. Якість вирішення залежить від знань, обізнаності, досвіду, психологічного стану слідчого і від ступеня дії його морального імперативу.

6. Культурологія права вимагає адекватних культурологічних кримінально-процесуальних дій слідчого, оскільки на психіку слідчого впливають вимоги всіх видів культури, в результаті чого утворюється своєрідне культурологічне право. Таке культурологічне право впливає на слідчі дії у вигляді спектру, дифузії культур, де тенденції кожного виду культури мають вагоме значення у професійній діяльності слідчого.

7. Вплив імперативу моралі на професійно-психологічну діяльність слідчого визначається психологічними характеристиками, в результаті чого підноситься авторитет моральних норм, їх обов'язковість поряд з правовими нормами.

РОЗДІЛ IV

ФІЛОСОФСЬКО-МОРАЛЬНА ІМПЕРАТИВІЗАЦІЯ ОСНОВНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ СЛІДЧОГО

4.1. Філософська характеристика основних етичних положень досудового розслідування

Питання про роль етичних засад у кримінально-процесуальній діяльності слідчого та його моральну імперативізацію постійно перебуває у полі зору дослідників, з приводу чого виникають певні дискусії.

Безперервний розвиток моралі і скачкоподібний розвиток права, часто тривала процедура підготовки і розвитку законопроекту створюють умови для випередження правової свідомості моральною і виникнення протиріч, які призводять до колізії правових і моральних вимог. Однак ці протиріччя не мають суперечливого характеру, вони долаються в рамках єдності права і моралі шляхом подальшого вдосконалення законодавства [215, с. 436]. Такі завдання поставлені передусім перед слідством, тобто перед кримінально-процесуальними діями слідства.

Слідство – це порядок збирання, процесуального закріплення, перевірки та оцінки доказів, необхідних для встановлення визначених предметом доказування обставин у кримінальній справі. Поняття «слідство» охоплює процесуальні форми: досудове слідство як самостійна стадія кримінального процесу; судове слідство, що є складовою частиною судового розгляду кримінальної справи [220, с. 512]. Звичайно, дослідити суцільну дію моральної імперативізації на всіх стадіях досудового слідства не входить у наше завдання, тому зупинимось на основних кримінально-процесуальних діях слідчого.

В. Шепітько вважає, що до основних слідчих дій належать: слідчий огляд, допит, очна ставка, обшук, виїмка, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення для впізнання, призначення судових

експертиз. Також він наголошує, що стосовно кожної слідчої дії визначається процесуальна природа, порядок підготовки і тактика її проведення, особливості фіксації результатів [210, с. 8]. Ми розглянемо деякі із наведених слідчих дій з позицій філософії права, зокрема імперативності моралі.

Даючи філософсько-правову оцінку слідчого огляду, ми зупинимосся на деяких об'єктах дослідження: організації огляду місця події, пізнавальній сутності огляду місця події, тактиці огляду місця події, роботі зі слідами на місці події. Причому ці об'єкти досліджень не будуть повними (як це вимагає КПК України); ми розглянемо тільки ту частину, яка найбільше стосується філософії права.

Місце події – це приміщення або місцевість, де вчинено злочин або де є матеріальні сліди, пов'язані з подією злочину. Місце злочину і місце події – поняття, які не завжди співпадають: місце події – поняття більш широке, бо воно пов'язане з виявленням матеріальних змін, що мають відношення до події злочину; місце злочину – це місце вчинення злочинного наміру, яке спричинило певні матеріальні зміни (наявність слідів злому, взуття, крові та ін.) [132, с. 89].

Аналізуючи положення кримінально-процесуального законодавства, можна з впевненістю сказати, що значна кількість його норм має чітко виражену етичну забарвленість та віднесена до КПК як вимога, що підлягає обов'язковому виконанню.

Вирішення питань, пов'язаних із моральними засадами проведення слідчих дій тісно переплітається з проблемою прав людини, яка набуває надзвичайної актуальності на сучасному етапі становлення демократичного суспільства в Україні. Як визнає І. Строков, «девальвація культурних та моральних цінностей, низька соціальна захищеність є чинником, пов'язаним з цією проблемою» [189, с. 212].

Як зазначалося раніше, імператив моралі відіграє велику роль у формуванні основних положень як кримінального процесу в цілому, так і досудового слідства зокрема.

Але розслідування злочинів – складний, багатоаспектний інформаційно-пізнавальний процес. До його кола залучається значна кількість суб'єктів, які мають свої власні інтереси та специфічні мотиви поведінки, підпорядковані загальному завданню кримінального судочинства. Для слідчого іноді дуже важко бути ідеалом толерантного ставлення до всіх учасників, оскільки людський фактор постійно дає про себе знати. Тому залишатися морально стійкою людиною для таких посадових осіб є основним питанням.

Як справедливо зазначає Ю. Аленін, провадження слідчих дій неодмінно повинно мати за основу належні моральні принципи та норми [3, с. 31].

Ю. Грошевий та В. Нор вважають, що функції моралі в кримінально-процесуальній діяльності пов'язані з інформаційною, орієнтувальною, цілеспрямованою, мотиваційно-спонукальною, регулювальною та контрольною функціями. Інформаційна функція, на їх погляд, забезпечує знання слідчим (прокурором, особою, яка провадить дізнання) тих явищ, які регулюються виключно нормами моралі. Орієнтувальна вбачається у можливості використання тих чи інших норм моралі в кримінально-процесуальній діяльності. Цілеспрямована функція означає орієнтир діяльності на чітке виконання вимог норм моралі. Мотиваційно-спонукальна функція, на їх погляд, спрямована на створення такої системи соціального контролю, яка б спонукала слідчого (прокурора, особу, яка провадить дізнання) неухильно дотримуватися у своїй професійній діяльності вимог закону та норм моралі. Регулювальна функція разом із законом визначає межі самостійності в конкретній процесуальній ситуації, що склалася під час розслідування. Важливим аспектом регулювального впливу норм моралі є їх вплив на самосвідомість. Контрольна функція, що

пред'являє відповідні моральні вимоги до соціальних якостей слідчого (прокурора, особи, яка провадить дізнання) виступає гарантом додержання вимог закону та норм етики [46, с. 59].

Аналіз питань моральних засад під час проведення окремих слідчих дій потрібно розпочинати з викладу найсуттєвіших загальних положень досудового слідства. Так, глава 11 чинного КПК України присвячена основним положенням досудового слідства та має відповідну назву.

Хоча КПК і містить цілу низку статей щодо засад досудового слідства, загальне коло таких положень значно ширше за те, що включене до вищезазначеної глави. Більше того, до цієї глави законодавцем віднесені лише норми відносно однієї з форм розслідування – слідства. Водночас всі ці положення цілком стосуються й дізнання.

М. Жогін та Ф. Фаткуллін під загальними умовами досудового слідства розуміють систему принципів кримінального процесу, а саме: принцип законності; принцип участі потерпілого та громадян під час досудового слідства; принцип повноти, всебічності та об'єктивності; принцип планування ведення слідства за справою; принцип публічності; принцип швидкості досудового слідства та інші [63, с. 71].

В. Шибіко дає більш широке визначення поняття основних положень досудового слідства. На його думку, це визначені законом на основі принципів кримінального процесу основні положення, правила, які віддзеркалюють характерні риси та особливості досудового розслідування як стадії і своїми вимогами спонукають органи дізнання та досудового слідства до швидкого, раціонального, всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи, виконання завдань даної стадії й охорони в ній прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб [124, с. 208].

Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає перелік слідчих дій та порядок їх проведення. Але у ньому не має правил щодо прийомів та методів, за допомогою яких треба проводити слідчі дії. Кримінально-процесуальний кодекс не дає відповіді, яка саме форма

організації найбільш доречна. Так, у слідчого чи прокурора є сфера діяльності, яка не регулюється законом. У цьому випадку лінію поведінки він обирає самостійно.

Під час здійснення кримінально-процесуальних функцій, які покладені на відповідних посадових осіб, з метою вибору правильної лінії поведінки кожна людина повинна мати необхідний набір якостей: 1) ідейно-політичних (політична позиція); 2) морально-психологічних (принциповість, розум, доброчесність); 3) педагогіко-організаторських (уміння працювати з людьми).

Саме тому моральні імперативи відіграють інколи вирішальну роль у розв'язанні поставлених кримінальним процесом завдань. Вони є складовою всіх видів якостей.

Так, слідчий (прокурор, особа, яка провадить дізнання) повинен сумлінно виконувати правові приписи. Але життєві ситуації бувають досить складними. Їх треба проаналізувати, співвіднести з законом, вміти швидко зорієнтуватися, проявити ініціативу, прийняти розумне рішення. Твердження щодо гнучкості слідчої роботи не позбавлено підстав, у правозастосовчій практиці враховуються вимоги не лише формальної, а й діалектичної логіки.

Але обов'язково для проведення будь-якої слідчої дії потрібна наявність юридичних та фактичних підстав. Такий підхід символізує також і моральне ставлення держави до своїх громадян. На думку Ю. Аленіна, юридичними (правовими) підставами є вказівки, що зазначені в законі і вказують на правомочність слідчого проводити відповідні слідчі дії, та наявність відповідної постанови, санкції прокурора чи дозволу суду. Під фактичними підставами він розуміє фактичні дані, що є в розпорядженні слідчого та які дозволяють зробити висновок щодо необхідності провадження відповідної слідчої дії в інтересах розслідування [3, 30].

Одночасний розгляд процесуальних норм та тактичних прийомів дозволяє глибше зрозуміти сутність та значення слідчої дії, проаналізувати зв'язок кримінального процесу, етики та морального імперативу.

Тактичний прийом може бути використаний слідчим (прокурором) лише в тому разі, якщо він не суперечить відповідним вимогам – принципам допустимості. До них відносяться принцип відповідності кримінально-процесуальному закону, професійній етиці та загальнолюдській моралі. Варто при цьому пам'ятати, що пріоритет процесуальної норми над тактичним прийомом є беззаперечним.

До принципу допустимості тактичного прийому відноситься також і наукова обґрунтованість. Під науковою обґрунтованістю рекомендацій тактики розуміють їх відповідність сучасним науковим уявленням, сучасному стану науки і техніки. Тактичні прийоми повинні бути науково обґрунтованими, логічними, пов'язаними між собою, повинні активно слугувати досягненню мети. Вони повинні бути також ефективними та економічними. Тактичні рішення, які приймає слідчий (прокурор) повинні відповідати вимогам законності, етичності, обґрунтованості, бути своєчасними та реальними для виконання.

Одним із показників рівня етики слідчого є грамотне оформлення процесуальних документів, у тому числі протоколів допиту. Вони повинні бути юридично обґрунтованими, логічними та, звісно, правильно написаними, тобто відповідати мовностилістичним, технічним, логічним вимогам до складання документів.

На думку В. Комісарова, характерною особливістю всіх слідчих дій є їх правова природа. Кожна виконана слідча дія – це юридичний факт, у якому склалися відповідні правовідносини слідчого з учасниками процесу. Слідча дія – це регламентований кримінально-процесуальним законом спосіб збирання, дослідження та оцінки доказів, під час якого велику роль відіграють норми не лише процесуального, а й матеріального закону, які

становлять правову гарантію встановлення істини у справі та забезпечують права громадян, які беруть участь у справі [81, с. 40].

Дані дізнання та досудового слідства можуть бути оголошені лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливим. При цьому особа, яка проводить дізнання, слідчий або прокурор, повинні обов'язково отримати дозвіл у зацікавлених осіб на розголошення відомостей про їхнє особисте життя. У необхідних випадках слідчий (особа, яка проводить дізнання, прокурор) попереджає свідків, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, захисника, експерта, спеціаліста, перекладача, понятих, а також інших осіб, які присутні під час провадження слідчих дій, про обов'язок не розголошувати без його дозволу даних дізнання та досудового слідства. Недотримання зазначених вимог є істотним порушенням закону. Винні в розголошенні даних дізнання та досудового слідства несуть кримінальну відповідальність за статтею 387 Кримінального кодексу України.

Під час проведення дізнання та досудового слідства не можна проводити дії, які порушують суспільну безпеку та норми етики, а також дії, які можуть нанести шкоду майновим інтересам інших осіб.

Звичайно, огляд місця події слідчий повинен здійснювати у певний термін і в межах норм кримінально-процесуального права. Але, враховуючи причинно-наслідковий зв'язок події злочину і особи, що його скоїла, необхідно більше уваги приділяти правовим ідеям, які можна оцінити з позицій природного права та сили моралі. Іншими словами, слідчий мусить відвести певний час на вивчення явищ природи, моральних обставин, за допомогою яких він зможе глибше пізнати правове явище, а згодом і прийняти справедливе рішення. Причому в такому аналізі переважає імператив моралі над імперативом позитивного права.

З цього приводу слід творчо використати практичні рекомендації окремих наукових досліджень. Зокрема, при філософсько-правовому огляді місця злочину треба: а) дослідити, чи місце злочину співпадає з

місцем події; б) виявити місце події; в) уточнити, чи мала подія місце злочину; г) оцінити окремо місце події і місце злочину з позицій природного права, провести філософсько-правову експертизу; д) за можливості виявити види і ступінь порушень норм природного права винними та потерпілими особами; е) перенести отриману філософсько-правову інформацію у поле позитивного права [180, с. 48]. Адже філософсько-правовий, моральний аспект процесуальної дії лише допомагає у виборі норм кримінального, кримінально-процесуального закону, а не є остаточним у прийнятті рішень у слідчих діях.

Розглянемо деякі фрагменти роботи зі слідами на місці події, тобто спробуємо дослідити можливість застосування норм природного права, імперативності моралі до окремих криміналістичних прийомів. Мова йтиме про дактилоскопію, криміналістичне дослідження письма, габітоскопію, що частково вже досліджувалося С. Сливкою.

У дактилоскопії важливими є сліди рук, запахові сліди. Зокрема, відбитки пальців є прямим відображенням морфологічних особливостей рук та їх шкірного рельєфу. Це приховані механізми функціонування знакових систем, закономірності, які сама людина повністю пізнати не може, оскільки всі антропологічні зміни людини є результатом впливу природних законів. Тому структурна антропологія досліджує природно-правові закономірності і забезпечує позитивне право глибинними пластами кримінологічної культури. Звичайно, лінії на пальцях (руці), завиткові й дугові, капілярні візерунки, а також розміри пальців, очей, носа, вуха, характер зморщок, колір шкіри та інші чинники є індивідуальними, тому структурна антропологія дає підстави для неповторних методологічних установок щодо «читання» слідів та проведення дактилоскопічних експертиз [176, с. 122-123].

Моральний імператив у слідчих діях найбільше проявляється в отриманні дактилоскопічних даних. Найбільша кількість порушень норм моралі й позитивного права відбувається саме при дактилоскопіюванні.

Крім того, отримуючи шляхом «читання» антропологічних даних рук людини відповідну інформацію, слідчий не має морального права її використовувати не за призначенням. А існуючі відповідні картотеки мають службовий характер, обмежений доступ. У даному випадку порушення моралі межує з порушенням природних прав людини.

Запахові сліди – це інформація, яка переноситься при випаровуванні від запахоутворюючих поверхонь на об'єкти зовнішньої обстановки [132, с. 33]. Тіло людини під впливом її духу й душі залишає сліди кодової програми, які є метафізичними універсалами у пізнанні запахових слідів. Молекули запаху є складовими елементами молекул тіла людини. Проте тіло під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, згідно із загальними тенденціями природних законів, «відправляє» назовні певні закодовані інформаційні молекули, за якими можна дати відповідну характеристику конкретній особі [176, с. 123].

У запахових слідах також можливі порушення норм моралі, особливо це стосується приниження людини через її специфічний неприємний запах, докори й поширення такої інформації серед оточуючих.

У криміналістичному дослідженні письма, цифрового письма, писемної мови основну роль відіграє чинник нелінійного мислення людини.

Нелінійне мислення впливає із дії свідомості та підсвідомості, воно є неструктуризованим і має зовнішні вияви: неадекватна мова, почерк і навіть поведінка. Кодова програма правопису є деконструктивною, що пов'язано з процедурою розкладу лінгвістичних структур. Тобто почерк і підпис мають природно-правовий зміст [177, с. 199-200].

Письмо є засобом збереження думки людини за допомогою спеціально створених умовних позначок – абстрактних графічних накреслень (символів) та належить до найвеличніших винаходів людства. Майже кожній умовній позначці притаманний більш-менш постійний графічний вигляд. Відхилення від цієї постійності зумовлюють неповторність,

індивідуальність того, хто пише, що дає змогу судити про його особистість [105, с. 5-7].

Це означає, що ступінь нелінійності мислення в кожній людині різний і залежить від природних і соціальних чинників. Хоча нелінійне мислення є індивідуальним, проте воно підвладне нормам природного права, оскільки навіть навмисно змінений почерк (автопідробка, імітація) можна, як кажуть, побачити «неозброєним» оком. Отже, порушення норм природного права при зміні власного почерку має певну приховану (часто злочинну) мету [176, с.124].

Так склалося, що особистий підпис людини (автограф) слугує для неї посвідчувальним знаком. Часто підпис відрізняється від почерку більшим ступенем автоматизації і виробленості рухів. Це пояснюється тим, що формування підписів відбувається на базі почеркових навиків, і в них відображаються основні їх властивості – індивідуальність і відносна стійкість [176, с. 124-125].

Моральним завданням слідчого є не створення негативної ситуації навколо письма, почерку, особистого підпису, а навпаки – створення нормальних психологічних умов для максимального прояву зашифрованої таким способом інформації.

Габітоскопія (габітологія) – це галузь криміналістичної техніки, що включає систему теоретичних положень про зовнішні ознаки людини та сукупність методів і науково-технічних засобів, що забезпечують збирання, дослідження і використання цих ознак для ототожнення особи [132, с. 65]. Метод опису людини (складання словесного портрета) здійснюється з використанням уніфікованої термінології, яка виключає різночитання й невизначеність і ґрунтується на даних анатомії та антропології [195 с. 52].

Крім того, однією з наукових основ габітології є філософія. Зокрема, ступінь логічного мислення, розумових задатків, ділових і моральних якостей, «записаних» в очах, у погляді людини, особливо, коли вона

перебуває у невимушеній обстановці. Під впливом цих та інших чинників формується обличчя особи, її поза тощо. На обличчі можна «прочитати» онтологічні засади, ставлення до виконання обов'язку. Більшу інформацію можна отримати, прослідкувавши динаміку людини, її поведінку, пози, жести, манери у спілкуванні тощо. Філософсько-методологічні міркування щодо людини притаманні практично кожному, оскільки кожна людина мимоволі читає і складає словесний портрет оточуючих. Але ґрунтовніше оволодіння філософськими знаннями дає більше підстав для габітоскопії [176 с. 126].

Однак інформація із словесного портрета повинна використовуватися слідчим досить обережно, без порушень норм моралі. Адже симпатична і неприємна зовнішність людини може провокувати на відповідну поведінку слідчого, що в результаті позначиться на юридичному рішенні.

Ефективність досудового розслідування безпосередньо пов'язана з попередньою перевіркою та правильним вирішенням заяв, повідомлень чи іншої інформації про злочин. Якщо особа, яка здійснює кримінально-процесуальні функції під час досудового провадження матиме достатні дані щодо того, хто вчинив злочин, вона зобов'язана порушити кримінальну справу. Для забезпечення реалізації принципу презумпції невинуватості особі, щодо якої в подальшому можливе судочинство, роз'яснюється право на відмову від дачі показань. Водночас, у стадії порушення кримінальної справи під час дотримання цього принципу виникають значні труднощі, що безпосередньо пов'язані з моральними чинниками. Отже, імперативність моралі гармонізує морально-правові норми кримінального процесу і морально-професійну дію слідчого, що є необхідним для встановлення істини у будь-якому правовому явищі, що перебуває у процесі розслідування.

4.2. Філософсько-моральні засади проведення допиту.

Найбільш поширеною, слідчою дією, що проводиться у процесі розслідування, є допит. Суть його полягає в отриманні від допитуваного відомостей про події злочину, осіб, які скоїли злочин, причини та умови скоєння злочину, інші обставини, які мають значення для справи. Дехто вважає, що допит зводиться до того, щоб передусім отримати інформацію від допитуваного [18, с. 5; 40, с. 24].

Аналізуючи зміст норм кримінально-процесуального закону, можна зробити висновок, що при проведенні допиту моральним обов'язком слідчого є встановлення і правильна оцінка фактів, викладених особами, які здійснюють допит, і отримання цих відомостей тільки відповідно до закону. При проведенні цієї слідчої дії, з огляду на моральність, оцінюються тактичні прийоми, що застосовуються на допиті. При проведенні допиту моральній оцінці підлягають рішення слідчого про виклик на допит, про місце і час допиту, про осіб, присутніх при проведенні допиту, а також про тактичні прийоми допиту і методи фіксації результатів [109, с. 77]. Із цим слід погодитися, оскільки для прийняття законного і справедливого рішення у справі слідчий зобов'язаний встановити і правильно оцінити факти, які йому стали відомі від допитуваних осіб.

Кримінально-процесуальний закон досить детально регламентує порядок проведення допиту на судовому слідстві. Втілення у законі моральних принципів має реальний ґрунт. Так, закон містить вимогу, згідно з якою факти, викладені допитуваною особою, джерело яких їй не відоме, не можуть слугувати доказами (ст.ст. 68, 72 КПК України). При проведенні допиту використовуються загальні норми закону, що забороняють особам, які проводять розслідування, домагатися показань учасників процесу шляхом погроз, насильства та інших незаконних дій (ст. 22 КПК України). Не дозволяється використовувати як доказ такі показання учасників процесу, походження яких невідоме або які не можуть

бути підтверджені іншими доказами (ст. 74 КПК України). Водночас при проведенні слідчої дії виникає багато ситуацій, які не врегульовані законом і вирішення яких пов'язується з необхідністю дотримання моральних вимог. Поряд з правовими положеннями, які визначають порядок та умови допиту, важливу роль при його проведенні відіграють моральні норми. Саме з їх врахуванням оцінюються й обираються тактичні прийоми проведення цієї слідчої дії.

Чинний кримінально-процесуальний закон, регламентуючи основні правила проведення допиту, не визначає, які тактичні прийоми можуть для цього використовуватися. З одного боку, це цілком виправдано, оскільки застосування тактичних прийомів при допиті залежить від багатьох чинників: обставин справи, особи допитуваного, характеру зібраних доказів та фактів, які необхідно визначити. З іншого – саме в силу того, що тактика допиту вільна від обмежень у виборі прийомів його проведення (за винятком вимог ст. 22 КПК України), можливість спричинення моральної шкоди допитуваному значно зростає.

Допит різних учасників процесу відрізняється за своєю сутністю і можливостями отримання інформації про події злочину. Якщо для слідчого і потерпілого давати правдиві показання є їхнім обов'язком, то для підозрюваного чи обвинуваченого – їхнє право. У зв'язку з цим застосування тактичних прийомів при допиті ґрунтується як на загальних моральних принципах, так і на специфічних, що формуються залежно від особливостей процесуального становища особи. Те, що вважається допустимим при допиті обвинуваченого (застосування пасток, хитрощів і т.д.), не може застосовуватися при допиті потерпілого чи свідка [23, с. 59].

Відповідно до закону, показання допитуваного стають джерелом доказу, а фактичні дані про злочин, винуватість особи, що мають значення для справи, є безпосередніми доказами. Тому отримані в ході розслідування дані можуть бути визнані доказами, якщо вони мають ознаки належності й допустимості. Неповне дотримання слідчим цих

вимог зменшує цінність отриманої інформації і часто призводить до невизнання доказового значення [18, с. 5].

До сьогодні у нормах КПК України не визначено, за яких умов отримані при допиті факти не визнаються доказами. Існує загальне правило, відображене в ч. 3 ст. 62 Конституції України, відповідно до якого обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. У зв'язку з цим існує необхідність конкретніше визначати умови, за яких показання учасників процесу не визнаються доказами.

Для вирішення цього питання можна використати загальні принципи кримінального процесу, що стосуються дотримання законності при проведенні слідчих дій. Щодо проведення допиту, такі вимоги повинні враховувати додаткові умови, закріплені у нормах закону, і регулювати проведення слідчої дії. Серед таких вимог морального характеру слід назвати заборону: 1) на отримання інформації про факти скоєння злочину шляхом погроз чи примусу, в тому числі застосування окремих видів психологічного впливу, за яких повністю притуплюється психіка допитуваного і він не може контролювати своїх дій; 2) на використання як доказів даних, отриманих з порушенням процесуальних прав учасників процесу; 3) на використання як доказів даних, отриманих і оформлених з порушенням вимог КПК.

Прийоми отримання доказової інформації обираються суб'єктами кримінально-процесуального доказування залежно від фактичних обставин справи. Однак, оскільки тактика проведення допиту не має законодавчих обмежень, то при його проведенні зростає можливість заподіяння моральної шкоди допитуваним.

Цілком слушною є думка вчених, які, визначаючи межі психологічного впливу при проведенні слідчих дій, вважають правомірним будь-який тактичний прийом, якщо він не спрямований на вимагання показань [6, с. 251].

На законодавчому рівні не регламентовано дотримання законності та забезпечення справедливості при проведенні допиту у так званих «виняткових випадках». Це поняття використовується у законі як підстава проведення допиту, зокрема, у нічний час. Задля справедливості це поняття слід конкретизувати в нормах закону і дати якщо не вичерпний, то бодай приблизний перелік можливих випадків практичного застосування. У цей перелік доцільно внести ситуації, коли на отримання доказів впливає тимчасовий чинник (наприклад, докази по справі можуть бути втрачені).

Загальне правило повинно виключати можливість допиту хворої людини. Тому поняття «винятковий випадок» може поширюватися на ситуації, коли відкладання допиту до одужання учасника процесу може призвести до втрати доказів у справі чи до інших негативних наслідків для розслідуваної справи. Крім того, одужання людини, яку необхідно допитати, може бути малоймовірним, оскільки хвороба інколи має затяжний характер. Тому допит хворого слід визнати виправданим. У таких випадках проведення допиту виправдано з огляду на справедливість, але його необхідно проводити у присутності лікаря і з його допомогою. Така точка зору заслуговує на увагу.

У законі слід дати перелік обставин, за яких поширюється поняття «винятковий випадок». До них можна віднести ситуації, коли докази можуть бути втрачені або допитуваний перебуває у небезпечному для життя стані. Законодавче закріплення такої норми буде сприяти підвищенню ефективності процесу розслідування. Безумовно, це не єдине питання, яке вимагає законодавчого врегулювання.

Як правило, тактика допиту різних учасників процесу розслідування кримінальної справи буде різною. Якщо для підозрюваного чи обвинуваченого давати показання у справі – їх право (це конституційні положення – презумпція невинуватості, право обвинуваченого на захист), то для інших учасників процесу (за винятком осіб, які мають імунітет свідка) давати правдиві показання – обов'язок. Ця обставина не повинна

впливати на ставлення слідчого до учасників процесу. В усіх випадках незмінним повинно залишатися правило, за яким слідчий має поважати честь та гідність допитуваного, дотримуватися при проведенні допиту загальнолюдських моральних цінностей.

При розгляді етичних аспектів допиту неможливо уникнути такого важливого питання, як імунітет свідка, тобто тих випадків, коли особа може відмовитися чи звільняється від надання показань. Ця проблема досліджувалася у спеціальній літературі [101, с. 73]. Практично всі автори більшою чи меншою мірою відзначали цілковиту значущість моральної проблеми, пов'язаної з практикою проведення допитів близьких родичів обвинуваченого чи підозрюваного, необхідність її тактовного вирішення.

Відзначимо, що цей інститут має давню історію. Наприклад, у законодавстві Росії він був закріплений у Статуті кримінального судочинства 1864 р. Головною відмінною рисою його слід вважати досягнення і забезпечення міцних гарантій прав та інтересів учасників процесу. Так, ст. 95 Статуту гласила, що чоловік чи дружина обвинуваченої особи, родичі по прямій лінії (висхідній чи низхідній), а також рідні брати чи сестри можуть відстороняти себе від свідкування, а якщо вони не бажають скористатися цим правом, то допитуються без присяги [170, с. 120-125].

Ставлення нашого законодавця до цього інституту неоднозначне. Поки що він не отримав законодавчого закріплення, що на практиці викликає велику моральну проблему. Близькі родичі обвинуваченого, підозрюваного, які проходять по справі як свідки, опиняються перед складним моральним вибором: відмовитися від надання показань, які підтверджують вину близької їм людини, що є кримінально караним злочином, або дати показання, які компрометують своїх близьких, що суперечить моральним нормам взаємостосунків між людьми. За такої ситуації виникали серйозні моральні проблеми на досудовому слідстві, що

стосувалися як осіб, які проводять розслідування, так і учасників процесу. Результати досліджень цієї проблеми дуже суперечливі.

Суперечності норм права та моралі з питань отримання показань свідків від близьких родичів обвинуваченого на досудовому слідстві усунуті з прийняттям Конституції України 1996 р. Зокрема, у ст. 63 Основного Закону зазначено, що людина не несе відповідальності за відмову давати показання чи пояснення проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом.

Однак вимоги Конституції ширші від вимог, що містяться у кримінально-процесуальному законі, згідно з якими заборонено допитувати як свідка таких осіб: захисника обвинуваченого, адвоката чи представника потерпілого, цивільного позивача та відповідача, які в силу своїх фізичних та психологічних недоліків не здатні правильно сприймати ситуації, які мають значення для справи, і давати про них об'єктивні показання. Законодавець звільняє від надання показань осіб, які передусім володіють професійною таємницею, що пов'язано з гарантією прав учасників процесу. Закон визначає, що такі особи не можуть допитуватися як свідки, тобто їх не можна змусити давати показання про відомі їм обставини справи.

Це цілком справедливо, оскільки основне завдання правозастосовчої діяльності – забезпечення прав учасників, громадян, у тому числі і в процесі розслідування кримінальної справи. Однак з урахуванням вимог справедливості і необхідності забезпечення моральних цінностей закон не повинен обмежуватися тільки вказаним колом осіб. Наприклад, коло осіб, які володіють професійною таємницею, є значно ширшим, ніж зазначено в КПК України.

Справедливо буде доповнити визначений у законі перелік особами, які володіють імунітетом свідка. На наш погляд, до них додатково слід віднести: близьких родичів обвинуваченого, підозрюваного,

священнослужителів, яким під час виконання своїх обов'язків стало відомо про обставини справи від осіб, винних у скоєнні злочину.

При виконанні релігійних обрядів священнослужителі можуть отримати інформацію про вчинені злочини, наприклад, під час сповіді. Згідно з церковними канонами, існує таємниця сповіді, яка за жодних обставин не може бути розголошеною. Як з позицій закону, так і з огляду на справедливість не можна ставити священнослужителів перед таким моральним вибором: або зберегти таємницю сповіді і відповідати в кримінальному порядку, або порушити її і відповідати перед Богом. За умови прийняття такі зміни будуть цілком виправданими з позицій моралі і мають бути схвалені суспільством. Таким чином, необхідно внести доповнення не тільки у кримінально-процесуальний, а й у кримінальний закони. Відповідно до вимог Конституції України, із суб'єктів кримінальної відповідальності за злочин щодо відмови у наданні показань і неповідомлення про злочин повинні бути виключені зазначені категорії осіб.

У законі неможливо передбачити всі варіанти, однак принципові рішення формуються, як правило, таким чином: якщо надання показань у кримінальній справі ставить людину перед серйозним моральним вибором, чи залишитися вірним своїм близьким і моральним принципам, чи дати показання і тим самим завдати серйозної моральної шкоди близьким, то закон залишає право вибору на користь першого варіанта.

Проблеми імунітету свідка тісно переплітаються з проблемами самообвинувачення, тобто звільнення допитуваного від надання показань проти себе, що проявляється в його праві відмовитися відповідати на запитання, які можуть виявити його причетність до злочину. Таке право гарантується ст. 63 Конституції України. Але в чинному кримінально-процесуальному законі воно не має чіткого закріплення. Так, не всі учасники процесу мають конкретно означені права, які, по суті, визначені тільки для підозрюваного й обвинуваченого. Таким чином, виникає

серйозна моральна проблема, коли учасник процесу, який проходить як свідок, змушений давати правдиві показання, що виявляють його у вчиненні злочину [29, с. 24-25]. Практично такі особи повинні мати статус підозрюваного, який чітко визначений законом. Проте недосконалість закону не дає підстав для повної реалізації через обмеження статусу підозрюваного. Тому й інші учасники процесу за певних обставин не набувають такого статусу; як наслідок, маємо вузьке визначення осіб, які можуть не давати показання за обставинами скоєного злочину.

Таким чином, складається певна система імунітету свідка, підставою для чого стає:

- 1) звільнення близьких родичів обвинуваченого від обов'язків давати показання проти нього;
- 2) звільнення осіб, які володіють професійною таємницею, від обов'язку давати показання за обставинами справи, які стали відомими в зв'язку з цим;
- 3) звільнення свідка від обов'язку свідчити проти самого себе;
- 4) звільнення від притягнення як свідків осіб, які через свої фізичні чи психічні вади не здатні правильно сприймати обставини, які мають значення для справи.

На основі вищезазначеного вносимо пропозиції викласти ст. 69 КПК України у новій редакції: «Не підлягають допиту, не можуть бути допитані як свідки:

- *особи, які володіють професійною таємницею за обставинами розслідуваного злочину;*
- *особи, які не можуть свідчити проти себе;*
- *близькі родичі учасників процесу;*
- *особи, які через фізичні чи психічні розлади не здатні адекватно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати проти них показання».*

Слід підкреслити, що законодавство низки зарубіжних країн, яке регулює процес розслідування кримінальних справ, визначає ширше коло осіб, які не можуть допитуватися як свідки. Сюди входять депутати на своїх виборчих дільницях; особи, які перебували у стані душевного хвилювання, діти та ін. Однак розширення кола осіб, які володіють імунітетом свідка, призведе до звуження доказової бази, знизить ефективність захисту їх честі та гідності, можливості відшкодування їм моральної та матеріальної шкоди.

Під час проведення допиту законом дозволяється враховувати показання дітей-свідків. Хоча іноді це може призвести до психологічного дискомфорту дитини. Але законодавцем у даному випадку це враховується, оскільки встановлено особливий порядок проведення таких дій (обов'язковою є присутність під час проведення допиту батьків чи вчителів дитини та ін.). Такі дії виправдовуються, оскільки показання дитини можуть сприяти розкриттю злочину, виявленню злочинця, а інколи можуть мати єдине доказове значення у справі. Тому, за попередньою згодою батьків та самої дитини, вона може давати показання. Але ця дія морально виправдана за умов крайньої необхідності. Адже буває таке, що єдиною особою, яка може надати будь-яку інформацію про злочин, є дитина.

Однак відомий психолог М. Монтесорі, яка стала першою жінкою – доктором медицини в Італії, у своїй роботі зазначає, що психіка дитини, на відміну від дорослих, найбільш уразлива, підпадає під вплив багатьох факторів, у тому числі негативних. Дитина вбирає в себе оточення і на цій основі будує власну психіку [128, с. 96]. Так, від дорослих, їх моральної поведінки, приємного оточення, відповідних умов залежить, яку людину вони виховують.

Гарантією справедливості у процесі розслідування кримінальних справ при проведенні допиту повинно стати визнання доказів, отриманих з порушенням закону та викладених вище вимог, такими, що не мають

юридичної сили. Допит одного із подружжя чи близького родича обвинуваченого (підозрюваного) без пояснення його права на можливість відмови від надання показань, примус осіб, які володіють професійною таємницею, до надання показань, а також допит свідка, якого змушують обвинувачувати самого себе чи спонукають його відповідати на питання, які викривають характер злочину, слід розцінювати як слідчу дію, проведену з порушенням закону. Відповідно, докази, оголошені в результаті допиту, проведеного з таким порушенням, втрачають юридичну силу.

При проведенні допиту тактичні прийоми повинні розроблятися з урахуванням не тільки забезпечення моральних цінностей, а й психологічних особливостей допитуваного. Дотримуючись принципу конфіденційності змісту допиту, слід враховувати рекомендації американських вчених щодо етико-психологічних аспектів дій слідчого. Вони радять допити свідків, які хочуть надати допомогу слідству, проводити або в них вдома, або за місцем їх роботи, оскільки саме там більшість людей почуває себе безпечніше. Крім того, саме за таких умов вони намагаються бути чеснішими перед своєю сім'єю, друзями, іншим оточенням. Людей, агресивно налаштованих, вони рекомендують допитувати у відділку поліції. Всі деталі для проведення допиту слід добре продумати, зокрема потрібно обрати оптимальне розташування елементів слідчої дії, визначити, де саме і на якій відстані від допитуваного повинен сидіти слідчий. Відповідно до тих же рекомендацій, процедурі допиту має передувати дружня невимушена розмова на різні теми, що забезпечить взаєморозуміння з суб'єктом, допоможе слідчому визначити його емоційний стан та виробити найдоцільнішу тактику. Перед тим, як приступити безпосередньо до допиту, допитуваного слід поінформувати про його права. Важливо при цьому домогтися атмосфери взаємодовіри. Цього можна досягти, частуючи безалкогольними напоями, дозволом палити, наданням дрібних послуг, що збільшує шанси на те, що суб'єкт,

хоча б з почуття вдячності, буде слухати те, що йому говорять. При допиті слідчий повинен бути уважним, спокійним і співчутливим. Необхідно дати зрозуміти суб'єкту, що до нього ставляться з розумінням і очікують відвертості; в результаті він може повідомити те, що ніколи б не сказав навіть близькому другові [29, с. 18].

Звичайно, ці рекомендації доцільно використовувати вибірково, не до всіх учасників процесу. Очевидно, неефективними вони будуть при допиті злісних злочинців (рецидивістів). До такої категорії осіб слідчому слід обирати іншу тактику, зокрема, намагатися переконати злочинця у тому, що існує достатньо доказів для того, щоб довести його вину. Стосовно використання хитрощів при допиті, то американські криміналісти рекомендують уникати обману або фальшивих обіцянок. Водночас, за їх порадою, слідчий може використовувати тонкі посилення на свідків або на існування фактів, які можуть надавати допомогу в отриманні необхідної інформації.

Безперечно, дотримання таких рекомендацій з проведення допиту дозволить підвищити ефективність цієї слідчої дії і створити додаткові гарантії забезпечення справедливості розслідування і дотримання прав та свобод громадян.

Розглянуті моральні аспекти проведення допиту потребують законодавчого закріплення. Така необхідність передусім обумовлена вимогами щодо забезпечення при проведенні цієї слідчої дії захисту прав та законних інтересів учасників процесу, створення на основі таких прецедентів загальних передумов удосконалення кримінально-процесуального законодавства України. Така система, на нашу думку, є підґрунтям для гарантування справедливості і законності.

4.3. Філософсько-моральні засади провадження огляду та освідування

Огляд є одним із найпоширеніших слідчих дій. До того ж, він часто здійснюється на початку провадження у справі, а коли потрібно негайно оглянути місце події, – то і до порушення кримінальної справи (ст. 190 КПК).

За Великим тлумачним словником сучасної української мови, слово «огляд» означає: 1) обстеження з метою перевірки, контролю, виявлення чого-небудь недозволеного і т. ін.; 2) обслідування з метою з'ясування стану здоров'я; 3) публічне ознайомлення з чим-небудь [34, с. 658].

І. Петрухін зазначає, що термін «освідування» вживається в таких значеннях: 1) як лікарський огляд тіла людини, що здійснюється поза провадженням за кримінальною справою; 2) як складова судово-медичної та судово-психіатричної експертизи; 3) як самостійна кримінально-процесуальна дія [149, с. 356].

Виходячи зі змісту ст. 190 чинного КПК України можна зробити висновок, що огляд – це слідча дія, яка проводиться особою, котра проводить дізнання, слідчим та прокурором у присутності понятих з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, що мають доказове значення у справі.

Під час проведення цієї процесуальної дії особам, які здійснюють кримінально-процесуальні функції, не слід забувати про етичні вимоги та імператив моралі, оскільки огляд стосується інтересів громадян.

Законодавець вважає, що огляд місця події треба віднести до процесуальних дій, які можуть здійснюватися до порушення кримінальної справи. Це положення цілком відповідає вимогам моралі на рівні «законодавець – слідчий (орган дізнання)». Такий несподіваний аспект легко пояснити. Дійти до висновку щодо наявності підстав до порушення кримінальної справи в багатьох випадках можливо лише після кваліфікованого вивчення обставин місця події. Так, іноді лише після

огляду місця події морально виправданим є порушення кримінальної справи. До того ж, спрацьовує оперативність, швидкість та дієвість у розслідуванні цього злочину, оскільки процедура порушення кримінальної справи може забрати деякий час. Якщо ж під час огляду вбачаються ознаки злочину, то порушується кримінальна справа, проводяться всі інші слідчі дії: допит, пред'явлення для впізнання, обшук, виїмка та інші.

Як зазначає В. Леоненко, огляд місця події є такою слідчою дією, яка вимагає від слідчого особливої уваги, кмітливості, великої інтелектуальної напруги [103, с. 66]. Крім того огляд місця події є невідкладною слідчою дією, яка зумовлена потребою термінового виїзду на місце злочину.

За об'єктом огляду, відповідно до чинного КПК України слідчі огляди поділяються на такі: огляд місця події, огляд місцевості, приміщення, предметів та документів; зовнішній огляд трупа, житла та іншого володіння особи; тварин; кореспонденції, на яку накладено арешт; огляд (дослідження) інформації, знятої з каналів зв'язку; тіла живої людини (освідування).

Огляди декількох об'єктів можуть проводитися одночасно, і за їх результатами огляду у таких випадках складається тільки один загальний протокол. Йдеться про огляд місця події, коли залишаються матеріальні сліди, а також у випадках потреби у вивченні та фіксації обставин події.

Безперечно, при складанні протоколу огляду місця події досить зручним є огляд декількох об'єктів, тому що при цьому заощаджується час усієї слідчої групи. Однак треба визнати той факт, що іноді за таких умов приділяється недостатньо уваги певним об'єктам. Це зумовлено великим обсягом роботи та зменшенням уваги того, хто здійснює такий огляд. Відомо, що якість огляду та його результат у багатьох випадках суттєво впливає на процес розслідування. Тому іноді краще робити огляд кожного об'єкта окремо, про що складати відповідний протокол огляду.

Так, недостатнє дослідження об'єкта або його неточна фіксація може призвести до додаткового чи повторного огляду. За послідовністю огляд

може бути первісним та повторним, а за обсягом – основним та додатковим. Але повторний чи додатковий огляд може проводитися і за умов, коли при первісному чи основному огляді не були виявлені деякі обставини внаслідок об'єктивних причин (властивості об'єкта огляду, метеоумови). На думку О. Мельник, проведення додаткового огляду об'єкта внаслідок суб'єктивних факторів, що не мали підґрунтям поважну причину, іноді можна вважати втручанням не тільки в особисте життя потерпілих, але й у їх психологічний стан. Так, додатковий огляд місця злочину в квартирі, де було вбито людину, може викликати нестерпний біль у потерпілих не лише від повторної присутності слідчого, а й від його поміркованості під час огляду речей та ін. Тому особа, яка провадить дізнання, слідчий та прокурор повинні намагатися найретельніше робити огляд, щоб не завдавати потерпілим у деяких випадках зайвого болю при можливому повторному огляді. Це є моральна позиція, якої треба дотримуватися, щоб залишатися «людиною» [103, с. 125].

До етичних вимог слідчого огляду належать: негайне прибуття за місцем події слідчо-оперативної групи; виявлення потерпілим співчуття та забезпечення впевненості в тому, що злочин буде розкрито, а винні – справедливо покарані; заборона на проведення заходів, що призводять до безпорядку, які не зумовлені крайньою потребою, та відновлення початкової обстановки. При цьому в слідчо-оперативній групі слідчий повинен зайняти положення лідера, а її члени повинні продемонструвати повагу один до одного та до понятих. З місця події можуть бути вилучені лише такі об'єкти, які можуть мати певне відношення до кримінальної справи.

Особливі моральні вимоги пред'являються до огляду трупа: до початку огляду до трупа ніхто не допускається, за виключенням слідчого та судово-медичного експерта; поблизу трупа не варто знімати свою верхню одягу, головні убори, розкладати слідчі валізи та ін.; огляд трупа потрібно здійснювати поступово, не поспішаючи, приділяючи увагу

дрібницям; не можна змінювати позу трупа та розміщення всього, що оточує, до детального фіксування в протоколі; в присутності сторонніх осіб не рекомендується знімати з трупа одяг. Це можливо зробити в морзі. Роздягання трупа в присутності сторонніх може бути сприйнято рідними та близькими потерпілого як знущання над покійним, що безперечно, завдасть їм тяжкого болю та викличе негативне ставлення не тільки до дій слідчого, а й до нього самого. Звісно, це зашкодить розслідуванню. Під час опису положення трупа варто вказувати його місцезнаходження по відношенню до найближчих предметів, які згодом можна легко впізнати; після закінчення огляду місця події приймаються заходи з термінового та бережного доставлення трупа в морг; до розтину не можна вимагати від спеціаліста висновку щодо причин та обставин смерті.

Під час проведення оглядів та інших слідчих дій варто утримуватися від характеристик тих чи інших осіб або їхніх дій. Якщо член слідчо-оперативної групи раптово дозволить собі аморальний вчинок: чи то словом образить будь-кого з присутніх, чи то своєю дією – слідчий зобов'язаний попередити наодинці винуватого та попросити вибачення у присутніх.

Особливої уваги заслуговують етичні питання ексгумації. Відповідно до Тлумачного словника юридичних термінів, «ексгумація (лат. ex – із та humus – земля) – виймання трупа з місця його поховання, коли виникає необхідність у проведенні первинного або повторного огляду трупа, пред'явленні його для впізнання, проведенні експертизи (у тому числі додаткової й повторної)» [223, с. 91].

Розкопування могили часто пов'язане з тяжкими переживаннями рідних та близьких померлого. Звичайно, здійснення цієї слідчої дії можливе лише у випадку особливої потреби.

Необхідно роз'яснити рідним померлого важливість ексгумації для розкриття злочину, для встановлення істини у справі, намагатися уникати конфліктних ситуацій з ними. Під час ексгумації потрібно враховувати

місцеві звичаї, за можливістю не зачіпати релігійних почуттів віруючих. Ексгумацію здійснюють без сторонніх осіб, оскільки це видовище може викликати не тільки психічні розлади, а й зашкодити процедурі.

Судово-медичне дослідження не варто проводити в присутності родичів, навіть якщо вони про це благають. Не потрібно пояснювати, чому це положення є моральним.

Після судово-медичного розтину тіло померлого має бути перепоховано, а надмогильні спорудження приведені у попередній стан.

Особливим видом слідчого огляду є освідування – огляд людей. До освідування можуть бути залучені: обвинувачений, підозрюваний, свідок та потерпілий.

У КПК України 1960 року освідування вперше було передбачено як самостійна слідча дія, але водночас воно є своєрідним видом слідчого огляду.

Питання освідування викликають серед учених суперечки не тільки правового характеру, а й етичного.

В. Камінська вважає, що свідомість свідка чи потерпілого не може змиритися з тим, що заради розкриття злочину можна допускати такий образливий людську гідність захід, як освідування [73, с. 32].

На думку М. Строговича, освідування свідка чи потерпілого можливо лише з їх згоди [187, с. 126].

На перший погляд, таке категоричне рішення може призвести до того, що розкриття злочину та об'єктивне дослідження обставин справи цілком буде залежати від волі потерпілого. Особа, яка здійснює функції досудового провадження, повинна запевнити свідка чи потерпілого у необхідності проведення цієї процедури. При цьому вона зобов'язана діяти тактовно та обережно, обмежити осіб мінімумом неприємних спогадів та хвилювань. На практиці потерпілі та свідки погоджуються з аргументами процесуалістів здійснити освідування, оскільки вони розуміють, що лише таким чином можливо встановити істину у справі. Більш того, як свідчить

слідча практика, в більшості випадків освідкування проводиться за ініціативою потерпілих, адже це дозволяє викрити винних у вчиненні злочину.

На думку О. Мельник, не можна допустити освідкування тіла жінки-потерпілої, яка категорично проти, за її думкою, такого приниження. Навіть якщо освідкування проводить лікар, це не є виправданим. Це пов'язано не тільки з почуттям сорому перед сторонніми особами, а і зі спогадами події злочину. Таке небажання оголювати своє тіло можна подолати лише переконаннями. До речі, особі, яка здійснює таку дію, треба враховувати можливі релігійні переконання такої жінки. Ні за яких умов не можна виправдовувати насилля над особою [120, с. 124].

Відповідно до ч. 1 ст. 193 чинного КПК України, освідкування здійснюється з метою встановлення особливих прикмет. У проекті нового КПК України в ч. 1 ст. 258 розширено предмет пошуково-пізнавальної діяльності. Так, завданнями освідкування є виявлення на тілі людини: 1) слідів злочину; 2) особливих прикмет.

Привертає до себе увагу та обставина, що зазначена регламентація не є бездоганною, хоча і являє собою спробу покращення законодавства.

На нашу думку, варто внести доповнення до проекту КПК, визначивши, що метою освідкування можуть бути не лише сліди злочину та особливі прикмети, а й інші властивості та ознаки.

Цієї точки зору дотримується і В. Степанов, який під іншими властивостями та ознаками розуміє спірну статеву належність особи, індивідуальний волосяний покрив, особливості будови окремих органів та ін. [186 с. 223]

Специфіка освідкування визначається особливостями того об'єкта, на дослідження якого воно спрямоване (характером слідоносія, що досліджується, та слідів, які знаходяться на ньому тощо). Основний об'єкт освідкування – тіло людини, яке має спеціальний соціально-правовий, фізичний та етичний статус; перебуває в постійній активній

життєдіяльності, що обумовлює порівняно швидке змивання, згладжування слідів. Воно є предметом вивчення окремої галузі науки – медицини, якою накопичено значний запас знань, опрацьовано та апробовано великий арсенал методів дослідження. Нарешті, основна маса слідів, знайдених на тілі, є об'єктами судово-медичної експертизи [192, с. 504].

У ч. 1 ст. 193 чинного КПК України зазначено, що за необхідності виявити або засвідчити у обвинуваченого, підозрюваного, у потерпілого та свідка особливих прикмет слідчий виносить про це постанову і проводить освідчування.

Однак у проекті нового КПК чомусь ця норма має деформований вигляд. Так, у ч. 1 ст. 258 зазначено, що особа, яка здійснює дізнання, слідчий здійснює освідчування підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів злочину або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

У проекті наголошується, що освідчування може проводитися, “якщо для цього не потрібно проводити судово-медичної експертизи”[99]. Таке формулювання може бути розтлумачене таким чином: якщо експертне дослідження є необхідним, то освідчування не повинно проводитися. Між іншим, зазвичай на практиці для виявлення слідів, особливих прикмет, інших властивостей чи ознак потрібно спочатку здійснити освідчування. А потім з урахуванням отриманих висновків вирішити, чи є підстави до проведення судової експертизи. До того ж, очевидно, що для виявлення на тілі особливих прикмет, властивостей та ознак узагалі не потрібно проведення експертного дослідження.

Отже, вказане в проекті нового КПК застереження щодо проведення освідчування, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичного освідчування виявилось недостатньо обґрунтованим, тому бажано його виключити.

Відповідно до ч. 3 ст. 193 чинного КПК України, слідчий не вправі бути присутнім під час освідування особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу, що підлягає освідуванню. В цьому випадку за дорученням слідчого його проводить лікар або судово-медичний експерт. Такий порядок викликає ряд питань.

Своєрідність такого виду огляду в тому, що освідування є єдиною дією, яка може проводитися не слідчим. Між іншим, саме він є особою, яка уповноважена проводити досудове слідство у кримінальній справі. Зауважуємо, що законодавець вважає виправданим проведення освідування не лише судово-медичним експертом, а й звичайним лікарем. На думку О. Мельник, потрібно внести поправку до законодавства щодо необхідності залишити для проведення освідування лише судово-медичного експерта, оскільки звичайний лікар не завжди має досвід у проведенні освідування. До того ж, не кожний лікар відповідно до своєї вузької спеціалізації може об'єктивно вирішити поставлене завдання. Тому пропозицією до законодавця є таке: у невідкладних випадках, за відсутності судово-медичного експерта, освідування може бути проведено лікарем [120, с. 126].

Інша проблема постає через те, що в проекті КПК України у ч. 1 ст. 258, вказується, що про результати освідування протокол освідування складає слідчий. Відповідно й підписує. В цьому випадку (коли освідування проводилося за відсутністю слідчого) він просто не має моральних засад підписувати цей протокол, оскільки він не проводив освідування, не оглядав тіло людини. Так, варто в проекті нового КПК зазначити, що про результати освідування, проведеного слідчим, складається протокол, який підписують слідчий та освідуваний. Під час судово-медичного освідування, проведеного відповідним експертом, складається акт, який підписує судово-медичний експерт. У разі, коли освідування проводить лікар, складається довідка, яка підписується лікарем. У випадку, коли освідування проводить слідчий за участю лікаря,

складається протокол, у якому висновки описує слідчий зі слів лікаря, про що зазначається у протоколі.

Моральний напрям вбачається і в ч. 3 ст. 193 чинного КПК, де вказано, що під час освідування не допускаються дії, які принижують гідність освідуваної особи або небезпечні для її особи.

У проекті нового КПК, у ч. 4 ст. 258, зазначено, що демонстрація зображення особливих прикмет чи слідів злочину особи, яку освідували може розглядатися як образа, тому їх необхідно зберігати в опечатаному вигляді. Дійсно, з позиції особи, яка провадить дізнання, слідчого та прокурора буде аморальним демонстрація зображення таких речей, навіть якщо це буде викликано інтересом колег.

Етичною вимогою до слідчого також є попередження учасників огляду та освідування про неприпустимість розголошення даних цієї слідчої дії, у тому числі відомостей особистого та інтимного характеру.

На думку О. Мельник до КПК варто також внести положення щодо можливості проведення в невідкладних випадках освідування до порушення кримінальної справи. Така пропозиція заслуговує на підтримку, оскільки від результатів освідування залежить правильність вирішення питання щодо законності та обґрунтованості порушення кримінальної справи за відповідною статтею КК. Так, у ч. 5 ст. 258 проекту КПК зазначено, що освідування може бути проведено у стадії попередньої перевірки заяв, повідомлень чи іншої інформації про злочин (ця стадія за проектом КПК передусь стадії порушення кримінальної справи).

Як зазначає Ю. Чорноус, «у результаті проведених досліджень з'ясовано, що на сьогодні існує усвідомлена потреба розширення кола слідчих дій, які дозволяється проводити до порушення кримінальної справи». За даними авторки, таку пропозицію підтримало 77,8% опитаних слідчих та 86,5% викладачів [208, с. 11].

Отже, збереження моральних вимог при здійсненні кримінально-процесуальних функцій під час проведення огляду та освідування

підтверджує положення Основного Закону, а саме ч. 1 ст. 28 Конституції України. Безперечно, кримінально-процесуальне законодавство повинно втілювати лише людські вимоги, про які свідчить вищезазначена норма, що кожен має право на повагу до його особистості.

4.4. Філософсько-моральні засади проведення обшуку та виїмки.

Провадження обшуку та виїмки певною мірою зачіпає інтереси громадян, на відміну від огляду та освідкування. Більш того, обшук та виїмка спричиняють занепокоєння та тривогу не тільки особи, яку обшуковують, а й її рідних та близьких. Тому під час проведення цієї слідчої дії не слід забувати про моральні вимоги.

Статті закону, які регламентують провадження обшуку та виїмки, відтворюють у своєму текстуальному виразі імператив моралі.

З приводу провадження обшуку та виїмки А. Коні зазначав «эти следственные действия до такой степени вносят смуту в жизнь человека и в отношения к нему окружающих, что должны быть предпринимаемы с особенной осторожностью». «Бесцельную любознательность следователя» він характеризував як «незаконную любознательность, граничащую с произволом» [84, с. 607].

Розпізнавання ситуацій, які можуть виникати під час проведення досудового провадження, є одним з основних завдань особи, яка провадить дізнання, слідчого та прокурора. Під час підготовки до провадження зазначеної слідчої дії прогнозування конфліктності та безконфліктності повинно будуватися не лише на досягненнях сучасної психологічної науки, а й нормах імперативу моралі.

Впевнено можна сказати, що подолання конфлікту під час цих слідчих дій починається ще у ході підготовки до їх провадження. Ця передбачливість є дуже корисною для всього процесу розслідування. Моральний аспект вбачається у тому, що особа, яка провадить дізнання, слідчий та прокурор замислюються над провадженням цих складних

слідчих дій ще до їх початку, а значить, є небайдужими не лише до їх результату, а й до самого процесу.

С. Любічев зазначає, що обшук та виїмка – це такі слідчі дії, які мають яскравий вираз примусового характеру. Вторгнення слідчого в особисте життя громадян, обмеження їх прав і законних інтересів, які неминучі під час проведення цих слідчих дій, зобов'язують слідчого особливо суворо виконувати вимоги кримінально-процесуального закону та моралі [110, с. 57].

Порядок проведення цих слідчих дій регламентовано главою 16 чинного КПК України. За своєю метою обшук і виїмка є схожими, однак законодавцем вони віднесені до самостійних видів слідчих дій, тому порядок провадження кожної з них розглядається окремо.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, «обшук – ретельний офіційний огляд кого-, чого-небудь із метою виявлення чогось прихованого або недозволеного» [34, с. 657].

Виходячи з тексту ст. 177 чинного КПК України, обшук – це слідча дія, яка полягає в примусовому обстеженні житлових та інших приміщень, ділянок місцевості і окремих осіб з метою виявлення і вилучення речових доказів, нажитих злочинним шляхом, грошей та інших цінностей, предметів, які вилучені з цивільного обігу, знаходження трупів, тварин, затримання осіб, які розшукуються.

М. Порубов вказує, що обшук – це пошук, який провадиться уповноваженими на те особами; його особливістю є та обставина, що він пов'язаний з втручанням у сферу особистих інтересів громадян та носить примусовий характер [154, с. 196].

При визначенні поняття «обшук» замість загальнокримінального терміна «обстеження» інколи використовується термін «дослідження» і відзначається, що сутність обшуку полягає в кримінальному дослідженні приміщень, місцевості, окремих осіб для виявлення і вилучення знарядь злочину, свідків та інших речових доказів і документів, відшукування

злочинців чи трупів [22, с. 40]. Елемент примусу при обшуку полягає в тому, що обстеження приміщень чи інших об'єктів може бути здійснено без згоди особи, в розпорядженні якої ці предмети перебувають. Крім того, проводячи обшук, слідчий має право відчиняти (зламувати) приміщення і сховища, якщо власник відмовляється їх відчинити сам (ст. 183 КПК України).

Проведення обшуку пов'язане з певним обмеженням прав і свобод людини, але ця слідча дія посідає важливе місце у процесі встановлення істини у кримінальній справі. З цієї причини проведення обшуку спричиняє виникнення серйозних моральних проблем. Тому цілком виправданою є значна увага стосовно визначення меж і можливостей його здійснення.

При проведенні обшуку можливе обмеження не тільки зазначеного конституційного права громадян, а й права на таємницю особистого життя, оскільки житло є традиційним домашнім осередком, зокрема, місцем не для сторонніх. Відзначимо, що досі багато питань, пов'язаних з проведенням обшуку, залишаються дискусійними, не мають чіткої регламентації в кримінально-процесуальному законі, що на практиці призводить до багаточисельних випадків незаконного та необґрунтованого проведення цієї слідчої дії.

Права громадян, обмеження яких може спостерігатися при проведенні обшуку, – це серйозні моральні проблеми, які вимагають створення реальних гарантій для їх забезпечення. Міжнародне співтовариство відносить недоторканність житла і пов'язані з ним таємниці особистого та сімейного життя до важливих прав людини, фіксує гарантії їх дотримання у багатьох міжнародних документах. Так, у Декларації ООН «Про права людини» проголошено, що ніхто не може підлягати довільному втручання в його особисте і сімейне життя, довільному посягання на його житло, таємницю кореспонденції чи на його честь і репутацію [64, с. 8]. Подібні

положення знаходимо і в Міжнародному пакті про громадянські права (ст. 17), Європейській Конвенції про захист прав людини та основних свобод громадян від 4 листопада 1950 р. [65, с. 104].

Правову основу забезпечення справедливості і законності при проведенні обшуку становлять конституційні права на недоторканність житла й охорону таємниць особистого життя. Конституція України (ст. 30) проголошує, що кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення в житло чи інше володіння особи, проведення там огляду чи обшуку інакше, як за мотивованим рішенням суду. Конституційні положення конкретизовані в КПК, де визначено низку моральних вимог, яких слід дотримуватися при проведенні обшуку. Так, ця слідча дія допускається тільки за наявності достатніх підстав вважати, що при цьому будуть виявлені факти, які підтверджують скоєння злочину (ч.1 ст. 177 КПК України), з обов'язковою присутністю особи, в якій проводиться обшук, а також із наданням їй права добровільно видати предмети, які свідчать про скоєний злочин (ст. ст. 179, 181 КПК України). Крім того, закон передбачає низку обмежень щодо дій осіб, які проводять обшук. Так, заборонено проводити обшук у нічний час, крім виняткових випадків (ст. 180 КПК України), розголошувати виявлені при обшуку обставини особистого життя особи, в якій проводиться обшук (ст. 185 КПК України).

Однак, на нашу думку, вимоги, які пред'являються до проведення обшуку і забезпечують охорону моральних цінностей особи, не можуть бути вичерпними. Деякі питання, пов'язані з проведенням обшуку, залишаються дискусійними, і їх вирішення безпосередньо впливає на забезпечення охорони моральних цінностей. Одним з таких питань є конкретизація в законі мети проведення цієї слідчої дії. З цього приводу існує чимало думок. Одні науковці вважають, що метою обшуку є виявлення доказів та інших предметів, які мають істотне значення для

розслідування справи, інші – виявлення злочинців, викраденого майна і т.д.

Безумовно, обшук повинен проводитися з метою виявлення знарядь і слідів злочину, документів, які стосуються справи, предметів і цінностей, викрадених чи нажитих злочинним шляхом, предметів, які можуть мати значення для розслідування справи, розшукуваних осіб, трупів і т.д. У кримінально-процесуальному законі мета обшуку прямо не зазначена, але достатньо визначена. У зв'язку з цим виникає цілком виправдане питання: чи може обшук проводитися з метою, яка не передбачена в законі? Звичайно, відповідь буде негативною. Такий висновок ґрунтується на примусовому характері його проведення, а також на тому, що проведення обшуку обмежує права і свободи людини, а така дія можлива тільки з санкції закону. Отже, довільне тлумачення мети проведення обшуку не допускається.

Таким чином, доцільно законодавчо визначити мету обшуку, що зводиться до: 1) виявлення та вилучення об'єктів, які свідчать про факти, що стосуються розслідування злочинів; 2) виявлення осіб, які вчинили злочини; 3) виявлення та вилучення речей і цінностей для забезпечення цивільного позову і можливостей конфіскації майна.

Ще одним питанням проведення обшуку, яке має важливе моральне значення, але не знайшло законодавчого вирішення, є визначення підстав для його здійснення. Обґрунтованість обшуку – обов'язкова вимога забезпечення законності і справедливості при його проведенні, важлива гарантія дотримання прав особи [41, с. 116].

Закон має норму, згідно з якою обґрунтовується обшук як обов'язкова умова його проведення. Так, ст. 177 КПК України гласить: «для проведення обшуку повинні бути достатні умови», що не повною мірою відповідає вимогам щодо захисту прав і свобод людини. Крім того, закон не дає пояснення цього терміна, що на практиці може спричинити

неправильне тлумачення. Під цим поняттям мається на увазі наявність певної сукупності фактичних даних (доказів) про осіб, розшукувані слідчим предмети.

Термін «достатні підстави» для обшуку повинен бути більш конкретизованим і може мати таке визначення: «такими підставами можуть бути фактичні дані, істинність яких перевірена і доведена розслідуванням».

Певним упущенням слід вважати те, що законодавчо не з'ясована можливість використання як підстави для обшуку даних, отриманих не тільки в результаті слідчих дій, а й за результатами оперативно-розшукових заходів. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» регламентує можливість отримання інформації про розслідуваний злочин шляхом таємного проникнення оперативного працівника у житлове чи нежитлове приміщення, що по суті також є обшуком. Таємне проникнення у приміщення і його обстеження не допускає вилучення якихось предметів, використання відео та фотознімків тощо. Результати таких дій носять конфіденційний характер і не мають доказової сили, однак дані, отримані під час таких оперативних дій, згодом можуть бути реалізовані при проведенні слідчих дій і отриманні доказової інформації. Таке положення закону порушує конституційні гарантії недоторканності житла, порушує право особи на захист. Тому справедливо вирішити цю проблему таким чином: або виключити із закону «Про оперативно-розшукову діяльність» положення, які дають можливість таємно проникати в житло, або законодавчо регламентувати проведення таких заходів тільки на основі рішення суду (за аналогією до положень ст. 30 Конституції України).

Під поняттям «достатні» слід розуміти повноту, обсяг підстав, що становлять основу фактичних даних. Це залежить від багатьох умов, серед яких слід назвати конкретні умови кримінальної справи і характер їх

достовірності чи ймовірності. У той же час достатність виражає суб'єктивну сторону проведення розглядуваної слідчої дії. Її оцінка завжди суб'єктивна, тобто проводиться конкретною особою. Тому саме на етапі підготовки до проведення розслідуваної слідчої дії найбільше ймовірні помилки, причому об'єктивного характеру, виходячи з того, що підставою для проведення обшуку може бути тільки інформація, легалізована процесуальним шляхом. Підстави для проведення обшуку повинні ґрунтуватися тільки на фактичних, достовірних даних. У всіх випадках підстава буде достатньою тільки тоді, коли фактичні дані дозволяють зробити висновок про необхідність проведення обшуку.

Обґрунтованість обшуку є втіленням не тільки суворого дотримання закону і повного процесуального порядку його проведення, а й морально-етичних норм, що буде запорукою ефективності цієї слідчої дії. Водночас ефективність обшуку залежить і від того, наскільки слідчий перед його проведенням буде мати уявлення про те, що шукати, у кого шукати, де і як шукати. Таким чином, у процесі самого обшуку він буде вміло використовувати розроблені криміналістичною наукою тактичні рекомендації.

Чимало проблем морального характеру виникає у зв'язку із застосуванням при проведенні обшуку інституту понятих. На практиці понятими часто запрошуються сусіди, знайомі, товариші по роботі (якщо обшук проводиться за місцем роботи), що надає його проведенню широкий резонанс. Моральна гострота цього питання поглиблюється також і тим, що обшук може бути проведений не тільки у обвинуваченого чи підозрюваного, а й у будь-якої особи за наявності достатніх для цього підстав, передбачених законом.

При проведенні обшуку поняті стають свідками фактів особистого життя осіб, щодо яких проводиться ця слідча дія, і які неодмінно багато чого хотіли б залишити у таємниці. Відповідно до закону, слідчий

забезпечує їм можливість спостерігати за проведенням обшуку, зобов'язаний надати всі виявлені та вилучені предмети для огляду. Залежно від поведінки слідчого, його ставлення до особи, в якій проводиться обшук, коментарів з приводу виявлених предметів у понятих складається певна думка про сусіда, товариша по роботі, про його сім'ю, близьких йому людей, а також про кримінальну справу в цілому. Відтак при проведенні обшуку поняті мають можливість дізнаватися про різні обставини особистого життя особи, в якій проводився обшук, тому слідчий повинен вживати усіх необхідних заходів, щоб такі відомості не були розголошені. У зв'язку з цим по можливості, виходячи з моральних позицій, здебільшого як поняті запрошуються ті громадяни, присутність яких не сприяла б розголошенню якихось відомостей. Отже, виправдано запрошувати понятими тих громадян, які не знають обвинуваченого і не є його сусідами.

Кримінально-процесуальний закон з метою охорони честі і гідності, особистої таємниці особи, у якій проводиться обшук, зобов'язує слідчого вживати заходів щодо нерозголошення обставин її особистого життя (ст. 185 КПК України). Однак закон не передбачає, які саме заходи слід вживати слідчому для збереження в таємниці відомостей, що стали відомі при проведенні обшуку. Крім того, розголошення таких відомостей не карається законом, що, безсумнівно, призводить до негативних наслідків для осіб, щодо яких проводиться ця слідча дія.

При проведенні обшуку недопустимо розкривати обставини особистого життя громадян, щодо яких проводився обшук, адже це захищене державою право кожного громадянина. Однак при проведенні обшуку складається протокол, може допускатися фотографування і відео - зйомка, де фіксуються всі обставини слідчої дії. У зв'язку з цим постає питання, чи є необхідним фіксування обставин особистого життя громадян, щодо яких проводиться обшук, у матеріалах кримінальної справи (якщо вони не стосуються предмета доказу). Такі дії не вписуються

не тільки в етичні вимоги, а й становлять грубе порушення прав і свобод громадянина, а відтак є порушенням закону. Виходячи із конституційних вимог про охорону таємниці особистого життя людини, у законі доцільно передбачити обмеження можливості фіксування в матеріалах кримінальної справи відомостей про особисте життя учасників процесу, які стали відомими при проведенні обшуку.

Відповідно до цієї конституційної норми слід доповнити кримінально-процесуальний закон таким положенням: *слідчий під час проведення обшуку чи виїмки, виявивши предмети чи документи, що містять відомості про особисте життя громадян, які не стосуються розслідуваного злочину, не повинен знайомити з ними понятих та інших осіб, присутніх при проведенні слідчої дії.*

Якщо ж такі відомості мають доказове значення для справи і є необхідність у їх вилученні, а слідчий діє відповідно до вимог кримінально-процесуального закону, то слід попередити понятих та інших присутніх осіб про відповідальність за розголошення цих відомостей.

Обшук належить до тих видів слідчих дій, при проведенні яких окремі його аспекти переважають над тактовністю, що в окремих випадках ставить під сумнів можливість його проведення. Наприклад, проведення обшуку за відсутності особи, яка займає приміщення, в якому він проводиться. Проведення обшуку в такій ситуації Г. Любичев розцінює як порушення норм права і моралі. Він стверджує, що при цьому особа, яку обшуковують, позбавляється можливості добровільно видати розшукувані предмети і запобігти примусовому обстеженню свого житла, а під час обшуку реально здійснити своє право на захист [110, с. 22].

Однак проведення обшуку в таких умовах буває необхідним (наприклад, обвинувачений переховується, а в приміщенні, де він проживає, зберігається зброя злочину). На нашу думку, вирішення такої

ситуації повинно визначатися в КПК, тобто слід передбачати можливість здійснення обшуку за відсутності особи, яка займає приміщення.

Проведення обшуку часто супроводжується застосуванням такого заходу процесуального примусу, як накладення арешту на майно, що виявляється у забороні особі, майно якої описане, розпоряджатися ним. У випадку накладення штрафу на грошові вклади здійснення будь-яких операцій припиняється. Отже, цей захід процесуального примусу пов'язаний із обмеженням конституційного права особистості на власність, тобто права володіння, користування своїм майном.

Положення закону тепер необхідно уточнити. Якщо раніше у приватній власності громадян здебільшого були предмети побуту, особистого користування, то зараз у приватній власності є цінності цілком іншого характеру. Приватна власність може бути у статутному капіталі комерційного підприємства, слугувати законним джерелом постійних доходів осіб, в яких воно вилучено, та членів їх сімей. На цьому тлі положення КПК України вимагають певних коректив з урахуванням вимог часу. Якщо йдеться про приватну власність, вкладену в підприємницьку діяльність, то обмеження такого права тягне за собою серйозні наслідки майнового характеру не тільки для особи, яка є учасником кримінального процесу, а й для інших осіб. Застосування цих заходів може позначитися не тільки в тому, що людині буде завдано матеріальних збитків, а й моральної шкоди, що призводить до повного спотворення конституційного принципу соціальної справедливості.

Водночас ст. 126 КПК України, яка регулює напрям та умови накладення арешту на майно, не передбачає гарантій дотримання прав громадян при проведенні цієї слідчої дії. Арешт на майно накладається відповідно до постанови слідчого без санкції прокурора чи рішення суду, що робить неможливим здійснення контролю законності його проведення. Доцільно заповнити цю прогалину КПК положенням про те, що

накладення арешту на майно здійснюється тільки з санкції прокурора або на підставі судового рішення.

Ефективність проведення обшуку обумовлена психологічними факторами. Аналізуючи поведінку особи, слідчий (особа, яка провадить дізнання, прокурор) повинен відчутти хвилювання та ознаки, які вказують на місце знаходження прихованого майна. Так, реакції зацікавленої особи не підлягають контролю свідомості та управлінню, а тому можуть бути безпомилково враховані слідчим. Тому слідчий має бути ще й гарним психологом.

В. Коновалова зазначає, що пізнавальна роль належить психології приховування, як основі дій особи, що приховує об'єкт вилучення. Для того, щоб виявити потрібні речі, слід збагнути психологію людини, що підпорядкована відповідним мисленнєвим стандартам, за допомогою яких вирішуються завдання, які пов'язані з приховуванням того чи іншого об'єкта [86, с. 116].

Так, виправданим є аналітичне спостереження за людиною та вміння правильно тлумачити її дію чи бездіяльність. Звісно, використання у своїй професійній діяльності психологічних здібностей для слідчого та інших осіб, які здійснюють кримінально-процесуальні функції, є надзвичайно важливим, адже дозволяє за допомогою моральних чинників діяти відповідно до закону.

Отже, обов'язковою вимогою сьогодення є необхідність дотримання кримінально-процесуального закону, зокрема, назріла потреба у чіткій регламентації підстав для проведення обшуку. Слушною є думка про те, щоб у рішенні суду (постанові прокурора) щодо проведення обшуку було зазначено: з якою метою проводиться обшук; для виявлення яких саме предметів (осіб, тощо); які підстави домінують для проведення обшуку.

4.5. Філософсько-моральні засади пред'явлення для впізнання

Сучасний світ неможливо уявити без прав людини, заснованих на принципах рівності, справедливості, які мають універсальний характер.

Нині все ще відсутня справжня повага до людини та її прав. І це зрозуміло, оскільки деформація правосвідомості, що відбувалася впродовж десятиліть, глибоко укорінена зневага до прав і свобод людини створюють складну ситуацію незахищеності особи, її невпевненості у діях посадових осіб.

Пред'явлення для впізнання є однією із найскладніших слідчих дій, під час якої часто порушуються моральні закони. Пред'явлення для впізнання як процесуальна дія полягає у пред'явленні особі, яка проходить по справі, певного об'єкта для його ототожнення з образом об'єкта, що раніше спостерігався тим, хто впізнає. Об'єктами, які пред'являються для впізнання, можуть бути живі особи, трупи і різні предмети. Ця слідча дія – спрямована передусім на забезпечення прав і законних інтересів учасників, оскільки йтиметься саме про впізнання людей, а не предметів, де практично не зачіпаються моральні аспекти.

Суть впізнання полягає в тому, що особа стверджує, що раніше за певних обставин бачила іншу особу (як правило, підозрюваного чи обвинуваченого), і прямо вказує на цю особу як таку, що вчинила злочин. Процес впізнання в результаті зводиться до порівняння образу об'єкта, який зберігається в пам'яті впізнаного, з об'єктами, визначеними слідством. Висновок, що отримується в результаті такого порівняння, повідомляється слідчому [29, с. 42].

При проведенні цієї слідчої дії що відбувається в присутності сторонніх осіб, понятих і слідчого, показання мають дуже велику доказову силу. Пряме вказування на людину як таку, яка скоїла злочин, є важливим доказом. Однак проведення впізнання може стати для його учасників тяжким моральним випробуванням, особливо коли факти впізнання – помилка чи результат злого наміру впізнавача. Тому при проведенні

впізнання та фіксуванні його результатів питання забезпечення справедливості і законності пов'язані із захистом моральних цінностей, честі і гідності осіб, які беруть участь у цій слідчій дії.

Підібрати схожих осіб нерідко дуже складно, оскільки це може відіграти вирішальну роль в об'єктивності результатів. Слід зважати на те, що особи одного віку за окремими віковими ознаками можуть значно відрізнятися, і навпаки, вікова різниця у 4-5 років може не позначитися на зовнішності. Тому правило про підбір близьких за віком осіб при пред'явленні для впізнання має бути виконано не лише формально (за роком народження, вказаним у паспорті), а й по суті.

Виходячи з міркувань етичного характеру, в усіх випадках слідчий зобов'язаний коректно запропонувати тій чи іншій особі взяти участь у впізнанні. Він зобов'язаний в кожному окремому випадку отримати дозвіл осіб, які постають разом з тим, кого впізнають, на здійснення тієї чи іншої дії. Безперечно, тільки після їхньої згоди з такими особами може бути проведено фотографування з тим, кого впізнають – можливим злочинцем.

Особа, яка впізнає, під час цієї слідчої дії зазнає певної психологічної травми, про що слід завжди пам'ятати слідчому. Вирішуючи питання про провадження впізнання, слідчий має брати до уваги цю обставину і, виходячи із даних про того, хто впізнає, та обставин учинення конкретного злочину, утриматися в необхідних випадках від провадження цієї слідчої дії, навіть якщо вона виправдана з тактичного боку. Так, якщо дитина має впізнати вбивцю своїх батьків, пред'явлення для впізнання за цих умов може завдати знову тяжкого душевного болю, тому слідчий повинен відмовитися від провадження цієї слідчої дії, спрямувавши свої зусилля на встановлення цього факту іншим методом.

За подібних складних умов впізнання може провадитися за фотознімками, матеріалами кінозйомки чи відеозапису з додержанням вимог чинного законодавства. Таке положення, безсумнівно, має високу моральну спрямованість, оскільки за таких обставин у особи, яка впізнає,

суттєво зменшується моральний біль та напруга. До того ж, треба зазначити, що проведення впізнання за таких обставин не виключає можливості у подальшому пред'явлення реальної особи (а не її зображення) для впізнання.

У ст. 174 КПК України зазначено, що у виняткових випадках з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, впізнання проводиться поза візуальним спостереженням того, кого впізнають. На нашу думку, це є ідеальною умовою морального напряду під час проведення даної слідчої дії. По-перше, процедура такого пред'явлення зберігає всі процесуальні умови. Винятком є одне: той, кого впізнають, не бачить особу, яка його впізнає, бо впізнання проводиться через скло, що забезпечує спостереження з одного боку. А по-друге, – анонімне пред'явлення для впізнання є людяним для обох сторін: як для того, хто впізнає, так і для того, кого впізнають.

На жаль, сьогодні все ще існують матеріально-технічні труднощі під час проведення пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням. Так, у ряді міськрайлінорганів бракує спеціально обладнаних для цього кімнат. Здавалося б, що тільки за цим справа, але невирішеною залишається низка питань. По-перше, залишається актуальною проблема забезпечення безпеки особи, яка впізнає. Найпростішим шляхом її вирішення є застосування маскувannya зовнішності (одягання вусів та ін.). По-друге, під час проведення цієї слідчої дії повсякчасно виникає питання відносно невпевненості слідчого щодо нерозголошення понятими таємниці анкетних даних чи інших відомостей про особу-впізнавача. По-третє, місце захисника під час проведення впізнання поза візуальним спостереженням чітко не визначене. Звісно, що присутність захисника підозрюваного (обвинуваченого) з іншого боку тонованого скла має наслідком візуальний контакт з особою-впізнавачем, а отже, результатів безпеки останнього годі й чекати, їх буде зведено нанівець.

Слід зазначити, що хоча й існують деякі недоліки щодо проведення пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням, на практиці нововведення відразу знайшло своє застосування, яке ще не раз себе виправдає.

Іноді людині потрібно багато часу для об'єктивного висновку. Тому особу, яка впізнає, до провадження впізнання слід попередити про те, що вона має стільки часу для впізнання, скільки їй на це потрібно. На жаль, за браком часу слідчий не завжди пояснює це важливе положення. В іншому випадку заданий слідчим надто швидкий темп дій під час впізнання є неприпустимим, оскільки може сприйматися навколишніми як своєрідне психічне «підстьобування», вияв формального ставлення до справи, що негативно вплине на результати впізнання.

З метою забезпечення достовірності результатів при проведенні впізнання кримінально-процесуальний закон передбачає перед його проведенням допит особи, яка повинна виконати цю слідчу дію. Під час допиту слід встановити обставини, за яких спостерігалася ця особа, прикмети та особливості її обличчя, що можуть братися до уваги при проведенні такої слідчої дії. Вимоги закону є втіленням справедливості при його проведенні і, відповідно, за відсутності у попередніх показаннях ідентифікаційних ознак особи, яка буде пред'явлена для впізнання, результати цієї слідчої дії не будуть мати суттєвого доказового значення. Крім того, відомості про зовнішні ознаки підозрюваного (обвинуваченого) необхідні не тільки для встановлення відповідної особи, з якою буде проводитися ця слідча дія, й для можливості підібрати учасників впізнання, від чого переважно залежить достовірність його результатів. За відсутності таких обставин слідчий позбавляє особу, щодо якої проводиться впізнання, можливості забезпечення права на захист, що може призвести або до недостовірних результатів, або до ухиляння обвинуваченого від розслідування. Як перше, так і друге є порушенням

принципів кримінального процесу, що також не допускається при розслідуванні кримінальної справи.

Вагоме моральне значення має проведення самого впізнання і поведінка слідчого при цьому. Виходячи з принципів поваги до моральних цінностей особи, слідчий при проведенні впізнання повинен стримуватися від навідних питань і питань, які можуть завдати моральної шкоди тому, хто підлягає впізнанню.

При проведенні впізнання трапляються ситуації, коли впізнавач помилково вказує на особу, не причетну до вчинення злочинних подій, як на учасника. Такі ситуації цілком можливі з декількох причин: 1) у житті зустрічаються люди, які мають значну зовнішню схожість, а закон зобов'язує слідчого добирати для проведення впізнання осіб саме із зовнішньою подібністю; 2) у пам'яті впізнавача під впливом різних обставин може закарбуватися помилковий образ злочинця, у такому випадку слідчий зобов'язаний вжити усіх заходів щодо захисту доброго імені особи, на яку помилково вказав впізнавач, пояснивши присутнім, що він помилився; відповідно у протоколі цієї слідчої дії слід зробити запис, що впізнавач не впізнав підозрюваного (обвинувачуваного); цілком обґрунтовано у таких ситуаціях повторне впізнання при подальшому розслідуванні злочину не проводиться, оскільки є підстави вважати, що потерпілий (свідок) не має точної уяви про особу, яка вчинила злочин.

Однак дехто з науковців пропонує рекомендації протилежного плану. В одній із публікацій розглядалась правомірність випадку, коли впізнавач несподівано для слідчого впізнає, наприклад, не підозрюваного, а когось із підставних осіб чи понятих. Таким чином, пропонується довести слідчу дію до кінця, занісши результати до протоколу, а згодом перевірити, чи не причетна дана особа до вчиненого злочину [170, с. 85].

У кримінально-процесуальному законі нема положень, якими б передбачалося недопущення дій, що принижують честь та гідність

учасників цієї слідчої дії. Проте, керуючись інтуїцією й загально-моральними уявленнями, слідчий повинен утриматися від дій, які в загальноприйнятому розумінні вважаються принижувальними. Зокрема, на практиці був випадок, коли вищий судовий орган визнав аморальною дію слідчого, який для впізнання представив обвинувачуваного в спідній білизні, що було спеціально зафіксовано у постанові [109, с. 67].

У процесі пред'явлення для впізнання слідчий чинить певний психологічний тиск на впізнавача. Чи можливий такий тиск при самому впізнанні? Відповісти на це запитання доволі складно, оскільки сам факт пред'явлення для впізнання особи, потерпілого чи свідка нашоухує на думку, що існують певні докази вини. Тим самим виникає певний тиск на потерпілого, свідка, які хотіли б сприяти розкриттю злочину, а тому намагаються догодити, знайти подібність осіб, пред'явлених для впізнання, з особою, яка скоїла злочин. При проведенні впізнання вплив на впізнавачів може чинитися тільки з метою активізації їх мислення, створення умов, за яких можливе природне протікання психічних процесів, відновлення у пам'яті зовнішності й особливих прикмет особи, яка скоїла злочин.

У законі слід передбачити можливість проведення цієї слідчої дії в умовах, що відповідають тим, які описує потерпілий чи свідок. У таких випадках доцільне використання окремих елементів одягу, освітлення тощо. Однак у законі повинна міститись суворя заборона слідчому будь-яким чином впливати на упізнаваних з метою отримання доказів.

Водночас слід враховувати те, що, як правило, стосовно особи, яку представляють для впізнання, вже є підстави для запідозрювання її у вчиненні злочину. Впізнання як правило є додатковою слідчою дією для закріплення зібраних щодо особи доказів чи перевірки визнаних показань. З огляду на справедливість слідчий у жодному випадку не має права нав'язувати впізнавачеві свої думки щодо упізнаваної особи та

повідомляти про наявність доказів. Якщо ж таке допущено слідчим, то факт проведення слідчої дії повинен визнаватися таким, що не має сили доказу. Тобто в законі слід передбачити можливість підозрюваному (обвинуваченому) клопотати у такому випадку про визнання проведеного впізнання недійсним, а отже, на його результатах не може ґрунтуватися обвинувачення.

Слідчому потрібно пам'ятати, що під час проведення пред'явлення для впізнання не тільки його питання, а й вчинки можуть впливати і наводити на певні висновки. Так, на практиці ще й досі трапляються випадки, коли під час зазначеної слідчої дії особа, яку впізнають, представляється поряд з іншими статистами без шнурків на взутті чи поясного ремня або гудзиків на брюках. Звісно, такий вигляд говорить сам за себе і тлумачиться однозначно, особливо якщо людина, яка впізнає, вагається у своїх висновках. Тому слідчий, який несе персональну відповідальність за розслідування, повинен контролювати не тільки кожен свій крок, а й ситуацію: він не повинен забувати стежити і за своєю поведінкою для того, щоб мимовільно своїм ставленням до особи, яку впізнають, виразом обличчя, інтонацією, формою звертання не спонукати до впізнання конкретної особи. Тож завжди слід поводитися гідно та однаково коректно не лише з потерпілим, а й з можливим злочинцем, намагатися бути стриманим і ввічливим за будь-яких умов, незважаючи на психологічні перепони чи уподобання.

Як зазначає О. Васильєв, «психологічний контакт слідчого з іншими учасниками слідчих дій полягає у встановленні відносин, що характеризуються точним і сумлінним виконанням усіма учасниками своїх процесуальних і моральних обов'язків» [28, с. 8].

М. Порубов під психологічним контактом розуміє систему взаємодії людей між собою у процесі їх спілкування, що ґрунтується на довірі [154, с. 175].

На думку О. Соловйова, психологічний контакт «призначений допомогти слідчому проникнути у думки і почуття допитуваних, впливати на них з метою одержання правдивих свідчень. Разом з тим, слідчий з практичних міркувань приховує від допитуваних свої думки і наміри» [180, с. 68].

З останнім твердженням можна погодитись і прийняти як певну теоретичну цінність, а загалом це слід розглядати як уявний психологічний контакт, оскільки не можна намагатися проникнути в думки інших і водночас приховувати свої власні почуття та думки. Справжній психологічний контакт передбачає саме обмін інформацією при двосторонній готовності до сприйняття і розуміння один одного.

Як вказує П. Біленчук, потреба встановлення психологічного контакту і довірчих відносин як тактичних прийомів виявлення прихованої інформації вважається не лише бажаним, але й обов'язковим [22, с. 156].

Слід усвідомити, що встановлення психологічного контакту є обов'язковим атрибутом під час проведення пред'явлення для впізнання та водночас початковим етапом впливу, який має розгортатися з волі слідчого у процесі проведення розслідування для встановлення істини і розв'язання завдань кримінального судочинства. Всі прийоми психологічного впливу спрямовані на те, щоб, ґрунтуючись на психологічному контакті, досягти правдивих свідчень. Здається, слідчому дуже важливо знайти як мовний, так і психологічний контакт із впізнавачем, переконавши останнього в тому, що йому намагаються допомогти. Однак цей контакт не повинен перерости у відносини особистого рівня. Тому важливо говорити про проникнення слідчого в духовний світ співрозмовника у межах моралі, законослухняної поведінки та створення ним уявлення про поінформованість у деталях справи, переконання осіб емоційними засобами або логікою представлених доказів говорити правду.

Заслуговує на певну увагу пропозиція Л. Удалової про доповнення ст. 174 КПК України положенням, що при пред'явленні для впізнання слідчий

має врахувати обстановку та умови проведення цієї дії, а якщо виникне потреба, то провести впізнання на тому місці, де особа, яка впізнає, спостерігала за подіями, з відтворенням відповідної обстановки і аналогічних умов [196, с. 35]. Це, безперечно, психологічно впливає на особу, яка впізнає, відновлює у неї асоціативні зв'язки спостереження і сприйняття та допомагає у пригадуванні нею того, що вона раніше не згадувала.

До об'єктивних чинників можна віднести: тривалість спостереження, погодні умови, маскування об'єкта тощо, а до суб'єктивних – фізичний і психічний стан спостереження об'єкта. Тільки з урахуванням вказаних умов можна вирішити, які прийоми психологічного впливу слід застосовувати під час пред'явлення для впізнання.

У загальній психології «впізнавання – це відтворення об'єкта в умовах повторного сприйняття» [143, с. 463]. Впізнавання передбачає цілий комплекс психологічних впливів: сприйняття, запам'ятовування, спогад, відтворення, що зумовлює необхідність особливо ретельного, дбайливого дотримання слідчим не лише норм КПК, а й наукових та моральних засад. Сприйняття розглядається як своєрідна дія, спрямована на обстеження об'єкта, що сприймається, і на створення його копії, його подібності. Запам'ятовування являє собою процес пам'яті, внаслідок чого відбувається закріплення обставин, які раніше спостерігалися. Спогад являє собою відтворення образів минулого, локалізованих у часі та просторі, а відтворення – це процес пам'яті, внаслідок якого відбувається актуалізація закріпленого раніше шляхом вилучення його з довготривалої пам'яті та перенесення в оперативну.

Впізнавання може бути симультанним або сукцесивним. О. Ратінов зазначає, що симультанне (синтетичне) впізнавання – це визнання побаченого об'єкта з першого кроку, одним маршем, внаслідок миттєвого збігу образу предмета, що спостерігається, з еталоном, який зберігається в пам'яті. Сукцесивне (аналітичне) впізнавання відбувається

диференційовано, шляхом послідовної перевірки, виявлення і зіставлення ознак пред'явленого об'єкта з рисами явного образу [167, с. 185].

У юридичній літературі існують різні погляди стосовно переваг зазначених видів впізнання. Але науковці вважають, що вибір конкретного виду впізнання залежить від об'єктивних чинників, пов'язаних зі сприйняттям, та ряду суб'єктивних властивостей особистості.

Як свідчить психологічна наука, найбільш надійним є симультанне впізнання. Саме тому, згідно зі ст. 174 КПК України, слідчий перед початком впізнання зобов'язаний провести допит особи, яка впізнає, щоб з'ясувати конкретні ознаки об'єкта, що підлягає впізнанню. Але за своєю суттю це положення не відповідає сучасним уявленням про психологічні механізми розпізнавання образів людиною і, у зв'язку з цим, потребує детального обговорення та докорінного вдосконалення законодавства.

У чинному кримінально-процесуальному законі не вирішено низку проблем морального і правового характеру, що виникають при проведенні впізнання. З огляду на забезпечення цілісності отриманої у впізнаванні інформації необхідно забезпечити можливість візуального контакту учасників цієї процедури. Впізнавач і пізнаваний мають перебувати в різних приміщеннях, причому останній не повинен бачити, хто залучається до проведення цієї слідчої дії, в тому числі й поняті.

Стосовно цього питання сьогодні ще немає законодавчого закріплення, але його вкрай необхідно вирішувати, щоб, з одного боку, забезпечити безпеку впізнавача й понятих, а з іншого – створити додаткові гарантії захисту честі й гідності особи при проведенні слідчої дії.

В цілому дослідження етичного аспекту невідкладних слідчих дій продиктовано насамперед тим, що вони часто проводяться слідчими нашвидкуруч, без розбірливості у засобах, проявляють зневагу до деяких процесуальних, а також моральних норм. Розглядаючи невідкладні слідчі дії з огляду на їх відповідність нормам і принципам моралі, простежуємо

те головне, на чому базується суть моральних стосунків у діяльності правоохоронців, виділяємо той стрижень, що пронизує морально-фахову силу міліцейської служби. Професійна етика слідчого вимагає того, щоб кожна дія, кожне його рішення було прийнято з повагою до людей. Адже стосовно особи, яка вчинила тяжкий злочин, також не слід проявляти бездуховність, черствість, повну недовіру, зневагу, цинізм. Оцінка етичної допустимості тих чи інших засобів надзвичайно складна, адже в законі містяться лише окремі норми, що забороняють використання явно неприйнятних у кримінальному процесі методів. Тому вибір конкретних прийомів, їх відповідність моральним нормам цілком залежать від моральних якостей працівника міліції, від його моральної позиції, здатності до моральної орієнтації залежно від обставин [12, с. 57-58; 65-66].

Треба зазначити, що моральну позицію особи, яка здійснює кримінально-процесуальні функції, підкреслює ще один момент. Як зазначає М. Порубов, пред'явлення для впізнання проводиться лише тоді, коли слідчий, готуючись до нього, має впевненість, що впізнання не зірветься і призведе до позитивного результату [154, с. 211]. Дійсно, адже не можна викликати психологічний біль у потерпілого, пред'являючи йому зайвий раз вимогу згадати подію злочину. До того ж, отримати правильні свідчення від підозрюваного, якого потерпілий з будь-яких причин не впізнав, практично неможливо. У випадку зриву впізнання впевненість підозрюваного в тому, що його не буде покарано, збільшується у декілька разів. А це, безперечно, ускладнює для слідчого подальший хід справи та створює неабиякі перешкоди в ході спілкування з підозрюваним.

На думку О. Мельник, варто також встановити правило, відповідно до якого забороняється проводити впізнання як малолітньої особи, так і малолітньою особою без спеціального тонованого скла. Це, безумовно, сприятиме актуалізації гуманного ставлення до дитини.

Пред'явлення для впізнання як процесуально, так і тактично повинно бути проведено таким чином, щоб не було знецінено його доказове значення та моральне обґрунтування. Так, В. Коновалова зазначає, що питання кримінально-процесуальної спрямованості повинні вирішуватися в контексті чинного закону, дотримання правових гарантій та правил моралі [87, с. 111].

Моральні норми зобов'язують слідчого під час підготовки цієї слідчої дії та у процесі її здійснення прийняти всі можливі засоби до того, щоб висновки особи, яка впізнає, були вільні від будь-якого впливу чи примушення, а також, щоб у неї не склалася думка про несправедливість, упередженість слідства.

Отже, процес слідчої діяльності характеризується тим, що на певному етапі вирішення окремих питань він ускладнюється або стає неможливим, вимагає нових підходів і засобів. Це пояснюється тим, що виникають практичні ситуації, які свідчать про формування відповідних морально-правових потреб та необхідність їх законодавчого вирішення.

Висновки до розділу IV

1. Оскільки у професійній діяльності слідчий керується трьома основними видами правил (процесуальними, криміналістичними і моральними), то імператив моралі дає можливість здійснити природно-правову оцінку. Зокрема, оцінюється допустимість тих чи інших прийомів розслідування з точки зору імперативу моралі.

2. Провадження слідчих дій під час досудового розслідування кримінальних справ повинно ґрунтуватися на принципах моралі та толерантного ставлення до людини як до найважливішої соціальної цінності в суспільстві. При цьому, не допускається свідоме зволікання таких постулатів, оскільки воно викликає неповагу чи будь-які сумніви не лише до особистості особи, яка здійснює кримінально-процесуальні функції, а й до відповідного органу, в якому вона працює.

3. Імперативність моралі гармонізує морально-правові норми кримінального процесу і морально-професійну дію слідчого, що є необхідним для встановлення істини у будь-якому правовому явищі, що перебуває у процесі розслідування.

4. Проаналізовані положення моральних засад проведення окремих слідчих дій заслуговують на спеціальне вивчення, оскільки питання морального очищення осіб, які ведуть досудове слідство сьогодні «переросли» межі вузьковідомчої проблеми та становлять інтерес для широкого загалу, адже від вирішення цієї проблеми залежить громадський мир та суспільне порозуміння між людьми.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання щодо філософсько-правового аналізу імперативності моралі у професійній діяльності слідчого; викладено загальні підсумки дослідження, сформульовано основні наукові положення, що становлять зміст монографії. Зокрема, відзначається:

1. Методологічні основи імперативності моралі у професійній діяльності слідчого містяться у соціокультурних умовах розвитку суспільства, у різних видах культур, які впливають на розслідування кримінальних справ. Компонентами методології слідчої діяльності є культура мислення слідчого, культура його уяви, культура застосування правових норм, культура використання моральних норм. Метою професійної методології є створення умов для розвитку слідчої діяльності в межах позитивного і природного права.

2. Методологічні концепції слідчої діяльності реалізуються за допомогою різноманітних методів. Професійна діяльність вимагає використання методів науки кримінального процесу і методів вивчення потреб слідчої практики. Зокрема, методи слідчої практики втілюють шлях до істини, напрями ефективної діяльності. Правильне використання методів забезпечується добре продуманим алгоритмом дослідження, методологічною свідомістю у розв'язанні проблем слідчої діяльності.

3. Законодавча влада, яка недостатньо імплементує моральні імперативи у чинне законодавство, не забезпечує дієвості основних елементів права – справедливості, доцільності і правової стабільності. Адже позитивне право (чинне законодавство) виступає в ролі розуму держави, де рушійною силою є зафіксований моральний імператив, який відображає еволюційні процеси суспільства. При цьому зміна самих моральних норм державою повинна здійснюватися узгоджено з нормами природного права. Революційні зміни у моралі всупереч природному праву призводять до руйнації закономірного розвитку суспільства.

4. У філософії слідчого основну роль відіграють юридична антропологія, юридична етика, юридична деонтологія, юридична психологія. Знання основних наук дають можливість слідчому зрозуміти онтологічне й деонтологічне призначення людини, її поведінки та правосуддя, яке полягає у підтриманні гармонії Всесвіту. Основним чинником впливу на вибір професії слідчого є антропологічний.

5. Моральний імператив виконує забезпечувальну функцію і становить додаткову гарантію чіткого, точного та неухильного виконання правових норм. Практично всі принципи, які діють у кримінальному процесуальному законодавстві, ґрунтуються на моральних засадах, що відображають етичну сутність належного в процесі. Моральні і правові критерії, незважаючи на їх відмінності, містять єдині орієнтири кримінально-процесуального права, оскільки правові принципи виникли на основі відповідних моральних правил.

6. Імперативні моральні норми створюють основу для проведення розслідування відповідно до букви закону. Вони є внутрішнім мотиваційним фактором для прийняття справедливого і законного рішення. Суб'єкт, щодо якого ведеться слідство, повинен бути впевненим у законності, повноті, об'єктивності та справедливості розслідування й прийняття рішення у справі. Використання категорії справедливості і законності як режиму суспільних відносин у сфері кримінального процесу вирішує ті протиріччя, які існують в слідчій діяльності. Тільки той закон слугує зміцненню законності, моральний імператив якого спрямований на посилення охорони прав та свобод громадян, подальшу демократизацію усіх сфер життя суспільства.

7. Професійна свідомість слідчого містить два основні компоненти – правову свідомість та моральну, кожна з яких формується відповідно до правових чи моральних мотиваційних чинників, моральних норм і принципів суспільства, відповідає потребам його розвитку та вирішення завдань боротьби зі злочинністю. Професійна свідомість слідчого входить

у загальну систему забезпечення справедливості та законності, є однією із важливих умов гарантування основних прав та свобод особи у процесі розслідування кримінальних справ.

8. Внутрішньої моральної сили набувають ті моральні норми, які утворилися й утвердилися еволюційно. Вони відображені у повазі до права. При внесенні державою моральні норми формують лише зовнішню імперативність, яка полягає у дотриманні правових норм без переконання у їх цінності й корисності. Із природного права випливає абсолютність імперативності моралі, а з позитивного – відносна імперативність. Взірцем імплементації морального імперативу у чинне законодавство слугує міжнародне право. Воно формується з національних моральних імперативів, які створюють цілісну систему загальнолюдських цінностей. Узаконені світові цінності відповідають нормам природного права, характеризуються онтологічністю та аксіологічністю.

9. Морально-правові норми, які утворюють основу для проведення розслідування, наділені внутрішнім і зовнішнім імперативом, які іменуються теоретичною і практичною справедливістю: теоретична справедливість (як внутрішній імператив морально-правової норми) характеризується більшим ступенем абсолютності, ніж практична справедливість (як зовнішній імператив морально-правової норми), встановлена слідчим. Сила внутрішнього імперативу залежить від збалансованості правових і моральних норм, узгодженості з нормами природного права, а сила зовнішнього імперативу – від особи слідчого, його совісті, сумління, правового почуття й професіоналізму.

10. Моральний імператив у професійній етиці слідчого визначається такими основними категоріями: етика, мораль і прикладна етика. Особливе значення професійної етики слідчого полягає у виробленні внутрішнього переконання, на основі якого він приймає рішення, де провідною є імперативність моралі.

11. Дія, поведінка людини має зовнішні та внутрішні імперативи, які підвладні або не підвладні розумові, який скеровує імператив моралі на позитивну чи негативну поведінку. Якщо розум людини буде скерований на невдалий вибір морального імперативу, то поведінка може бути оцінена як негативна. Провідну роль у дії імперативу моралі відіграє моральне почуття, узгоджене з нормами природного, а також позитивного права.

12. Професійна діяльність слідчого в основному спрямована на захист державної волі. При цьому така дія не повинна завдавати шкоди народній волі. В межах чинного законодавства слідчий захищає загальну волю, до якої входить державна і народна волі, дотримуючись морального принципу справедливості.

13. Державні вимоги до професійних дій слідчого не завжди співпадають з імперативністю моралі. Тому імперативність моралі часто нівелюється, стає перешкодою, що може призвести до її нехтування і прийняття несправедливого рішення. Вимір імперативного регулювання професійних дій слідчого часто зводиться до персоналізації, авторитаризації. Філософсько-правовий вимір імперативного морального регулювання професійних дій слідчого стосується спонукальних дій (а не заборон) слідчого, які впливають із морально-етичних норм кримінально-процесуального закону. Кримінально-процесуальне право задає певне моральне веління, яке повинне опановувати слідчий. В цілому моральна імперативність повинна бути об'єднуючим чинником трьох видів правил: процесуальних, криміналістичних і моральних, тоді професійні дії слідчого будуть об'єктивними і безальтернативними.

14. Основні кримінально-процесуальні дії слідчого мають філософсько-правову природу. Кожна стадія досудового слідства характеризується імперативністю моралі. Найбільше проявів імперативності моралі відбувається під час слідчого огляду, допиту, обшуку, виїмки та ін. Стосовно кожної слідчої дії існує комплекс моральних імперативів, які закріплені в законі і мають спонукальну дію.

Імперативність моралі гармонізує морально-правові норми кримінального процесу і морально-професійну дію слідчого, що є необхідним для встановлення істини у будь-якому правовому явищі, що перебуває у процесі розслідування.

15.Професійна етика слідчого і моральний імператив як її рушійна сила продукує три рефлексії доброї волі – абстрактну, недосконалу і повну. Вибір однієї із рефлексій залежить від конкретної кримінальної справи та процесуальних завдань. Крім того, професійна етика слідчого містить у собі відносні морально-етичні норми, оскільки свобода вибору його морально-правового рішення узгоджується із законом. Тому необхідно, щоб ця відносність поступово зменшувалась і в майбутньому посилювався морально-імперативний регулятивний процес поведінки людини у правовому полі та в суспільному розвитку загалом.

16.Імперативність моралі у професійній етиці слідчого впливає із необхідності скеровувати свободну волю громадянина на правомірну поведінку, законність та справедливість прийняття юридичних рішень. Імператив моралі (як внутрішній примус, внутрішній мотиваційний чинник) має більшу силу від норм професійної етики, оскільки імператив моралі впливає із природного права, а професійна етика – із позитивного права.

17.Імперативність моралі відображена в етизації професійної діяльності слідчого, яка полягає у науково-моральному обґрунтуванні становлення особи слідчого як спеціаліста, його ефективних професійних задумів у застосуванні юридичних норм та особистої поведінки.

18.Культурологія права вимагає адекватних культурологічних кримінально-процесуальних дій слідчого, оскільки на психіку слідчого впливають вимоги всіх видів культури, в результаті чого утворюється своєрідне культурологічне право. Таке культурологічне право впливає на

слідчі дії у вигляді спектру, дифузії культур, де тенденції кожного виду культури мають вагоме значення у професійній діяльності слідчого.

19. У професійній діяльності слідчий керується трьома основними видами правил (процесуальними, криміналістичними і моральними), то імператив моралі дає можливість здійснити природно-правову оцінку. Зокрема, оцінюється допустимість тих чи інших прийомів розслідування з точки зору моралі.

20. Крім утверджених в науці психологічних характеристик процесуальної діяльності слідчого, існують ще й культурологічна регламентація та філософсько-правове обґрунтування. Психологічно-моральний аспект культурологічної регламентації кримінально-процесуальної діяльності полягає в тому, що правова свідомість слідчого визначається передусім аспектами психологічної та моральної культури, ієрархією використання культурних норм у кожному конкретному випадку. Використовуючи філософсько-правові категорії, норми природного права, слідчий скеровує свої психічні зусилля на виконання професійних завдань під впливом імперативності моралі.

21. Проведення слідчих дій під час досудового розслідування кримінальних справ повинно ґрунтуватися на принципах моралі та толерантного ставлення до людини як до найважливішої соціальної цінності в суспільстві. При цьому, не допускається свідоме зволікання таких постулатів, оскільки воно викликає неповагу чи будь-які сумніви не лише до особистості особи, яка здійснює кримінально-процесуальні функції, а й до відповідного органу, в якому вона працює.

22. Поряд із висвітленням імперативності моралі у професійній діяльності слідчого у монографії відведено місце пропозиціям щодо удосконалення кримінально-процесуального законодавства, зокрема внесено пропозицію викласти ст. 69 КПК України у новій редакції: «Не підлягають допиту, не можуть бути допитані як свідки:

- особи, які володіють професійною таємницею за обставинами розслідуваного злочину;
- особи, які не можуть свідчити проти себе;
- близькі родичі учасників процесу;
- особи, які через фізичні чи психічні розлади не здатні адекватно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати проти них показання».

23. На основі висловленого підходу до вирішення моральних проблем кримінального процесу пропонується введення у КПК України нову редакцію статті: «Умови забезпечення прав особи при проведенні слідчих дій».

При проведенні слідчих дій не допускається приниження моральної гідності чи честі учасників процесу, а також дії, пов'язані з небезпекою для життя і здоров'я учасників процесу.

Результати слідчих дій, отримані з порушенням вимог даного закону, а також шляхом обману, погроз, насильницьких дій щодо їх учасників, не мають доказової сили і повинні бути виключені із системи доказів у справі.

Суд, прокурор, слідчий і дізнавач зобов'язані вживати заходів щодо нерозголошення встановлених на досудовому слідстві чи судовому слідстві обставин особистого життя громадян, їх сімейних таємниць, якщо це не суперечить принципу гласності дослідження доказів у судовому процесі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеев Н.Н.* Основы философии права. – Спб.: Изд-во юрид. ин-та, 1998. – 144 с.
2. *Алексеев С.С.* Линия права. – М.: Статут, 2006. – 461 с.
3. *Аленин Ю.П.* Процессуальные особенности производства следственных действий. – К-д, Центрально-Украинское издательство, 2002, 264 с.
4. *Андрианов В.М.* О нравственной и правовой сознательности сотрудников органов внутренних дел // Милицейская этика и проблемы нравственного воспитания сотрудников органов внутренних дел. К., – 1991. – С. 42-53.
5. *Андросюк В.Г.* Психологія слідчої діяльності. Навч. посібник. – К: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – 106 с.
6. *Антонян Ю.М., Эминов В.Е.* Психология преступника. Расследования преступлений. – М., 1996. – 352 с.
7. *Астанкина С.М.* Обыск и пути повышения профессионального мастерства следователя при его проведении // Криминалистическое обеспечение работы ОВД по укреплению законности и правопорядка, усилению охраны прав граждан. – М., 1990. – С. 62-75.
8. *Афанасьева О.В., Пицелко А.В.* Этика и психология профессиональной деятельности юриста. Учеб пособие. – М: Академия; Мастерство, 2001. – 224 с.
9. *Бабило В.Н.* Нравственные основы уголовно-процессуальной деятельности // Демократизм предварительного следствия. Сборник научных трудов. – Минск, 1990. – С. 42-53.
10. *Багреева Е.Г.* Субкультура осужденных и их ресоциализация. – М: ВНИИ НВД РФ, 2001. – 164 с.
11. *Бакуменко В.П., Бублик С.А.* Особенности отражения деятельности сотрудников ОВД в профессиональной этике //

Милицейская этика и проблемы нравственного воспитания сотрудников ОВД: Сб. научн. трудов. – К., 1991. – С. 37-149.

12. *Бандурка О.М.* Професійна етика працівника органів внутрішніх справ: Навч. носіб. – Харків: НУВС, 2001. – 220 с.

13. *Барбур У.* Этика в век технологии / Пер. с англ. А.Киселева. – М: Библейско-богословский институт, 2001. – 380 с.

14. *Барцевский М.Ю.* Адвокатская этика. – Самара: Изд. Дом «Федоров», 1999. – 288 с.

15. *Баулін О.В., Карнов Н.С.* Процесуальна незалежність і самостійність слідчого та їх правові гарантії. – К.: НАВСУ, 2001. – 232 с.

16. *Бахін В.П., Садченко О.О., Кузьмичов В.С.* Потреби слідчої практики: Навч. посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1993. – 56 с.

17. *Белкин Р.С.* Профессия – следователь (Введение в юридическую специальность). – М: Юрист, 1998. – 168 с.

18. *Белховский Н.И., Глазарин Ф.В., Питерцев С.К.* Допустимость тактических приемов при допросе. – Волгоград, 1989. – 125 с.

19. *Белый А.* Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994. – 528 с.

20. *Беляева Е.В.* Этика гражданственности: учеб. – метод. пособие. – Минск: РНВШ, 2006. – 134 с.

21. *Бельский К.С.* Политическое право: Лекционный курс. – М.: Дело и Сервис, 2004. – 816 с.

22. *Біленчук П.Д.* Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого : Монографія.– Київ: Атіка, 1999. – С. 352.

23. *Білоусов О.І.* Оцінювання свідчень обвинувачених, підозрюваних, потерпілих і свідків. Посібник для слідчих і суддів. – К., 1995. – 136 с.

24. *Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А.* Человечность человека: Основы современного гуманизма: Учебное пособие для вузов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Рос. гуманист. общество, 2005. – 390 с.

25. *Букреев В.И., Римская И.Н.* Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учеб. пособ. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с.

26. *Ваврик Т.Ю.* Психологічна діагностика та корекція схильності до девіантної поведінки працівників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 19 с.

27. *Варій М.Й., Ортинський В.Л.* Основы психології і педагогії: Навч. посібник. – Львів: Видавничий дім «Ініціатива», 2006. – 378 с.

28. *Васильев А.Н.* Тактика отдельных следственных действий. – М., 1980. – 123с.

29. *Васильев В.Л.* Психология следственных действий. – К., 1996. – 280 с.

30. *Васильев В.Л.* Юридическая психология. – М., 1991. – 340 с.

31. *Васянович Г.П.* Педагогічна етика: навчально-методичний посібник. – Львів: Норма, 2005. – 344 с.

32. Введение в юридическую специальность. Учеб. пособие / Под ред. А.П. Коренева. – Москва: Центр юридической литературы «Щит», 2001. – 144 с.

33. *Веленто И.И., Шиханцов Г.Н.* Юридическая этика: Тексты лекций. – Гродно: Гродненский государственный университет, 2002. – 275 с.

34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел.–К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003.–1440с.

35. *Вишнякова О.В.* Этика Бердяева. – М: Гардарики, 2000. – 184 с.

36. *Вілков В.Ю., Солтовський О.І.* Людина і світ: навч. посібник. – К: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

37. *Волченко В.Н.* Миропонимание и экономика XXI века. Наука – Философия – Религия. – М: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2001. – 432 с.

38. *Выгорбина А.Е.* Этика права: Опыт философско-социологического исследования нравственных основ права. – М.: Вузовская книга, 2005. – 156 с.

39. *Г'юм Д.* Трактат про людську природу: Спроба запровадження експеримент методу міркувань про об'єкти моралі / За ред. Е.К. Мосснера; 3 англ. пер. П. Насада. – К: Вид. дім «Всесвіт», 2003. – 552 с.

40. *Галаган В.І.* Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України. – К.: НАВС України, 2002. – 300 с.

41. *Герасименко А.Ю.* Подготовка к обыску: прогнозирование и тактический риск. // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1991. – Ввен. 26. – С. 112-130.

42. *Гільдебрант Д.Ф.* Етика. – Львів: Центр філософських студій, 2002. – 445 с.

43. *Гончаренко В.И., Сокиран Ф.М.* Психологическое воздействие в целях получения объективной информации при допросе // Криминалистическая и судебная экспертиза. – К., 1990. – Ввен. 41 – 186 с.

44. *Гребеньков Г.В., Фіолеський Д.П.* Юридична етика: навч. посібник. – К: Алерто, 2004. – 209 с.

45. *Гришин С.П.* Правовое и нравственное значение охраны чести и достоинства личности в советском уголовно-процессуальном праве // Законность и нравственность в правоприменительной деятельности следственных органов МВД. Сборник научных трудов. – Волгоград, 1984. – С. 114-126.

46. *Грошевой Ю.М., Нор В.Т.* Мораль и уголовно-процессуальная деятельность // Проблемы социалистической законности. – 1986. – № 17. – С. 58 – 64.

47. *Гудима Д.А.* Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2008. – 16 с.

48. *Гуревич П.С.* Философская антропология: Учеб. пособ. – М.: NOTA BENE, 2001. – 456 с.

49. *Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д.* Юридична деонтологія. – К: ВІРА – Р, 1999. – 506 с.

50. *Гусейнов А.А., Апресян Р.Г.* Этика. – М.: Гардарики, 1998. – 472 с.

51. *Даневский В.П.* Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа. – К: Семенко Сергей, 2003. – 142 с.

52. *Даниэл Л. Эванс* Десять способов повысить мастерство ведения допроса // ЛО эвр. Ордер США. – 1990. – № 8. – С. 5-25.

53. Декларация ООН «О правах человека»: Права человека и судопроизводство // Сборник международных документов. – Варшава 1993. – С. 5-18.

54. *Диденко Б.А.* Этическая антропология (ведизм). – М.: ООО «ФЕРН-В», 2003. – 560 с.

55. Директива МВС України № 8 від 28 квітня 2004 р. «Питання службового етикету працівників органів внутрішніх справ України».

56. *Дубко Е.Л.* Политическая этика. – М.: Академический Проект; Трикста, 2005. – 720 с.

57. *Дубровский Д.И.* Обман. Философско-психологический анализ. – М., 1994. – 174 с.

58. Духовность человека: педагогика развития: учеб. пособие / Под ред. Н.В. Михалковича. – Минск: Тесей, 2006. – 400 с.

59. *Еникеев М.И., Черных Э.А.* Психология следователя. – М.: Статут, 1988. – 240 с.

60. Етика ділового спілкування: Курс лекцій / Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка, М.П. Лукашевич, У.Б. Осечинська. – К.: МАУП, 1999. – 208 с.
61. Етика: навч. посібник / За ред. В.О. Лозового. – К: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
62. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. Учеб. пособие. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 330 с.
63. Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. – М.: Юридическая литература, 1965. – 366 с.
64. Загальна декларація прав людини // Права людини і професійні стандарти для юристів. Амстердам. – К., 1996. – С. 7, 30, 213.
65. Загальна декларація прав людини 1948 р.; Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р.; Міжнародний пакт про громадські та політичні права 1966 р. // Права людини. Міжнародні договори України: Декларації, документи. – К., 1992.
66. Закомлистов А.Ф. Судебная этика. – СПб: Юридический центр Пресс, 2002. – 258 с.
67. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 548 с.
68. Зеленкова И.Л. Прикладная этика: Учебное пособие. – Минск: Тетра Системс, 2002. – 208 с.
69. Иванов В.Г. История этики Древнего мира. – СПб: Лань, 1997. – 256 с.
70. Игнатов В.Г., Белолипецкий В.К. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность. Учеб. пособие. – Ростов н/Д: Изд. центр «МаРТ», 2000. – 256 с.

71. *Ионова А.И.* Этика и культура государственного управления: Учеб. пособ. – 2-е изд. – М.: Флинта, 2005. – 176 с.
72. *Кальной И.И.* Философия права. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259 с.
73. *Каминская В.И.* Охрана прав и законных интересов граждан в уголовно-процессуальном праве. “Советское государство и право.” 1968. № 10, с. 32.
74. *Канке В.А.* Этика ответственности. Теория будущего. – М.: Логос, 2003. – 352 с.
75. *Кант И.* Сочинения. В 6 т. – М., 1964. – Т.2. – 405 с.
76. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта, 2000. – 560 с.
77. *Кобликов А.С.* Избранное: Юридическая этика. Военные суды России. М.: РАП: Норма, 2005. – 272 с.
78. *Кобликов А.С.* Юридическая этика. Учеб. пособие. – М.: НОРМА – ИНФРА. М., 1999. – 168 с.
79. *Коваль Н.В.* Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 192 с.
80. *Козловський А.А.* Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис...доктор. юрид. наук. – К., 2000. – 40 с.
81. *Комиссаров В.И.* Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. – 90с.
82. Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. // Права людини: Основні міжнародно-правові документи. – К., 1989. – С. 97-112.
83. *Кондрашов В.А., Чичина Е.А.* Этика. Эстетика, – Ростов н/Д: Ухникс, 2000. – 512 с.

84. *Кони А.Ф.* Избранные труды и речи / Сост. И.В. Потапчук. – Тула: Автограф, 2000. – 640 с.
85. *Кони А.Ф.* Сочинения. В 4-т. – М., 1959. – Т.1. – 405 с.
86. *Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю.* Обыск: тактика и психология. – Харьков, 1997. – 130 с.
87. *Коновалова В.О.* Правова психологія: Навч. посібник. – Харків: Основа, 1996. – 184 с.
88. Конституція України: Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібн. / Авт.- уклад. М.І. Хавронюк. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 384 с.
89. *Коркунов В.М.* Социальная справедливость и уголовно-процессуальное положение личности // Проблемы социальной справедливости. Сб. науч. трудов. – Саратов, 1988. – С. 65-89.
90. *Корольков А.А.* Духовная антропология. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2005. – 324 с.
91. *Костенко О.М.* Культура і закон // Правова держава. Щорічник наукових праць. – К., 1998. – Вип. 9. – С. 130-136.
92. *Котляревський С.А.* Власть и право. Проблема правового государства. – СПб.: Лань, 2001. – 368 с.
93. Криминалистика. Учеб. / Под. ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Дранкина. – М., 1994. – 340с.
94. Криминалистика: Учебник для вузов / Отв. ред. Н.П. Яблоков. – М., 1995. – 480 с.
95. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
96. Кримінальний процес України: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю.М. Грошевий, Т.М. Мірошниченко, Ю.В. Хоматов та ін.; За ред. Ю.М.Грошевого та В.М.Хотенця. – Харків: Право, 2000. – 496 с.

97.Кримінальний процес України: Підручник для студентів юрид.спец.вищ.закладів освіти / Ю.М.Грошевий, Т.М.Мірошніченко, Ю.В.Хоматов та ін.; За ред. Ю.М.Грошевого та В.М.Хотенця. – Харків:Право, 2000. – 496с.

98.Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – Вид. третє, перероблене та доповнене. – К.: «Юрисконсульт», КНТ. – 2006. – 890 с.

99.Кримінально-процесуальний кодекс України. Проект підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України. Станом на 13 грудня 2007 р.

100. *Кузнецова О.Д.* Професійна етика журналіста: Навч. посібн. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 210 с.

101. *Кузьмичев В.С.* К вопросам обеспечения гласности на предварительном следствии // Теоретические и фактические проблемы обеспечения раскрытия преступлений. – К.,1992. – С. 70-85.

102. *Левин Г.Д.* Философские категории в современном дискурсе. – М.: Логос, 2007. – 224 с.

103. *Леоненко В.В.* Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. – К.: Наукова думка, 1981. – 160с.

104. *Липпс Т.* Философия природы: Пер. с нем. Изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКН, 2007. – 240 с.

105. *Лісовий К.А., Лісовий А.С.* Ваш почерк – ваша візитна картка. – К.: Атіка, 2005. – 84 с.

106. *Лозовой В.О., Петришин О.В.* Професійна етика юриста. – Харків: Право, 2004. – 176 с.

107. *Лук'янчиков Є.Д.* Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К, 2005. – 36 с.

108. *Лук'янчиков Є.Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів. – К.: Нац. акад.. внутр. справ України, 2005. – 360 с.

109. *Любичев С.Г.* Этические основы следственной тактики. – М., 1980. – 240 с.

110. *Любичев С.Г.* Этические основы следственной тактики. – М.: Юрид. лит., 1980. – 96с.

111. *Мазова Е.* Скрытая природа человека. – М.: Скрин, 1997. – 192 с.

112. *Макинтайр А.* После добродетели: исследования теории морали / Пер. с англ. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384 с.

113. *Максимов С.І.* Правова реальність як предмет філософського осмислення: Автореф. дис. ... доктор. юрид. наук. – Харків, 2002. – 40 с.

114. *Малахов В.А.* Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.

115. *Малахов В.А., Єрмоленко А.М., Кисельова О.О.* та ін. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. – К.: Стилос, 2000. – 216 с.

116. *Малышева Н.С.* Этика юриста в его профессиональной деятельности // В мире права. – М., 2002. – № 2. – С. 70-77.

117. *Марков Б.В.* Философская антропология: Учеб. пособ. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.

118. *Мартысюк П.Г.* Правовая этика: Учеб. пособие. – Минск: Веды, 1999. – 72 с.

119. *Махінчук В.М.* Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. – 20 с.

120. *Мельник О.В.* Морально-правові засади провадження пред'явлення для впізнання в стадії досудового слідства // Науковий вісник ЮА МВС. – 2004. – № 1. – С. 124 – 126.

121. *Медведев В.С.* Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: Автореф. дис. ... д-ра психолог. наук. – К., 1999. – 36 с.

122. *Мерфи Н., Эллис Дж.* О нравственной природе Вселенной / Пер. с англ. Н.Новикова. – М.: Библийско-богословский институт, 2004. – 298 с.

123. *Мехедт.* Введение в этику // Психология. Педагогика. Этика / Под ред. Ю.В. Наумкина. – М.: Закон и право, 1999. – 350 с.

124. *Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П.* Кримінальний процес України: Підручник для вузів. – Вид.2-ге, перероб.і доп. – К.: Либідь, 1999. – 534с.

125. *Мильнер-Іриніна Я.А.* Этика, или Принципы истинной человечности. – М.: наука, 1999. – 520 с.

126. *Молоканова А.В.* Психологическая характеристика следственной деятельности // Энциклопедия юридической психологии / Под ред. А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 188.

127. *Момов В.* Человек, мораль, воспитание: теоретико-методологические проблемы. – М., 1975. – 163 с.

128. *Монтессори М.* Помоги мне сделать это самому / Сост., вступ. статья М.В. Богуславский, Г.Б. Корнетов. – М.: Издат. дом “Карапуз”, 2000. – 270 с.

129. *Морозов А.С.* Формування правової культури у майбутніх працівників міліції: Автореф. дис. ... канд.. пед. наук. – Тернопіль, 1999. – 18 с.

130. *Москалькова Т.Н.* Этика уголовно-процессуального доказывания. – М.: Спарк, 1996. – 192 с.

131. *Назарчук А.В.* Этика глобализирующегося общества. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2002. – 381 с.
132. Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 720 с.
133. *Неволин К.А.* Энциклопедия законоведения. История философии законодательства. – СПб.: Изд-во С-Петербургского госуд. ун-та, 1997. – 400 с.
134. *Нерсисянц В.С.* Философия права. – М.: Норма, 2004. – 656 с.
135. *Никифоров В.М.* Обыск. – Ашхабад, 1983. – 110 с.
136. *Никулин Д.В.* Метафизика и этика. – М.: Греко-латинский кабинет, 2005. – 240 с.
137. *Нікітін А.В.* Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості: Автореф. дис...канд. юрид. наук. – К., 2004. – 16 с.
138. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.- науч. фонд; научно-ред. совет: предс. В.С. Стенин. – М.: Мысль. – Т. II. – 2001. – 634 с.
139. *Новгородцев П.И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб.: Лань, 2000. – 352 с.
140. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України / За ред. Ю.М. Грошевого. – Харків: Право, 2002. – 160 с.
141. *Новиков А.М., Новиков Д.А.* Методология. – М.: СИНТЕГ, 2007. – 668 с.
142. *Оброзцов В.А., Богомолова С.Н.* Криминалистическая психология: науч. пособие. – М.: Наука, 2002. – 380 с.
143. Общая психология / Под ред. А.В. Петровского. – 3-е изд., М.: Просвещение, 1986. – 621с.

144. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: Наук.-практ. посібник / За ред.. Н.І. Клименко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.

145. *Парасюк В.М.* Професійна етика слідчого органів внутрішніх справ: Навч. Посібник – Львів: ЛІВС при НАВС України, Афіша, 2004. – 68 с.

146. *Парасюк В.М.* Імперативність моралі у професійній діяльності слідчого: філософсько-правовий вимір: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2008. – 16 с.

147. *Парасюк В.М.* Проблеми морального імперативу у професійній діяльності слідчого // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – №1. – С. 358-366.

148. *Петрухин И.Л.* Человек и власть в сфере борьбы с преступностью. – М.: Юрист, 1999. – 392 с.

149. *Петрухин И.Л.* Личные тайны. – М.: Институт государства и права Российской Академии наук, 1998. – 232с.

150. *Поздняков Э.А.* Философия преступления. – М.: Полиграф-Сервис, 2001. – 576 с.

151. Политическая и экономическая этика / Пер. с нем. С.Курбатовой, К. Костюка. – М.: УАИР-ПРЕСС, 2001. – 368 с.

152. *Погорецький М.А.* Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система: Монографія. – Х.: АРСІС, 2002. – 159с.

153. *Полстовалов О.* Процессуальные проблемы криминалистической тактики в свете современных научных концепций // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 98 – 100.

154. *Порубов Н.И.* Юридическая этика: Учеб. пособие / Н.И. Порубов, А.Н. Порубов. – Мн.: Выш. шк., 2003. – С. 211.

155. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

156. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

157. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2,4,7,11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

158. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учеб. пособие / Под ред Г.В. Дубова и А.В. Опалева. Изд. 2-е испр. и дополн. – М.: Щит-М, 1998. – 424 с.

159. Профессиональная этика юриста: Практик. пособие / Л.Г. Максимов, Л.П. Максимова. – Минск: Молодежное научное общество, 2000. – 166 с.

160. Профессиональная этика. Учебное пособие для высших учебных заведений. Отв. ред. Росенко М.Н. – Санкт-Петербург: ООО ИД «Петрополис», 2006. – 200 с.

161. Психология и этика: опыт построения дискуссии. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ», 1999. – 506 с.

162. Психология. Педагогика. Этика / Под ред. Ю.В. Наумкина. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 551 с.

163. Рабінович П.М., Гришук О.В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичний аспект). – Львів: Світ, 2006. – 140 с.

164. Радбрух Г. Философия права / Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с.

165. Радлов Э.Л. Этика. Очерк истории греческой этики до Аристотеля. – СПб.: Наука, 2002. – 320 с.

166. *Разин А.В.* Этика: история и теория. Учеб. пособие для вузов. – М.: Академический Проект, 2002. – 496 с.
167. *Ратинов А.Р.* Судебная психология для следователей: Науч. пособие. – М.: Высшая школа, 1967. – 284 с.
168. Розвиток комунікативних умінь керівників міліції та вирішення конфліктів (психолого-педагогічний аспекти). / Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Підюков П.П. – Навчальний посібник. – К.: КЮІ, 2005. – 120с.
169. *Рих А.* Хозяйственная этика / Пер. с нем. Е. Довгань. – М.: Посев, 1996. – 810 с.
170. Российское законодательство. – М., – 1996. – 180 с.
171. *Сербин Р.А.* Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 15 с.
172. *Синха Сурия Пракаш.* Юриспруденция. Философия права. Краткий курс / Пер. с англ. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 304 с.
173. *Скакун О.Ф.* Юридическая деонтология. Учебник. – Харьков: Эскада, 2002. – 504 с.
174. *Скуратівський А.В.* Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 16 с.
175. *Сливка С.С.* Місце події: філософсько-правовий огляд // Вісник Львівського інститут внутрішніх справ (додаток). – Львів, 2003. – № 1(1). – С. 23-28.
176. *Сливка С.С.* Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.
177. *Сливка С.С.* Природне та надприродне право: У 3-х ч. – Ч.І: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.

178. *Сливка С.С.* Професійна етика працівника міліції. – Львів: Вільна Україна, 1995. – 127с.
179. *Сливка С.С.* Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). – Львів: Світ, 2000. – 336 с.
180. *Сливка С.С.* Філософія права: Навчальний посібник. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2003. – 57 с.
181. *Сливка С.С.* Юридична деонтологія: Навч.-метод. посібн. – Львів: Світ, 2003. – 116 с.
182. *Смирнов М.І.* Особливості надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах з використанням методу відеоконференцзв'язку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – 21 с.
183. *Соловьев А.Б.* О психологических приемах допроса // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. – М., 1980. – С. 68 – 75.
184. Статут Міжнародного суду від 26 червня 1945 р. // Действующее международное право. – М., 1996. – Т. 1. – С. 797-810.
185. *Стахівський С.М.* Кримінально-процесуальні засоби доказування: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 2005. – 30 с.
186. *Степанов В.В.* Проблемы уголовно-процессуального освидетельствования. Доступ граждан к законодательству субъектов Российской Федерации. Защита прав граждан и неприкосновенность частной жизни: Материалы международного “Круглого стола”, 24-26 сентября 2001г. – Иркутск: Изд-во ИГЕЯ, 2003. – 223с.
187. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса: В 2 т. – М.: Наука, 1970. – Т.2. – 516с.
188. *Строков І.В.* Правові та моральні основи забезпечення справедливості й законності в слідчій діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998. – 18 с.

189. *Строков І.В.* Правові та моральні засади застосування криміналістичних засобів. Монографія. – Київ : Редак.-видавн. центр НАВСУ. – 2003. – 325с.
190. *Судаков А.К.* Абсолютная нравственность: этика автономии и безусловный закон. – М.: Эдиторная УРСС, 1998. – 240 с.
191. *Тер-Акопов А.А.* Юридическая логика: Учеб пособие. – М.: изд-во МНЭПУ, 1999. – 116 с.
192. *Тертишник В.М.* Кримінально-процесуальне право України: Підручник. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 1120 с.
193. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К: А.С.К., 2004. – 1056 с.
194. *Тетерин О.М.* Професійна етика юриста. Навч. посібник. – Харків: Університет внутрішніх справ, 1997. – 56 с.
195. *Токарська А.С.* Комунікація у праві та правоохоронній діяльності. – Львів: Світ, 2005. – 284 с.
196. *Удалова Л.Д.* Влияние объективных факторов на результаты опознания // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. 32. – С. 35-37.
197. *Уитроу Дж.* Естественная философия времени: Пер. с англ. / Общ. ред. М.Э. Омеляновского. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 400 с.
198. Философия уголовного права / За ред. Голика Ю.В. – СПб.: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 348 с.
199. Философский словарь: Основан Г.Шмидтом. – 22-е, новое, переработ. / Пер. с нем. / Общ. ред. В.А.Малинина. – М.: Республика, 2003. – 575 с.
200. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. – 744 с.

201. *Хабермас Юрген*. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. – СПб: Наука, 2000. – 380 с.

202. *Хавронюк М.І.* Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006 – 1048 с.

203. *Хамулина В.П.* Профессиональная этика юриста: Учеб. пособие. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – 161 с.

204. *Хвостов В.М.* Очерк истории этических учений: Курс лекций. Изд. 3-е. – М.: Ком Книга, 2006. – 288 с.

205. *Цимбалюк М.М.* Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 15 с.

206. *Циппеліус Р.* Філософія права / Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.

207. *Циппеліус Р.* Юридична методологія. – К., 2004. – 176 с.

208. *Чорноус Ю.М.* Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. / НАВСУ. – Київ., 2005. – 17с.

209. *Шемшук В.А.* Этическое государство: прошлое, настоящее, будущее. – М.: Всемирный фонд планеты Земля, 2001. – 224 с.

210. *Шенітько В.Ю.* Довідник слідчого. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 208 с.

211. *Шиндяпина М.Д.* Стадии юридической ответственности: Учебн. пособ. – М.: Кмир, 1998. –168 с.

212. *Шишко В.В.* Культурологічні проблеми правотворчості: Автореф. дис...канд. юрид. наук. – К., 2004. – 17 с.

213. *Шрейдер Ю.А.* Этика. – М.: Текст, 1998. – 271 с.

214. *Шумило М.Є.* Поняття моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням // Науковий вісник

Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 129-142.

215. Этика сотрудников правоохранительных органов / Под ред. Г.В. Дубова. – М.: Щит – М., 2002. – 524 с.

216. Этика: энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – 671 с.

217. Юридика деонтологія / За ред. В.Д. Ткаченка. – Харків: Одіссей. – 2006. – 256 с.

218. Юридика енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., Т. 1: А-Г. – 1998. – 672 с.

219. Юридика енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., Т. 3: К-М. – 2001. – 792 с.

220. Юридика енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр., енцикл., Т. 5: П-С. – 2003. – 736 с.

221. Юридика енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., Т. 6: Т-Я. – 2004. – 768 с.

222. Юридиний словник-довідник. – К.: Феміда, 1996. – 428 с.

223. Юридині терміни. тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне. – к.: Либідь, 2004. – 320 с.

224. *Яцюк О.В.* Провадження у справах про злочини, що вчинені організованими групами, на досудових стадіях кримінального процесу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – 17 с.